

ԷՋՄԻԱԾԻՆ

2
2009

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՎԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԱՐՆԻ

Յո-նիս

2009
Ս. Էջմիածին

ՆՐԱՄԱՆԱԲ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՎԵՆԱՓԱՌԻ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ

**ԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏԱՆԱՅ
ԱՌ ՍԻՐԵՑԵԱԼ ՈՐԴԻՆ ՄԵՐ ԵՒ ՀԱՐԱՋԱՏ ԶԱՒԱԿՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՄԵԾԱՐԳՈՅ ՏԻԱՐ ՀԵՆՐԻԿ ԵԱՅԼՈՅԵԱՆ
ՈՐ ՄԱՐԻՈՒՊՈԼ, ՈՒԿՐԱԻՆԱ**

Լուսյ խորան Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Հայրապետական Մեր օրհնությունն ու բարեմաղթանքներն ենք բերում Ձեզ՝ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու հաւաքատու զաւակիդ:

Յարգարժան պրն. Եայլոյեան,

Ուկրաինայի Հայոց Թեմի Առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Բուխարեանի միջոցով փեղեակ ենք Ձեր ազգօգուտ ու եկեղեցանպաստ արգասատու գործունէութեանը: Դուք գնահատելի վաստակ ունէք Ուկրաինայի Մարիուպոլ քաղաքում բնակեալ հայորդեաց կեանքում՝ իբրեւ հայ համայնքի նախագահ եւ անդամ եկեղեցական վարչութեան: Ձեր անձնական նախաձեռնութեան ու սրտաբուխ բարերարութեան արգասիքն է Մարիուպոլ քաղաքում կառուցուած Սուրբ Յարութիւն եկեղեցին, որ փարիներ շարունակ իր դռներն է բացել հաւաքացելոց առջեւ: Աղօթաբունը նոր հնարատրութիւններ է ընձեռել հայրենի հողից հեռու, Մարիուպոլ քաղաքում ապրող մեր ժողովրդի զաւակների հոգետր-եկեղեցական կեանքի առաւել արդիւնատու կազմակերպման համար, որպէսզի նրանց հոգիներում շարունակի զօրատու մնալ ու շնորհագործել առ Աստուած մեր սուրբ հաւաքը: Արդարեւ, հաւաքքի նուիրական օջախ ու հայապահպանութեան փարոս են Սփիւռքի մեր եկեղեցիները՝ սրբախորհուրդ Սուրբ Էջմիածնի օրհնութիւնը եւ հայրենիքի շունչը Մեր զաւակներին հասցնելու եւ նրանց հոգիներում սէրն ու հաւաքարմութիւնը նախնեաց աւանդներին զօրացնելու համար:

Գոհունակություն է հայրապետիս համար, որ նախանձախնդիր ջանքերով յաջողություններ էք արձանագրել նաև Մարիուպոլում առաջիկային հայկական նոր եկեղեցի կառուցելու աշխատանքներում: Առաքինի գործերով Դուք բարի օրինակ էք մաքուցում հաւաքատուր հայորդեաց՝ յանձնառություններ սրանձնելու եւ որդիական անսակարկ սիրով ու հաւաքարմութեամբ ծառայելու հարազատ մեր ժողովրդին ու մեր Սուրբ Եկեղեցուն:

Բարձր գնահատելով Ձեր մաքուցած ծառայությունները մեր Սուրբ Եկեղեցուն ու հաւաքատուր ժողովրդին եւ սիրով ընդառաջ ելնելով Թեմակալ Առաջնորդի խնդրանքին՝ հայրապետական այսու Կոնդակով շնորհում ենք Ձեզ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու

Ս Ո Ւ Ր Բ Գ Ր Ի Գ Ո Ր Լ Ո Ւ Ս Ա Բ Ո Ր Ի Չ

պապոտյ բարձրագոյն շքանշանը:

Ի խորոց սրբի Մեր աղօթքն ու բարի մաղթանքն է, որ Տիրոջ հանապազ օրհնութեամբ լինէք միշտ եռանդուն ու կորովաշատ եւ շարունակէք Ձեր գնահատելի ծառայությունը բերել մեր Սուրբ Եկեղեցուն եւ հաւաքատուր ժողովրդին:

Թող ընթանեկան Ձեր յարկը շնորհընկալը լինի Բարձրեալի շնորհների եւ ամենախնամ օրհնութեան:

Շնորհք Տեսուն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցին ընդ ձեզ եւ ընդ ամենեսեանդ. Ամէն:

Օրհնութեամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տուալ Կոնդակս ի 16-ն յունիսի
յամի Տեսուն 2009 եւ ի թուին հայոց ՌՆԾԸ
ի Մայրաձանս Սրբոյ Էջմիածնի
ընդ համարաւ 516

**ԳԻՐ ՆԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏԱՆԱՅ
ԱՌ ՍԻՐԵՑԵԱԼ ԲԱՐԵԿԱՄՆ ՆԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ՍՈՒԱԶԵԼԱԿԱՆ
ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ԵՒ ՆԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆՍ
ՄԵԾԱՐԳՈՅ ՆԱԽԱԳԱՏ ՍԻՐԻԱՅԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՆԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԴՈԿՏՈՐ ԲԱՇԱՐ ԱԼ ԱՍԱԴ,
ՈՐ Ի ԴԱՄԱՍԿՈՍ, ՍԻՐԻԱ**

Տիրոջ կամքով առիթ ունենք հայության հոգետր կենսորոն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում ընդունելու Ձեզ, մեծարգոյ Նախագահ Սիրիայի Արաբական Հանրապետության, եւ Մեր բարձր գնահատանքը յայտնելու հայ ժողովրդի ու Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու սիրելի բարեկամիդ:

Մեծարգոյ Նախագահ Դոկտոր Բաշար Ալ-Ասադ,

Մեծապէս ուրախ ենք, որ Սիրիոյ ասպրամասէր ժողովուրդը Բարձրեալի օրհնութեան ներքոյ իր նոր կեանքն է կառուցում դարատր ու աւանդաշար իր հողի վրա, որպէզ խաչուել են մարդկութեան պարմութեան եւ քաղաքակրթութեան կարետր ուղիները: Շարունակելով Ձեր պարտական Տօր, պարական մեծանուն գործիչ Նաֆեզ Ալ-Ասադի բարի աւանդները, Դուք նոր հազարամեակում Ձեզ յարուկ իմաստութեամբ զօրացնում էք Սիրիայի Արաբական Հանրապետութիւնը՝ անշրջելի յաջողութիւններ արձանագրելով երկրի առաւել բարգաւաճման ու առաջընթացի գործում:

Ձեր երկիրը հարազար է նաեւ հայորդեաց սրտերին: Դարեր շարունակ Սիրիոյ օրհնեալ հողի վրա կողք կողքի ապրում են հայ եւ արաբ մեր երկու ժողովուրդները եւ բարեզարդում իրենց բարեկամութիւնը ասպրամահաճոյ իրագործումներով: Նամայն հայութիւնը հոգու անհուն երախտագիտութեամբ է յիշում, որ Սիրիան Տայոց ցեղասպանութեան դժոխակ օրերին սիրով ընդունեց եղեռնից փրկուած եւ Դեր Ջորի անապարներում հալածուած մեր ժողովրդի զաւակներին՝ ապահով ապաստան ու երկրորդ հայրենիք դառնալով նրանց համար: Ձեր բարեյիշարակ նախորդները յարուկ հոգածութեամբ Սիրիայում ազար ապրելու, եկեղեցի, դպրոց ու ազգային հասարակութիւններ հիմնելու իրատունք շնորհեցին արաբգիր մեր հայրերին՝ առջաւել ամրագրելով մեր երկու ժողովուրդների եղբայրութիւնը: Գոհունակութիւն է Տայրապետիս համար, որ սիրիաբնակ Մեր հաւարատր զաւակները երկրի հպարտ ու արժանատր քաղաքացիներն են եւ, երախտիքի խորը զգացումով հանդէպ իրենց հայրերին սիրով հիւրընկալած Ձեր պետութիւնն ու ժողովուրդը, ազնիւ աշխատանքով ու առաքինի գործերով բազմարդիւն մասնակցութիւն են բերում Սիրիոյ հասարակական կեանքի առաջընթացին:

Ուրախալի է, որ այսօր հայ-սիրիական փոխգործակցութիւնը զօրանում է նաեւ մեր երկու պետութիւնների արդիւնատր յարաբերութիւններով՝ արգասատրելով իրագործումներ արարեր ասարեղներում ի բարօրութիւն մեր երկրների ու ժողովուրդների:

Մեծարգոյ Նախագահ Սիրիայի Արաբական Հանրապետության, բարձր գնահատե-

լով Ձեր եւ Սիրիոյ պետութեան ու ժողովրդի բարի ու ազնիւ վերաբերմունքը հանդէպ Նա-
յասպանը, մեր ժողովուրդն ու մեր Սուրբ Եկեղեցին, Նայրապետական այսու Կոնդակով
շնորհում ենք Ձեզ Նայասպանեայց Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ

պապոսյ բարձրագոյն շքանշանը:

Բարձրեալն Աստուծոյ օրհնութիւնն ու օգնականութիւնն ենք հայցում Ձեզ եւ մաղթում,
որ Տէրը պարգեւի Ձեզ քաջամողջ արեւշապութիւն եւ գործոց յաջողութիւններ Ձեր պապաս-
խանապու առաքելութեան մէջ:

Ի խորոց սրբի աղօթքով Աստուածային խնամք ու հովանաւորութիւն ենք հայցում Սի-
րիոյ բարեկամ երկրին ու ժողովրդին եւ մաղթում խաղաղ ու ապահով օրեր եւ անշրջելի
առաջընթաց:

Օրհնութեամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ

Տուաւ Կոնդակս ի 19-ն յունիսի
յամի Տեառն 2009 եւ ի թուին հայոց ՌՆԾԸ
ի Մայրաւանս Սրբոյ Էջմիածնի
ընդ համարաւ 519

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ
 ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ԿԱՄՕՔՆ ԱԶԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ
 ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ, ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ
 ՆԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՅ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ
 ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ
 ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՔՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆԴ ՍԻՐՈՅ ՈՂՋՈՅՆ ԵՒ ՕՐՆՆՈՒԹԻՒՆ
 ՆԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԵԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ,
 ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆՅ ՆԱՅՈՅ ՍՐԲՈՅ ԵՐՈՒՍԱՂԻՄԱՅ ԵՒ
 ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍՈՅ, ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ,
 ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅ, ՔԱՆԱՆԱՅԻՅ ԵՒ ՍԱՐԿԱԲԱԳԱՅ, ԹԵՄԱԿԱՆ
 ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ, ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՒ ՆԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ
 ԽՈՐՆՐԴՈՅ ԵՒ ՊԱՇՏՕՆԷԻՅ ԵՒ ՍԻՐԵՅԵԱԼ ՆԱՄԱՅՆ ՆԱԲԱՏԱՅԵԱԼ
 ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՆԱՅՈՅ

«Որ Քրիստոսանուէր կոչմամբն ծագեցար որպէս
 զարեգակն եւ լուսաւորեցեր զՆայասարան աշխարհս
 ասպումագիտութեամբ, արէր սուրբ Գրիգոր. անդադար
 բարեխօսեան վասն անձանց մերոց»:

(Շարակնոց)

Ամենակալ Աստուծոյ ողորմութեամբ ի պանծացումն Նայասարանում քրիստոնէութիւնը
 պէտական կրօն հռչակելու 1700-ամեայ յոբելեանի՝ յանուն Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի կա-
 ռուցուեց քաղաքամայր Երեւանի Մայր Եկեղեցին եւ, ահա, ութ փարիներ ասպումային
 օրհնութիւն է բաշխում հաւաքացեալ Մեր զաւակներին:

Այս սուրբ փառարում՝ մարմարակերպ ու պարկերազարդ 200-ամեայ կաթողիկէի ներ-
 քոյ ամփոփուած են Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի սրբազործող նշխարները, որոնց՝ եկեղեցի
 մփնելիս երկիւղածութեամբ խոնարհուելով եւ Քրիստոսի մեծ վկայի բարեխօսութիւնը հայ-
 ցելով, մեր աղօթքն ենք բարձրացնում առ Աստուած:

Առաքելապարիս հաւաքոյ մեր Նայրը, որ եղաւ կենդանի նահապակ, իր անդադրում
 քարոզութեամբ Նայոց աշխարհում համասփիւռ փարածեց Քրիստոսի Անտարանի լոյսը եւ
 Տիրոջ օգնականութեամբ հիմները դրեց Նայոց Մեծ Դարձի: Իր ժողովրդի համար աղօթքով
 ու հայցով ապրած եւ մենաւոր ճգնարանում ի Տէր հանգչած մեր մեծ Նայրապետի նշխարնե-
 րի գիւրն ընդունուեց իբրեւ ասպումային պարգեւ մեր ժողովրդին: Մեր սուրբ Նայրապե-
 տի գերեզմանը Թորդանում դարձաւ ուխտաքաղի, եւ նրա օրհնեալ մասունքներն ամփոփող
 «լուսընկալ ու շնորհաբաշխ» Աջը՝ խորհրդանիշը Նայոց Կաթողիկոսութեան, որով օրհնում
 է Սրբալոյս Միւռնը, որպէսզի միւռնադրոշմ՝ շնորհանորդ աճենք ու զօրանանք մեր հա-
 ւաքի մէջ:

Օրհներգութիւններով ու փառաբանութեամբ են յիշուած Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ մեր
 Նայրապետի նշխարները պարմութեան մէջ: Երանեալ սրբի մասունքները դրուել են եկե-

ղեցիների հիմքերում, ընդամասը են փարուել ժողովրդին փազնապալի օրերին եւ յաղթանակների առիթով, որպէսզի նրանց սրբագործող զօրութիւնը փարածուի ասպնածպարգեւ մեր Նայրենիքին ու հայրենեաց կեանքին, որպէսզի ամրանան մարդիկ հաւաքքի ու հաւաքարմութեան մէջ, եւ փառաբանուի Աստուած, որ արժանացրեց մեր ժողովրդին Իր Միաձին Որդով փրութեամբ փրկութեան շնորհին եւ Իր Սուրբ Նոգու առաջնորդութեամբ խնամեց ու պահպանեց ճշմարտութեան կենարար ճանապարհին:

Մեծ ու սքանչելի խորհուրդ ունի այն իրողութիւնը, որ այսօր ազապ մեր Նայրենիքում մեր հոգեւոր նոր վերազարթնքի շունչն ու հոգին մարմնատրող քաղաքամայր Երեւանի Սուրբ Գրիգոր Լուսատրիչ Մայր Եկեղեցում մեր մեծ Նայրապետի եւ առաջին Կաթողիկոսի նուիրական ու սրբագործող նշխարների առջեւ Բարձրեալին երկրպագութեամբ եւ խոնարհումով մաքրագործում ու սրբում են հաւաքացեւոց սրտերն ու հոգիները՝ կրելով երկնային ներգործութեան լոյսն ու զօրութիւնը:

Սիրելի բարեպաշտ ժողովուրդ հայոց.

Նայրապետական այսու Կոնդակով «Գիւր նշխարաց Սրբոյն Գրիգորի Լուսատրչին մերոյ» փօնը հռչակում ենք Երեւանի Սուրբ Գրիգոր Լուսատրիչ Եկեղեցու ուխտի օր՝ յորդորելով ամեն փարի փօնի օրն ուխտատրաբար այցելել Սուրբ Գրիգոր Լուսատրիչ Եկեղեցի՝ սրբի նշխարների առջեւ ծնրադրութեամբ փառաբանելու Բարձրեալն Աստուծոն եւ Սուրբ Նայրապետի բարեխօսութիւնը հայցելու մեր Եկեղեցուն, Նայրենիքին ու ժողովրդին, մեր ընտանիքներին, մեր կեանքին ու գործերին: Նաւաքքի վեմի վրայ Աստուծոյ օրհնութեամբ պիտի կերպուի մեր ժողովրդի բարօր կեանքը, բարեյոյս ու լուսատր գալիքը: Այսօր մեր հայրերի հեպ աղօթենք. «Ի փաճարի քում սրբութեան երկրպագեմք քո նշխարաց, փառատրեմք զօր յիշապակի կապարման քո հանգստեան. առ Քրիստոս բարեխօսեա վասն մեր՝ քո փօնողացս» (Շարակնոց):

Թող Բարին Աստուած միշտ հասպապուն ու շէն պահի Երեւանի Սուրբ Գրիգոր Լուսատրիչ Մայր Եկեղեցին եւ ամենակեցոյց Իր շնորհներով առապապէս օրհնի Իր Սուրբ Անուանը միշտ յուսացեալներին:

Շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցին ընդ ձեզ եւ ընդ ամենեսեանդ. Ամէն:

Օրհնութեամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ

Տուաւ Կոնդակս ի 28-ն յունիսի
յամի Տեառն 2009 եւ ի թուին հայոց ՌՆԾԸ
ի Մայրաւանս Սրբոյ Էջմիածնի
ընդ համարաւ 522

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ՆՆԴԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊՈՆՈՍ

Նունիսի 10-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց հայաստանում դիվանագիտական առաքելությունն ավարտող Նիդերլանդների արքայազն Էմմա Փանդեին:

Նորին Սրբությունը, հրաժեշտի իր բարեմաղթանքներն ուղղելով փոխան Փանդեին, հաստատեց, որ անցնող տարիներին առանձնահատուկ ջերմությամբ են հատկանշված եղել հարաբերությունները Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի եւ ՎՏ-ում Նիդերլանդների դեսպանության միջև: Վեհափառ հայրապետը գոհունակությամբ անդրադարձավ այն ազնիվ օգնականություններին, որ դեսպանատունը բերել է Նիդերլանդներում իր հովվապետական այցի կազմակերպման, ճեմարանականների՝ օտար լեզուների իմացության խորացման գործում, ինչպես նաեւ այն ուշադրության, որ Նիդերլանդների պետությունը մշտապես ցուցաբերել է Կալկաթայի հայոց մարդասիրական ճեմարանի նկատմամբ: Խոսվեց նաեւ հայ-ինդոնեզական հարաբերությունների եւ այդ շրջանակներում իրականացվելիք փոփոխությունների մասին:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ՍԻՐԻԱՅԻ ԱՐԱԲԱ- ԿԱՆ ՆԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀՆ

Նունիսի 18-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց պաշտոնական այցով հայաստան ժամանած Սիրիայի Արաբական հանրապետության նախագահ Բաշար Ալ-Ասադին՝ ուղեկցությամբ ՎՏ ԱԳ նախարար Էդուարդ Նալբանդյանի:

Ողջունելով մեծարգո հյուրի այցը համայն հայության սրբություն սրբոց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին՝ Վեհափառ հայրապետն իր ուրախությունը հայտնեց, որ բազմադարյա հարաբերությունները երկու երկրների միջև անխաթար կերպով, բարեկամական նույն ջերմ զգացումներով շարունակվում են եւ առավել ամրապնդվում նոր համագործակցությամբ եւ իրագործումներով: Նորին Սրբությունը նախագահի այցը հայաստանում նոր խթան համարեց այդ համագործակցության առավել զորացման համար:

Հայոց հայրապետը վերհիշեց իր այցելությունը Սիրիա՝ հալեպ եւ Դեր-Զոր, եւ հաստատեց Սիրիայի ժողովրդի հյուրընկալ ոգին եւ իշխանությունների հոգաբար վերաբերմունքը սիրիաբնակ հայորդիների նկատմամբ՝ հավելելով, որ հայ ժողովուրդը երբեք չի մոռանա Սիրիայի եղբայր ժողովրդի աջակցությունը, որ ցուցաբերվեց Մեծ եղեռնից մազապուրծ եղած հազարավոր հայերի հանդեպ: Հայոց հայրապետը նաեւ խոսեց միջերկրեցական եւ միջկրոնական հարաբերությունների մասին՝ աշխարհի առաջ ծառացած հիմնախնդիրների լուծման գործում կարևոր համարելով հոգետու առաջնորդների համերաշխ համագործակցությունը ի սեր ժողովուրդների բարօրության: Նորին Սրբությունը գոհունակությամբ անդ-

րադարձավ այդ շրջագծում Կոնստանտինոսի Ուղղափառ Եկեղեցու պեպ Զաքարյա Ա Պապրիարքի եւ Սիրիայի գլխավոր Մուֆթի Շեյխ Ահմադ Բադր Ալ - Դին Նասսուհի այցերին Մայր Աթոռ:

Սիրիայի Արաբական Նանրապետության նախագահին իր խոսքում անդրադարձավ Սիրիայի ժողովուրդների եւ կրոնների բազմազանությանը եւ Սիրիայի կյանքում հայ ժողովրդի զավակների կարեւոր ներդրմանը: Ընդգծվեց կրոնների կարեւոր առաքելությունը մարդկանց կյանքում: Սիրիայի Արաբական Նանրապետության նախագահը հրավիրեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին Սիրիայի Նանրապետություն:

Ի գնահատություն հայ ժողովրդի եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու հանդեպ Սիրիայի Արաբական Նանրապետության նախագահի, պետության եւ ժողովրդի հոգաբար եւ ազնիվ վերաբերմունքի, ինչպես նաեւ ի խնդիր խաղաղության եւ ժողովուրդների բարեկամության կարարած իր աշխատանքի՝ Գարեգին Բ Հայրապետը նախագահ Բաշար Ալ Ասադին հանձնեց Հայ Առաքելական Եկեղեցու «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» պատվո բարձրագույն շքանշան:

Հանդիպմանը ներկա էին Մայր Աթոռի լուսարարապետ Ս. Արարապ եպիսկոպոս Գալթագճյանը, Դամասկոսի Հայոց թեմի առաջնորդ Ս. Արմաշ եպիսկոպոս Նալբանդյանը, Գետրգյան հոգեւոր ճեմարանի պետուհ Ս. Սահակ եպիսկոպոս Մաշալյանը, ինչպես նաեւ Սիրիայից հավաքավոր բարերար հայորդիներ՝ Կիրոս Գառնիկ Յակուբյանը, թեմական խորհրդի անդամներ Թադվոր Բոյաջյանը, Վազգեն Յակուբյանը եւ Գաբրիել Զամբար-ջին:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ԸՆԴՈՒՆԵՅ ԿԱԼԻՆԻՆԳՐԱԴԻ ՄԱՐԶԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ

Հունիսի 19-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց պաշտոնական այցով Հայաստան ժամանած Ռուսաստանի Դաշնության Կալինինգրադի մարզի նահանգապետ Գետրգի Բոոսի գլխավորած պատվիրակությանը:

Հանդիպմանը Նորին Սրբությունը գոհունակություն հայտնեց առավել ամրապնդվող եւ զարգացող երկկողմ հարաբերությունների, համագործակցության եւ երկու ժողովուրդների միջեւ բարի ավանդույթների պահպանման ու զորացման առիթով՝ կարեւոր համարելով փոխադարձ գործընկերության փոխադարձությունները: Վեհափառ Հայրապետը նաեւ իր գնահատանքը հայտնեց նահանգապետին հայ համայնքի նկատմամբ մարզային իշխանությունների ուշադիր եւ հոգաբար վերաբերմունքի համար:

Իր հերթին պրն. Բոոսը, ուրախություն հայտնելով հերթական հանդիպման համար, ներկայացրեց այցի մանրամասները եւ արձանագրված արդյունքները, ինչպես նաեւ անդրադարձավ Կալինինգրադի մարզում հայ ժողովրդի զավակների աշխույժ համայնքային կյանքին եւ կարեւոր ներդրմանը մարզի կյանքի փոքրեր ոլորտներում:

**ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ «Ս. ՍԱՀԱԿ - Ս. ՄԵՍՐՈՊ»
ՇՔԱՆՇԱՆ ՀԱՆՁՆԵՅ ՌՈՒԲԵՆ ՄԻՐՋԱԽԱՆՑԱՆԻՆ**

Հունիսի 21-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հանդիսապետությամբ քեղի ունեցավ Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական համալսարանի մշակույթի ֆակուլտետի դեկան փխար Ռուբեն Միրզախանյանի պարգեաբաշխության արարողությունը: Հայրենիքին, ժողովրդին եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցուն բերած ծառայությունների համար Հայրապետական Կոնդակով Ռուբեն Միրզախանյանն արժանացավ Հայոց Եկեղեցու «Ս. Սահակ - Ս. Մեսրոպ» պատվո բարձր շքանշանին:

Մեծարյալի կյանքին ու գործունեությանն անդրադարձավ «Ազգ» օրաթերթի գլխավոր խմբագիր փխար Հակոբ Ավետիքյանը: Նա ընդգծեց Ռ. Միրզախանյանի կարեւոր ներդրումը Հայաստանի ռամկավար ազգայական կուսակցության սրբեղծման, «Ազգ» օրաթերթի եւ «Թեքեյան» մշակութային կենտրոնի հիմնադրման գործում:

Այնուհետեւ «Էջ Միածինն ի Հօրե» շարականի երգեցողության ներքո Վեհարանի հանդիսությունների սրահ բերվեց Հայրապետական Սրբապառ Կոնդակը, որն ընթերցեց Մայր Աթոռի լուսարարապետ Տ. Արարապ եպիսկոպոս Գալթագճյանը:

«Անձնապես ճանաչում եմք Ձեզ եւ ծանոթ եմք Ձեր ազգասեր, հավատալիք ու եկեղեցասեր ոգուն եւ Լուսավորչապասկ Սուրբ Էջմիածնի հանդեպ Ձեր որդիական անկեղծ զգացումներին: Տիրոջ օրհնությամբ Ձեր կյանքի փարիները լի են ազգանվեր սպասավորության գովարժան արդյունքներով ու վաստակով:

Տասնամյակներ շարունակ Դուք մանկավարժական աստվածահաճո առաքելություն եք իրականացնում Երեւանի Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում՝ Ձեր կարողությունները ի սպաս դնելով կրթօջախի երախտարժան գործունեությանը: Իբրեւ դասախոս եւ դեկան բուհի մշակույթի ֆակուլտետի՝ Դուք հոգաձու նվիրումով շնորհաշատ հայորդիների հոգիներում խնամում եւ առավել զորացնում եք սերը հանդեպ հայ եւ համաշխարհային մշակույթը, հոգեւոր ու ազգային մեր արժեքները», - ասվում է Հայրապետական Կոնդակում:

Պարգեաբաշխումից հետո իր սրբի խոսքն ասաց փխար Ռուբեն Միրզախանյանը: Շնորհակալություն հայտնելով Վեհափառ Հայրապետին մեծ պատվի արժանացնելու համար՝ նա անդրադարձավ Գարեգին Բ Վեհափառի 10-ամյա գահակալության շրջանում Հայ Եկեղեցու վերագարթոնքին:

«Մի քանի ամիսներ անց ազգովին պիտի փոխախմբենք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գահակալության 10-ամյակը. փարիներ, որոնք շատ որոշակի իմաստավորում ունեն մեր ժողովրդի կյանքում, որոնք աննախադեպ են եկեղեցաշինության փեսանկյունից: Թույլ տվեք ասել, որ եկեղեցաշինություն ասելով՝ մենք չենք ենթադրում միայն նոր եկեղեցիների կառուցում, վեր հանում թե՛ Հայաստանում եւ թե՛ Սփյուռքում, այլ ենթադրում ենք եւ հպարտ ենք, որ այս փարիների ընթացքում նոր որակական աճ եւ բովանդակություն ունեցավ հոգեւոր դասի նախապարասպումը, նոր կրթօջախների սրբեղծումը, որ մենք միանգամայն նոր

պարկեր ունենք երիտասարդ սերնդի գեղագիտական դաստիարակության ասպարեզում: Եկեղեցաշինություն ասելով՝ մենք ենթադրում ենք այն ազգանվեր, ամենօրյա ազգօգուտ գործունեությունը, որը ծավալում է Հայ Առաքելական Եկեղեցին Հայրենիքում եւ Սփյուռքում գլխավորությամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, նրա անմիջական ղեկավարությամբ, ամենօրյա լուրջ եւ հեղինակական գործունեությամբ», - նշեց փար Միրզախանյանն իր խոսքում:

Վերջում ներկաներին իր հայրական օրհնությունը բաշխեց Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը:

Պարգևաբաշխության ընթացքում ելույթ ունեցավ «Վերածնունդ» կամերային նվագախումբը՝ ղեկավարությամբ նվագախմբի գեղարվեստական ղեկավար եւ դիրիժոր Ռուբեն Ասաբրյանի: Իրենց անգուգական կատարումներով հանդես եկան նաեւ ՀՀ վաստակավոր արտիստուհի Անահիտ Մխիթարյանը եւ ՀՀ ժողովրդական արտիստ, դուդուկահար Զիվան Գասպարյանը:

Հանդիսությանը ներկա էին ՀՀ վարչապետ փար Տիգրան Սարգսյանը, ՀՀ մշակույթի նախարար Հասմիկ Պողոսյանը, ՀՀ կրթության եւ գիտության նախարար Արմեն Աշոտյանը, ԱԺ պարզամավորներ, քաղաքական եւ հասարակական գործիչներ, գիտության, մշակույթի եւ արվեստի մշակներ:

**ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ «Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ»
ՇՔԱՆՇԱՆ ՆԱԽՆԵՅ ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՆԱԿՅԱՆԻՆ**

Նունիսի 26-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսը Տայ Առաքելական Եկեղեցու «Ս. Ներսէս Շնորհալի» պարվո բարձր շքանշանով պարգեատրեց պրն Սուրեն Սահակյանին՝ ի գնահատություն Տայոց Եկեղեցուն եւ մասնավորապէս Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին բերած ազնիւ ծառայություններին:

Արարողությունը բացվեց Տ. Պարույր քահանա Ավետիսյանի՝ մեծարյալի վաստակը ներկայացնող խոսքով: Ապա հանդիսավոր կերպով ներս բերվեց Տայրապետական Սրբապառ Կոնդակը, որն ընթերցեց Մայր Աթոռի լուսարարապետ Տ. Արարապ եպիսկոպոս Գալթազճյանը:

«Ճանաչում ենք Ձեզ անձնապէս եւ ծանոթ ենք մեր երկրում շինարարության ասպարեզի զարգացմանը միպլած Ձեր բեղմնավոր, բժախնդիր ու բարեխիղճ գործունեությանը: Այսօր առիթ ունենք անդրադառնալու Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցուն մատուցած Ձեր ծառայություններին: Ուրախ ենք, որ Ձեր կարողությունները, մասնագիտական փորձն ու հմտությունները Դուք սիրով ի սպաս եք բերում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «Շողակաթ» հեռուստաընկերության շենքի հիմնադրոգման ու բարեգարդման աշխատանքներին: Գոհունակություն է Մեզ համար, որ մեր ժողովրդի զավակներն աջակից են մեր Սուրբ Եկեղեցուն՝ շարունակելու բազմադարյա առաքելությունը հանուն հայ ինքնության անխաթար պահպանման, հոգեւոր ու ազգային մեր կյանքի պայծառության, նախնյաց ավանդների հանդեպ հավատարմության զորացման», - ասվում է Տայրապետական Կոնդակում:

Այնուհետեւ Նորին Սրբությունը մեծարյալի կուրծքը զարդարեց «Ս. Ներսէս Շնորհալի» շքանշանով եւ մաղթեց, որ Ամենակալ Տերը շնորհի պրն Սահակյանին եւ նրա ընտանիքի անդամներին կյանքի քաջառողջ ու արեւշող բազում օրեր եւ նրա բոլոր բարի եւ առաքինի ձեռնարկումները պսակի հարանոր հաջողություններով:

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Տ. ՆԵՐՍԵՏ ԱՔԵՂԱ ԽԱԼԱԹՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԱՐԿԱԾՆԵՐ ՀՈՒՓՄԻՄՅԱՆՑ
ԿՈՒՅՄԵՐԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Հռիփսիմյանց կույսերի մասին պատմագրական յուրաքանչյուր տեղեկություն գիտական արժեք ունի, որի շնորհիվ պարզվում է կույսերի պատմության ընդհանուր պատկերը: Սակայն պակաս հետաքրքիր չեն նաեւ այն ուսումնասիրությունները, որոնք ինչ-որ չափով հակասում են կույսերի պատմական գոյությունը:

Օրմանյանը, խոսելով նահապարկ կույսերի մասին, որոշ կասկածանք է արտահայտում նրանց վերաբերող պատմական փաստերի եւ եղելությունների վերաբերյալ. «Որչափ ալ այս ասանդությունը ազգին մէջ փարածուած է, սակայն դիւրին չէ անոր ամեն պարագաները հաստատել, ոչ այնչափ պատմական փաստերու փկարութեան, որչափ եղելութեանց ներքին հանգամանքներու պարճառով: Որովհետեւ ոչ Դիոկղետիանոս Հռոմ էր, եւ ոչ այդ կերպով ամուսնութիւն կրնար ընել, ոչ պարկերի վրայ ընտրութիւն կ'ըլլար, եւ ոչ ալ վերջապէս 70 կոյսերու բազմութիւն մը կրնար ապահովութեամբ այդչափ ընդարձակ ու դարձուդարձ ուղեւորութիւն մը կատարել»¹:

Ղ. Ալիշանը, խոսելով կույսերի մասին, ասում է. «...Որչափ ալ երկբայելի է Դիոկղետիանոսի սիրահարին ի պարկեր Հռիփսիմէի եւ խնդրելն, օտարք ալ պատմեն նման քան մի. այդ կայսեր ի կողմնա Յունաց եղած արեն՝ արեսնելն փաստերեք փարտան գեղեցիկ աղջիկ մի Ֆիլումենա անունով, խնդրել հարսնացընել իրեն եւ մերժելով՝ չարչարել եւ նահապարկել զնա: ԺԹ դարու սկզբան (1802թ.) Հռովմայ (Պրիսկիլեան) գեղնադամբարանաց մէջ գրնուեցան իր նշխարքն, հռչակուեցաւ անունն եւ պարիւն, քօնի ի 10 կամ 13 օգոստոսի ամսոյ»²:

Որոշ գիտնականներ իրոք փորձել են ի դեմս Հռիփսիմէի արեսնել դեռապի կույս Ֆիլումենային, առավել եւս, որ երկուսն էլ սերել են թագավորական տոհմից:

Ըստ ավանդության Ֆիլումենան Հունաստանի արքայի դուստրն էր: Ավանդությունը պատմում է, որ նրա ծնողները երկար փարիներ զավակ չեն ունեցել եւ ամեն անգամ զոհ մատուցելով՝ աղոթել են չաստվածներին զավակի համար: Օրերից մի օր նրանց պալատական քրիստոնյա բժիշկը՝ Պուբլիոսը, պատմում է թագավորին Քրիստոսի մասին եւ ասում, որ եթե նրանք մկրտվեն եւ աղոթեն իրական Աստծուն, ապա զավակ կունենան: Լսելով այդ մասին՝ թագավորն ու թագուհին մկրտվում են եւ աղոթում, որպեսզի Աստված նրանց զավակ պարգեւի: Մեկ փարի անց թագավորական ընտանիքում ծնվում է գեղեցիկ մի աղջիկ, որին անվանում են Լուսնա՝ այսինքն լույս: Հետագայում աղջկան սկսում են կոչել Ֆիլումենա («Լուսնի դուստր»), քանի որ աղջիկը ծնվել է Քրիստոսի հավաքքի լույսի փակ:

1 Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատմ., հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 80:

2 Ն. Անունդ Ալիշան, Արշալոյս Քրիստոնեւթեան Հայոց, Վենետիկ, 1902, էջ 103:

Ֆիլումենան մկրտվում է եւ առաջին անգամ հաղորդություն առնում, երբ բոլորում է հինգ փարեկանը: Նա մեծանում է քրիստոնեական հավաքի եւ բարեպաշտության ոգով եւ ստանում պալապական կրթություն:

Երբ Ֆիլումենան փասներեք փարեկան էր, Նոմի Դիոկղեփիանոս կայսրը պատերազմ է հայտարարում աղջկա հորը եւ անմիջապես պատերազմական գործողություններ սկսում նրա դեմ: Նասկանալով, որ իր թագավորությունը երկար չի կարող դիմակայել հռոմեական ահեղ ռազմական մեքենային, թագավորը որոշում է իր ընտանիքի հետ միասին գնալ կայսեր մոտ՝ անձամբ խնդրելու դադարեցնել պատերազմը եւ հաշտության պայմանագիր կնքել: Երբ թագավորն իր ընտանիքով մտնում է կայսեր մոտ, վերջինս, փեսենելով դեռափի աղջկա գեղեցկությունն ու անմեղությունը, չի կարողանում թաքցնել իր մոլեգնած ցանկությունն աղջկա նկատմամբ: Դիոկղեփիանոսը հավաստիացնում է արքային, որ կդադարեցնի պատերազմը եւ հաշտություն կկնքի նրա հետ, եթե վերջինս համաձայնի իր աղջկան՝ Ֆիլումենային հարսնացնել կայսեր հետ: Թագավորին ոչինչ չի մնում անելու, քան համաձայնել կայսեր առաջարկին: Բայց դեռափի աղջիկը հրաժարվում է՝ ասելով՝ «Աստված է իմ հայրը, եւ երկինքն էլ իմ մայրն է»: Երբ կայսրը լսում է աղջկա պատասխանը, զայրության լայնաբերան եւ հրամայում է նետել նրան զնդանը՝ ակնկալելով, որ այնպեղ նա կփոխի իր որոշումը: Ամեն օր կայսրը այցելում է Ֆիլումենային եւ ամեն անգամ մերժում ստանում: Երեսուներեցերորդ օրը կույսին երեսում է Ս. Աստվածածինը եւ պարզամտում ամուր մնալ իր հավաքի մեջ՝ ասելով, որ ես երեք օրվա ընթացքում աղջիկը պիտի չարիքի դեմ պատերազմի եւ հաղթական պիտի դուրս գա: Ս. Աստվածածինը ասում է նաեւ, որ ինքը Գաբրիել հրեշտակապետի հետ միասին պիտի օգնի աղջկան: Երեք օր անց կայսրը հրամայում է աղջկա պարանոցից շրթա կտրել եւ նետել գետը: Սակայն բազմաթիվ վկաների աչքի առաջ Աստծո երկու հրեշտակներ փշրում են շրթաները՝ նետելով դրանք գետը, իսկ Ֆիլումենան աստվածային հրաշքով մնում է կենդանի: Ականափեսները փեսնում են, որ ջրի մեկ կաթիլ անգամ չի թրջում կույսի երիտասարդ մարմինը: Այս անգամ կայսրը հրամայում է նետերով սպանել Ֆիլումենային: Սակայն, երբ նետաձիգներն արձակում են նետերը, դրանք, հրաշքի օգնությամբ հասնելով դեռափի օրիորդի մարմնին, հանկարծ փոխում են իրենց ուղղությունն ու վերադառնում դեպի նետաձիգները՝ սպանելով վեց հոգու: Անհաջողություններից կարաղած կայսրն այս անգամ հրամայում է գլխատել կույսին եւ այսպիսով կարողանում է վերջնականապես նահապակել նրան:

Ֆիլումենայի նահապակության օրը համարվում է օգոստոսի փառք³, իսկ նահապակության թվականը փառանվում է 295-301 թթ. միջեւ, որը գրեթե համապատասխանում է Նոմի եւ հունական թագավորության միջեւ պատերազմի դադարի, ինչպես նաեւ Նոմիսիմե կույսի նահապակության թվականի հետ: Տարանվում են նաեւ նրանց նահապակության ամսաթվերը, ու օրերը: Նոմիսիմեի նահապակության ամսաթիվն ըստ Ագաթանգեղոսի, Նոմի ամսվա քսանվեցն է, այսինքն՝ հոկտեմբերի յոթը, իսկ Ֆիլումենայի նահապակության օրը համարվում է օգոստոսի փառք:

1802թ. մայիսի 25-ին Նոմի Պրիսկիլյան կոչված հին գեղնադամբարաններում կապարված պեղումների ժամանակ հայտնաբերվում է Ֆիլումենայի դամբարանը՝ ջրաշու-

3 www.traditioninaction.org/SOD/a001St.Philumena8-10.htm. St.Philomena Filumena@TraditionInaction.org.

շանի, նեպերի եւ նեպաձիգների հարթաքանդակներով, որոնք պարկերում են կույսի նահապետության փեսարանները: Ֆիլոմենայի դամբարանի վերեւում գրված է *Lumena paxe comfi*, որը նշանակում է. «Թող խաղաղությունը քեզ հետ լինի, Լումենա»⁴:

Անշուշտ, ոմանց կողմից Ֆիլոմենայի եւ Հռիփսիմեի անձերի անուղղակի նույնացումը արդյունք է պարմական եւ անձնական որոշ նմանության: Թե՛ Հռիփսիմեի եւ թե՛ Ֆիլոմենայի պարագաներում նրանք նման են միմյանց հետեւյալ հարկանիշներով.

1. *Սերում են ազնվական կամ թագավորական ընտանիքից:*
2. *Երկուսի պարագայում էլ կայսրը ցանկանում է կնության առնել կույսին:*
3. *Դեռստի օրհորդական հասակում են:*
4. *Հոռմահպարակ են:*
5. *Քրիստոնյա են:*
6. *Մերժում են կայսեր առաջարկը:*
7. *Բանտարկվում են, եւ երկուսին էլ կայսրը այցելում է նրանց մտադրությունը հարցնելու նպատակով:*
8. *Երկուսի պարագայում էլ աստվածային միջամտություն եւ պաշտպանություն է փրկի ունենում:*
9. *Նրանց նահապետությունը կատարվում է մեկ - երկու ամիսների տարբերությամբ:*

Ինչքան էլ նման լինեն երկու կույսերի պարմությունները եւ ինչքան էլ որոշ պարմագեպների երկերում վերոնշյալ պարմություններում կերպարների նույնացման միպում նկարվի, այնուամենայնիվ, փարակուսելի է նրանց պարմության նույնացման եւ պարմությունների աղավաղման հետեւանքով առաջացած անձերի շփոթության հարցը: Բնականաբար, հաշվի առնելով, որ Ֆիլոմենայի աճյունը հայտնաբերվել է Հռոմում՝ Պրիսկիլյան գեղնադամբարանում, իսկ Հռիփսիմեինը՝ Հայաստանում, ինչպես նաեւ մի շարք այլ անհամաձայնություններ, պետք է ենթադրել, որ իրոք այդ պարմությունները մեկը մյուսի հետ որեւէ առնչություն չեն կարող ունենալ: Չնայած ավանդությունների որոշ նմանությանը՝ դեպքերի զարգացումներն ու նրանց հսկակ հաջորդականությունը առաջացնում են ժամանակային անհամաձայնություններ, որոնք չեն կարող առաջացած լինել պարմությունների կերպարանափոխությունների եւ դեպքերի ուռճացումների հետեւանքով:

Հռիփսիմեի վկայաբանությունից է մասամբ ազդված պարսկական նշանավոր «Հազար ու մի օրեր» վեպի մեջ Ripsima-ի պարմությունը: Ripsima-ն Temim անունով նշանավոր մի վաճառականի կին էր, որն ապրում էր Բասրայում: Նա խիստ ջերմեռանդ ու բարեպաշտ կին էր, սակայն իր գեղեցկության պարճառով երեք անգամ ենթարկվում է ծանր փորձությունների, բայց, առանց պարիվը կորցնելու, կրում է իր փանջանքներն ու դարապարտությունը: Վերջում նկարագրվում է, թե ինչպես է պարզվում նրա անմեղությունը, որի պարճառով եւ արդարացվում է⁵:

4 www.saint-philomena.com/background.html

5 Վ. Անդրյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երեւան, 1946, էջ 102:

Հռիփսիմեի պարամությունը առկա է նաև ղպրիների մոտ: Նրանք նմանապիպ մի պարամության մեջ Հռիփսիմեին կոչում են Արփիսիմա⁶:

Գիպնականներից ոմանք, այդ թվում նաև Ա. Գուրշմիպը եւ Ն. Տաշյանը, կասկածի քակ են դրել Ագաթանգեղոսի պարամության որոշ դրվագներ եւ հապկապես Հռիփսիմյանց կույսերի վկայաբանության պարամական իրողությունն ու ճշմարտացիությունը:

Ագաթանգեղոսի պարամության մեջ նկարագրված կույսերի վկայաբանության պարամությունը Ն. Տաշյանը համարում է «կղզիացած» պարամություն: Ըստ նրա՝ այդ պարամության սկիզբն ու վերջը քրամաբանորեն չեն կապվում միմյանց հետ⁷: Հիմք ընդունելով որոշ պարամական քեղեկություններ ու որոշ եկեղեցական հնախոսական ավանդություններ՝ հեղինակը կասկածելի է համարում Դիոկղեփանոսի կողմից Հռիփսիմեին ամուսնության առաջարկ անելը, հապկապես, որ նա մինչ կայսր դառնալն արդեն ամուսնացած էր Պրիսկայի հետ⁸. «...Շաք միաբան չեն նաև Հռիփսիմեանց պարամութեան մանրամասն պարագայք - այսպես՝ թե Դիոկղեփանոս, որ արդեն ինքնակալ չեղած ամուսնացած էր Պրիսկայի հետ, կին խնդրած ըլլայ «ի քաղաքին հռոմեացոց» եւ այն բազմութիւն «կուսանաց արգելավանքի» մէջ ուր Հռիփսիմէն էր «ի թագաւորական քոհմէ»⁹:

Տաշյանը Ս. Հռիփսիմեի վկայաբանությունը փորձում է համեմարել նմանօրինակ պարամությունների հետ, որոնք թերեւս ինչ-որ չափով կարող էին շփոթմունքի պարամառ հանդիսանալ: Դարձյալ, հակվելով Ա. Գուրշմիդի կարծիքին, Տաշյանը կույսերի վկայաբանությունը համարում է «հավասար ոչինչ»-ի: Սակայն Գուրշմիդի քված Տրդափի եւ Նազենիկ հարճի մասին պարամության համեմարությունը համարում է անհավանական եւ սխալ մի շարք պարամական եւ քրամաբանական պարամառներով. «Լոկ Շուշանայ պարամութեան համեմար ձուլած է սոյն կոյսին Վայասփանի մէջ ըրածներուն պարամութիւնը եւ այլ հանգամանքն զոր մի առ մի կրկնել աւելորդ կհամարիմք: Այս իսկ պարամառ Հռիփսիմեանց վկայաբանութեանց պարամական արժէքն «հաւասար ոչինչ է» ըստ Գուրշմիդի¹⁰, որ աւելի յառաջ երթալով կհամարձակի ըսել՝ թե Բագրատունի Տրդատայ եւ Նազինիկ հարճին վրայ պարամածը¹¹ հիմն է Հռիփսիմեայ պարամութեան: Բայց կարծենք դժուար է զայս ընդունիլ, մանաւանդ, որ հեթանոս Նազինիկան վրայ խորենացոյ պարամածը քրամաբանապիպապես հակառակ է Հռիփսիմեի քրոած նկարագրին եւ անընդունելի է՝ որ այնպես կանուխ ժամանակաւ այնչափ փոփոխուէին աւանդութիւնք, մինչեւ վաքահամբաւ հարճ մը ճշդիւ զգաստ սրբութոյ փոխուէր եւ պաշարուէր, մինչդեռ մեր նախնիք հեթանոսութեան ամենադոյզն հետքերը՝ հեթանոսական դիցազանց նախահատուց վրայ եղած աւանդութիւնքն իսկ անհետ ընել կը ճգնէին»¹²:

Թեպետ Տաշյանը հերքում է Տրդափի եւ Նազենիկ հարճի պարամության նույնացու-

6 Անդ:

7 Տե՛ս Ն. Տաշյան, Ագաթանգեղոս առ Գեորգայ եւ ուսումնասիրությունն առ Ագաթանգեղայ գրոյ, 1891, Վենետիկ, էջ 135:

8 Այսպեղ հարկ է նշել, որ Դիոկղեփանոսն իր իշխանության երկրորդ կեսից քեղափոխվում է Բյուզանդիոն եւ բնակվում այնպեղ: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ նա Բյուզանդիոնը դարձնում է կայսրության մայրաքաղաք: Վերը նշված անհամաձայնությունների մեջ հեղինակները, ըստ երեւոյթին, հաշվի են առել նաև այս հանգամանքը:

9 Ն. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 135:

10 Ն. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 135:

11 Մովսէս Խորենացի, Վայոց Պարամություն, գլ. ԿԳ, Երևան, 1968, էջ 197 - 198:

12 Ն. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 136:

մը Հռիփսիմե կույսի վկայաբանության հետ, սակայն, այնուամենայնիվ, կասկածի փակ է դնում Ս. Հռիփսիմե կույսի վկայաբանության պարմական իրողությունը: Նա ասում է, որ չնայած վկայաբանությունն ինքնին հեռու է ճշմարտությունից, սակայն չի կարելի պնդել, որ այնպեղ խալառ բացակայում է պարմական փարրը: Այսպես, օրինակ կույսերի վկայաբանության նմանօրինակ դեպք կարող էր պարահել Հայաստանում կամ Հայաստանի մերձավոր սահմաններում: Պարմությունը կարող էր ուռնացվել ու խեղաթյուրվել. «Այո՝ թէև Հռիփսիմեանց պարմությունը անվատերական եւ կեղծ պարագաներով հիստում է, բայց գոնեայ պարմական նշոյքներ պակսելու չեն անշուշտ անոր մէջ:

Կարծենք դժուարութիւն մը չկայ ընդունելու, թէ կուսանք ոմանք Հայաստան փախած ըլլան նոյն հալածանաց առթիւ Ատորիքէն կամ թերեւս ի Փոքր Հայոց եւ կամ մերձաւոր քեղերէն, թեպէտ ոչ այնչափ բազմութեամբ վանական կուսանաց՝ որոնք եկած ըլլան ի Հռոմայ: «Ի հռոմոյ» եկած կուսանքն կրնային վրիպմամբ «ի Հռոմայ» փոխած համարուի: Անհաւարալի չէ թէ այս փախստեան պարճառն հալածանքն էր, եւ գիտենք ալ, որ Մաքսիմիոս Դայեայ յարեւելս եւ Մաքսենիոս ի Հռոմ՝ դարանակալ էին կուսանաց անմեղութեան»¹³:

Ն. Տաշյանը ենթադրում է, որ «ի Հռոմոյ»-ն սխալմամբ կարող էր գրվել «ի Հռոմայ» եւ այդպիսով մի խումբ կույսերի՝ Ատորիքից կամ Փոքր Հայքից փախած կամ եկած լինելու փոխարեն ենթադրվեր, որ եկել են Հռոմից:

Նմանօրինակ կարծիքի է հակված նաեւ Մաղաքիա արք. Օրմանյանը՝ համարելով, որ քրիստոնյա մի խումբ կույսեր Հայաստանի Մծբին քաղաքից կարող էին նման պարմության հանդիպել: Նեղինակը հնարավոր է համարում նաեւ, որ Հռիփսիմեանց կույսերի փոխարեն այլ կույսեր կարող էին եկած լինել Հոգվոց վանքից, եւ դրա հավանականությունը նա մեծ է համարում: Այս առիթով նա մասնավորապես ասում է. «...Ուրիշներ մտածեցին, թէ կրնան ասոնք եղած ըլլալ այն խումբ մը կույսեր որք Մծբինի վանքէն փախան, ինչպէս Ս. Փեբրոնէի վկայաբանութեան մէջ կը կարդացուի (Վրք. Զ. 81): Բայց այս մեկնություններէն հաւանակագոյն եւ ընտրելագոյն կը կարծենք ըսել, թէ առաքելական ժամանակէ սկսած Հոգւոց վանքի հայագգի կույսերէն էին, որք հալածանաց արեն բռնուած, եւ իբրեւ նշանատր անձեր մինչեւ թագաւորին արեանը հանուած են: Աւանդական պարմութեան մէջ ալ յարկապէս յիշուած է Տիրամօր պարկերին քեղը, իբրեւ կույսերուն օթարաններէն մէկը, որ է նոյնիսկ Հոգւոց վանքը (Խոր. 301): Բայց ինչ ալ ըլլայ Հռիփսիմեան կույսերուն ծագման մթութիւնը, այն չի կրնար անոնց իսկութեան եւ մարտիրոսութեան պարմութիւնը ջնջել»¹⁴:

1978 թվականին երջանկահիշատակ Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնությանը Ս. Հռիփսիմե վանքում կարարված վերանորոգչական աշխատանքների ժամանակ հայրնաբերվեցին Ս. Հռիփսիմե կույսի նահապականից ընկերոսիներից շարքի աճյունները¹⁵: Վերջերս Մայր Աթոռի Գանձարան պահոցներում գտնվել է նաեւ Ս. Հռիփսիմե կույսի գանգոսկրից մի փոքրիկ մասունք, որը զետեղված է եղել արձանագրությունով մի արձաթյա մասնապուրի մեջ¹⁶:

13 Անդ, էջ 138, **Եւսեբիոս**, Վարք Կոստանդիանոսի, Ա, գլ. I.Դ:

14 **Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 81:

15 Այս մասին փնտրելով Մայր Աթոռի 30 ապրիլ 1978 թվականի հաղորդագրությունը /«Էջմիածին», մայիս, 1979, էջ 4-6/, նաև փնտրելով «Էջմիածին», 1979, ապրիլ, էջ 35-38:

16 Տես Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գանձարան քարտադարանը /արձաթյա պահոց/:

Այսպիսի պատմական փաստարկները, կարծում ենք, վերջ դրեցին պատմագրության մեջ ծագած փարատեսակ ենթադրություններին, որոնք այս կամ այն չափով կասկածի փակ էին դնում կույսերի գոյության իրողությունը: Իսկ հաշվի առնելով, որ պատմության ընթացքում վանքերի վերանորոգության ժամանակ Ս. Նժիփսիմեի եւ Ս. Գայանեի մասունքները բազմիցս գտնվում եւ վերականգնվում էին մեր հայրապետների կողմից, ապա, իրոք, նրանց պատմական իրողության փաստը անառարկելի է դառնում: «Նժիփսիմեանց վկայութեան պատմութիւնը շատ խճճմանաց ենթարկուած է օտարներու կողմանէ, մինչեւ իսկ անոնց գոյութիւնը ուրանալու չափ: Սակայն անոնց ծագումին խնդիրը նահապատկութեան խնդիրէն զարկելով, այդ վերջին մասը իրեն համար հաստատուն փաստեր ունի ազգային նախնական եւ անընդհար աւանդութեան եւ ժամանակակից պատմութեան մէջ, եւ նոյն իսկ իրենց գերեզմաններուն եւ վկայարաններուն փաստովը»¹⁷:

Կույսերի վկայաբանության հետ կապված զանազան հակասական տեսակետները, որոնք առաջացել են որոշ գիտնականների ուսումնասիրությունների արդյունքում, հնարավոր չէ դիտարկել եւ հասկանալ առանց կուսանաց պատմության սկզբնաղբյուրի, այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Նայոց» աշխատության ուսումնասիրության: Թեպետ այս գործը մեր պատմագրության հնագույն եւ հայրնի աշխատություններից է, սակայն, միեւնույն ժամանակ, փաստերի հավաստիության տեսակետից ամենավիճելիներից է:

Սակայն, որքան էլ վիճարկելի լինի Ագաթանգեղոսի ինքնության եւ նրա ապրած ժամանակաշրջանի հարցը, եւ որքան էլ զանազան քննության ենթարկված լինի նրա պատմությունը, նա մնում է մեր պատմագրության հեղաքրքիր դեմքերից մեկը: Այդ շարքի մեջ բացառություն չի կազմում Ս. Նժիփսիմյանց եւ Ս. Գայանյանց վկայաբանությունը, որը գեղեցիկ եւ հուզական դրվագ է Ասործ վկայուհիների փարաբախտ կյանքից: Նրանք թեպետ ազգությամբ հայ չէին, բայց կարողացան հայանալ եւ սիրվել ոչ միայն մեր պատմիչներին, այլեւ հայ ժողովրդի կողմից: Նրանք դարձան կուսության, հնազանդության, հեզության ու մաքրության խորհրդանիշ: Իրենց հավատքի զորությամբ եւ Աստվածային սիրով նրանք դարձան մեր Եկեղեցու սկզբնավորման կայուն հիմնաքարերը:

17 Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատմ., հ. Ա, էջ 82:

Տ. ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՆԱՆԱ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆ

ԳՈՒՅՆԵՐՆ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Արարաքին աշխարհից սպացվող ինֆորմացիայի հիմնական մասը մարդն ընկալում է տեսողական եւ լսողական զգայարանների միջոցով: Մեր աչքի գլխավոր մասի՝ ցանցաթաղանթի (ռեթինա) օգնությամբ է, որ տեսողական գրգիռները փոխանցվում են ուղեղ: Ընդ որում՝ «մարդու աչքը կամ տեսողության զգայարանը հետեւյալ պաշտոններն է կատարում կյանքի ընթացքում.

ա. տեսնում է **լույսը** եւ **գույները**.

բ. տեսնում է **ձևերը**

գ. տեսնում է **շարժում**

դ. տեսնում եւ զանազանում է արարաքին աշխարհի առարկաների միջեւ եղած **հեռավորությունները**¹:

Ինչպես նշում է Վազգեն Վեհափառը, տեսողության հիմնական պաշտոնը գույներն զգալու եւ զանազանելու մեջ է: Գույները կարելի է դասակարգել երկու մեծ խմբերի՝ չեզոք կամ աքրոմատիկ (սեւն ու սպիտակը, նրանց մեջ ընկած մոխրագույնի բոլոր երանգները) եւ կենդանի կամ քրոմատիկ գույների, որոնք արելի ճառագայթի լույսի փարթալուծումից առաջացած գույներն են (կարմիր, նարնջագույն, դեղին, կանաչ, երկնագույն, կապույտ, մանուշակագույն): Մարդկանց կյանքում գույների կարեւոր նշանակությունը լավագույնս օգտագործվել է եկեղեցական արվեստում՝ միջոց ծառայելով Աստվածային անդրանցական իրողություններն արտահայտելու համար:

Մանրանկարներում յուրաքանչյուր գույն իր խորհրդանշական իմաստն ունի: Պատահական չէ, որ գունային արժեհամակարգն ընդունված էր անվանել «Աստվածաբանություն՝ արտահայտված ներկերի միջոցով»՝ շեշտելով գունային խորհրդաբանությունը:

Գույնի միջոցով հոգեւորն ու խորհրդանշականը դադարում են վերամբարձ լինելուց՝ դառնալով պարկերավոր եւ ըմբռնելի: Սրբանկարներում գույնի հետ կապված յուրաքանչյուր փարթ (սկսած դեմքից եւ վերջացած զգեստով) իր ուրույն տեղն ու նշանակությունն ունի: Միջնադարում գույնը սերտորեն կապված էր խորհրդանշիչի եւ կանոնի հետ:

Տարիների ընթացքում, սակայն, աղավաղումներից զերծ չմնաց նաեւ գույնի խորհուրդը. հապկապես՝ կրկնօրինակումների պարճառով: Բնօրինակից հեռանալով՝ արվյալ գույնը փոխեց նաեւ իր իմաստը: Մասնագետ - ուսումնասիրողներն առհասարակ դեմ են կրկնօրինակումներին՝ համարելով, որ բնօրինակը պարկերվել է Սուրբ Նոգու ներգործությամբ, իսկ «կրկնօրինակման դեպքում ոչ թե Աստվածայինն է գործում եւ սրբործում պարկերը, այլ մարդը: Սրբանկարչի ջանքը, աշխատանքը միմիայն Աստծո համար է: Աշխատելիս նկարիչը, իրեն մոռացության մատնած, շարժվում է Աստծո կամքով: Ուստի անպետել այս օգնությունը եւ հույսը դնել միայն անձնական երեւակայության վրա, կնշանակի հեռանալ իրականից»²:

1 Տե՛ս Վազգեն Ա Վեհափառ Նայրապետ, Նոգեբանություն, Տեսողության զգայարանը, 1961, էջ 35:

2 А. Стрижев, Православная Икона. Канон и стиль, М., 1998, с.64.

Դիոնիսիոս Արիտագացին շեշտում է, որ սրբանկարները միաժամանակ պիտի ունենան նմանություն եւ փարբերություն. որպեսզի առաջինի օգնությամբ ճանաչենք, իսկ երկրորդի միջոցով փարբերենք պատկերվածը³: Պատկերը ճանաչելու կամ փարբերելու հարցում մեզ օգնում է նաեւ գույնը:

Թե՛ Ս. Աստվածածնի, թե՛ Քրիստոսի ու հրեշտակների պարագային օգտագործվում են հատկանշական եւ փարբերակիչ գույներ:

Իմաստային ներդաշնակությունը, գունեղանքի արժեքը մանրանկարների մեջ աննկարագրելի է, անբացատրելի: Նկարչի աչքը՝ իբրեւ մասնագիտական առավելություն, առանձնահատուկ է իր գունային ընկալունակությամբ: Վարժվածության շնորհիվ այն ավելի լավ է փարբերում գույների երանգները: Մասնագիտորեն թե՛ ձեւակերպենք՝ նկարչի համար «հասարակ եւ սեւին մոտեցող մուգ կապույտը, միջօրեի վառ երկնականարի կամ մայրամուտի փիրուզը կամ լաջվարդը, ոչ թե պարզապես կապույտ, այլ դրա լավ կամ վատ փորձադրությունն արտահայտող միջոցն ու երանգավորումն են»⁴: Գույներն ու լույսը համակ ներդաշնակություն են պահանջում: Ամեն ինչ սրբապատկերներում պարզվում է Լույսի՝ Աստծո շուրջ: Դարեր առաջ սրբեղծագործած մանրանկարիչ վարպետները սովորաբար միափայր գույներ են օգտագործել ու բնավ հակված չեն եղել ցույց տալու գունային իրենց սպացած երանգը՝ երկու կամ ավելի գույներ միախառնելով:

Սպիտակը⁵ համարվում է Լոգոսի (Քրիստոսի) գույնը, որովհետեւ Քրիստոս մարդկությանը լուսավորեց մեղքի խավարից:

Սպիտակը հոգու անաղարտության խորհրդանիշն է, մաքրության եւ սրբության գույնը: Սպիտակով են պատկերվում հատկապես Նարոցյալ Քրիստոսի զգեստները, հրեշտակները: Սպիտակը հոգու մաքրության եւ անբծության խորհրդանիշն է:

Պատկերի մեջ գույնն անբակտերիորեն կապված է լույսի հետ: Պատկերի տեխնոլոգիան աշխարհանքի որոշակի փուլեր է ենթադրում, որոնք համապատասխանում են մուգ երանգից դեպի լույս գունավորելուն, օրինակ՝ դեմքը նկարելու ժամանակ սկզբում օգտագործվում է սանկիրը (մուգ ձիթապտղի գույն), ապա՝ օխրան (հայկական դեղին): Այս գործընթացը մուգից դեպի լուսավորը փանող աստիճանական անցումն է: Դեմքի այս աստիճանական պայծառացումը ցույց է տալիս Աստվածային լույսի ներգործությունը, որը պայծառակերպում է մարդու անձը, նրա մեջ բացահայտում լույսը: Նույն կերպ եւ Ծննդյան քարայրը. պատկերվում է մուգ՝ ցույց տալով մահվան իշխանությունը նրա շուրջ, բայց ահա Փրկչի Ծնունդը դառնում է «ճառագայթ մթության մեջ»⁶, քարայրի կենտրոնից ճառագում է բարորված Լույսը, քանզի Քրիստոս իր մասին ասաց. «Ես եմ աշխարհի լույսը...» (Յովհ. Ը 12) (նույն էր ասում իր աշակերտներին. «Դուք եք աշխարհի լույսը» (Մատթ. Ե 14)):

Ինչպես կրեստենք Պայծառակերպության պատկերագրությունը մեկնաբանելիս, մանրանկարչական որոշ երկերում Քրիստոսն իբրեւ լույսի աղբյուր պատկերվում է ճերմակ քիտոնով (շապիկ):

3 Shtu *Архимандрит Рафаил (Карелин). О языке Православной иконы.*, СПб., 1903. էջ 7 (այսուհետք՝ *Карелин*):

4 E. X. *Трубецкой, Умозрение в красках, Париж, 1965, с.72* (այսուհետք՝ *Трубецкой*):

5 Առհասարակ արեւի լույսի մեջ կան մի շարք գույներ, որոնք մարդու աչքի համար անբնասանելի են, ինչպես ինֆրակարմիրը, ուլտրամանուշակագույնը: Սրանք եւս մեր աչքն ընկալում է իբրեւ սպիտակ գույն:

6 N. *Ozoline, The Theology of the Icon, in St. Vladimir's Theological Quarterly, 4, 1987, pp. 297-308.*

Սպիտակը միաժամանակ ե՛լ լույս է, ե՛լ գույն, որ օգտագործվում է նաեւ հրեշտակների ու սրբերի անբծությունը ցույց տալու համար: Այսօրինակ գաղափարի ակունքն աստվածաշնչային է. «Եւ Նրա զգեստները փայլուն, խիստ սպիտակ դարձան, այնպէս, որ երկի վրա ոչ մի լվացք անող չի կարող այդքան սպիտակեցնել» (Մարկ. Թ 2), ինչպէս նաեւ «...Սրանք, որ սպիտակ զգեստներ են հագել, ովքեր են եւ կամ որտեղից են գալիս» (Յայտ. է 13): Սպիտակ հանդերձը, ըստ Ստեփանոս Սյունեցու, խորհրդանշում է նաեւ ավետարանական եւ առաքելական գրքերի աստվածաբանողի ու դրանց բառերի մեկնաբանողի միտքը⁷:

Իր նշանակությամբ սպիտակը մոտ է Աստվածային զորությունը մարմանշող ոսկեգույնին, որը գունային դասակարգման բարձրակետում խորհրդանշում է աստվածային ու կատարյալը:

Ոսկեգույնը⁸ Հայր Աստծո հավերժության, անծին եւ կատարյալ վիճակը պարկերոջ գույնն է: Ոսկին անաղարտ է եւ իր մեջ չունի խառնուրդ երանգներ: Այսպէս է նաեւ Աստվածային բնությունը: Այն նաեւ սիրո եւ հայրնված ճշմարտության գույնն է: Այն ունի փառքեր արտահայտչամիջոցներ, դրանցից մեկը նրա ճանաչարար փառաբանակն է՝ ասիստը: Ասիստի ճառագայթները պարկերին փոխանցում են շարժունակություն: «Ասիստով կարելի է պարկերված փեսներ Տիրոջ Պայծառակերպությունը, հրեշտակների թեւերը, դրախտային ճառագող բնությունը: Ասիստի շնորհիվ այս փեսարաններն ստանում են ճկունություն եւ թերային վիճակ»⁹:

Հայ սրբանկարչության առանձնահատուկ ձեւ է ճանաչարար լուսապսակը, նաեւ ասիստով խաչը՝ ճառագայթող կենտրոնով:

Տիրոջ փառքի հավերժության ու կատարելության խորհրդանիշ ասիստը, առկա է Պայծառակերպության, Համբարձման կամ Երկրորդ Գալստյան դրվագներում, սակայն բացակայում է Ծննդյան, Խաչելության, Թաղման, այսինքն՝ Քրիստոսի մարդեղությանը վերաբերող դրվագներում:

Ոսկեգույնն ունի քահանայության խորհուրդ: Քրիստոս Աստված էր, Թագավոր եւ Քահանայապետ: Ահա այս երեքի արտահայտության մարմանշումն է ոսկեգույնը: Ոսկին համարվում է եզակի գույն՝ նման Աստծո եզակիությանը, մինչդեռ մնացած գույներն ունեն իրենց հակադիր (սեւ - սպիտակ) եւ լրացնող (կարմիր - կապույտ) գույները:

Լուսապսակներում կիրառվող ոսկեգույնը ցույց է տալիս այն կրողի փառքը:

«Ոսկեգույնի կողքին շատ է օգտագործվում ալ կարմիրը կամ ծիրանին: Մանրանկարներում առկա խորանների գլխաքառերը, օրինակ, հանդես են գալիս ծիրանիով, խորհրդանշում այն, որ Աստվածաշնչի եւ ամեն ինչի սկիզբն Աստված է: Իր երանգներով կարմիրը (նաեւ՝ ծիրանին, վարդագույնը) ընկալվել է իբրեւ առավել ներգործություն ունեցող գունային արժեք, որն այս իմաստով անփոփոխելի է, եւ նրա ուժեղացման ու թուլացման հետ եւ կապվում բոլոր անցումները՝ մեծագույն ցնծությունից մինչեւ փրկություն եւ նորից թեւակոխում դեպի ցնծագին գունաշխարհ»¹⁰:

7 Ստեփանոս Սիւնեցի, Չորս Աւետարանների համառօտ մեկնութիւն, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 92:

8 Ոսկու շքեղ կիրառությունը նկատելի է հատկապես Գլաճորում եւ Կիլիկյան Հայաստանում ստեղծված ձեռագրերում: Այսպեղ նկարիչները վառ գույները (կանաչ, կարմիր, կապույտ) չեն թողնում առանց մուգ եւ բաց երանգների. մուգից անցումը բացին կատարվում է աստիճանաբար:

9 *Труды КСНУ*, с. 73-74.

10 Վ. Դազարյան, Մեկնութիւն խորանաց, Ս. Էջմիածին, 2004, էջ 214 - 215:

Մանրանկարներում ոսկին խոսում է նաեւ առարկաների կապարելության եւ հավերժության մասին: Նայելության գրքում նկարագրված Երկնային Երուսաղեմի փողոցները ոսկի են՝ պայծառ ապակու նման ճաճանչափայլ (հմմտ. Յայտ. ԻԱ 21):

Իսրայելի Ուխտի փապանակը նույնպես զարդարված էր ոսկով (Նմմտ. Ելք ԻԵ), Նիսուսի ծննդյան ժամանակ ընծայաբերված նվերների շարքում էր նաեւ ոսկին (Նմմտ. Մատթ. Բ 21): Վերջինս կապվում է նաեւ հոգու փրկության հետ. «... պիտի փորձեմ նրանց, ինչպես փորձում են ոսկին» (Ջաք. ԺԳ 9):

Ոսկեգույնի կողքին հիշենք դեղինը՝ իր երկու հակադիր իմաստներով: Դեղինը, որն իր մեջ լեցուն ոսկի ունի, արքահայրում է ոսկեգույնի դրական իմաստը, սակայն երբ աղոթ ու անփայլ է, արքահայրում է դավաճանություն, եսասիրություն եւ ազահություն: Սա մասնավորաբար մարմնիչ Նուդա Իսկարիովրացու գույնն է:

Արծաթագույնը կրում է սպիտակի եւ կապույտի խորհրդաաբանությունը: Նիշենք նաեւ, որ ոսկու եւ արծաթի գործածության եզակիությունը հարկադրաբար կապված էր միջոցներ չունենալու հետ, քանի որ այս երանգների սպեկտրման համար ոսկու եւ արծաթի ծեծված եւ մշակված փոշի էր անհրաժեշտ:

Քրիստոսի մարմինը պարկերվում էր արծաթով կամ սպիտակով: Արծաթագույնը նաեւ արքահայրում է ավերարանական պերճախոսությունն ու իմաստությունը՝ արեւի լույսի պես սփռված համայն աշխարհով մեկ: Նիմքը Սաղմոսաց գրքից է. «Տիրոջ խոսքերը սուրբ խոսքեր են, ինչպես ընտիր ու փորձված արծաթ՝ յոթնապարիկ մաքրված եւ զրկված հողից» (Սաղմ. ԺԱ 7):

Սև գույնը խավարի իշխանի գույնն է: Այն վշտի, մեղքի, հիվանդության ներկայությունն ու փաստն է: Այս գույնն իր մյուս իմաստով օգրագործվում է որեւէ առեղծված բացատրելու համար: Տարաբնույթ լինելով՝ այն կարող է կիրառվել թե՛ դրական եւ թե՛ բացասական իմաստ փոխանցելու համար. «Չարի կերպավորման կողքին այն գործածական է նաեւ Աստուծո համար՝ ցույց տալով Նրա անճառությունը»¹¹:

Սեւն առհասարակ գունային հարկանիշներից գուրկ է: Այն պեք է գույն կոչել որոշակի վերապահությամբ, որովհետեւ սեւը ոչ թե գույն է, այլ դրա բացակայությունը:

Եթե սպիտակը, լույսը մարմնավորում են Աստուծուն, հրեշտակներին ու սրբերին, ապա սեւը հիշեցնում է չարի եւ դժոխքի հետ առնչվող ամեն ինչ: Այնպեղ, որպեղ մանրանկարիչը փորձել է պարկերել դժոխայինը, դիմել է սեւի օգնությանը, օրինակ՝ Խաչելության փեսաբանում Քրիստոսի ոտքերի փակ պարկերված դժոխքը, նաեւ Սուրբ Գեորգի պարկերագրության մեջ առկա սեւ եւ մռայլ գուրը, որպեղից դուրս է սողոսկում չարությունը մարմնավորող օձը:

Մեկ այլ իմաստով, եթե դարչնագույնը հնազանդություն եւ ճգնակեցություն է խորհրդանշում, սեւն արքահայրում է աշխարհից հրաժարում (նաեւ հոգեւորականների զգեստների պարագային): Մանուշակագույնի համադրությամբ սեւն անթափանց եւ անճառելի խորհուրդ է արքահայրում, իսկ կանաչի հետ գործածվելով՝ ծերություն:

Նշված իրավիճակից զար մանրանկարիչը, համաձայն ավանդված խրատների եւ ընդունված կանոնների, պիտի բացառի սեւի գործածությունն իր աշխատանքի մեջ: Գունային

11 **Архимандрит Рафаил (Карелин)**, О языке православной иконы, СПб. 1997, с. 34.

ներդաշնակությունը պահելու, սեւի բացը լրացնելու համար մշակվեց սեւին մոտ գույների՝ դարչնագույնի, մուգ կապույտի ու կարմիրի համադրությունը:

Կապույտի ու սեւի համադրությամբ սպեղծված յուրօրինակ գամման սգո արտահայտության խորհրդանիշն է, գործածական ինչպես դրախտից վարարման, նույնպես եւ թաղման փեսարանում:

Մոխրագույնը մարմնի մահվան եւ հոգու անմահության իմաստն ունի: Ինչպես փայլը, որ այրվելով մոխիր է դառնում եւ այլեւս կյանք չի պարունակում, այնպես էլ գույների մեջ մոխրագույնը մահվան եւ վշտի արտահայտամիջոցն է:

Կանաչը բնության եւ գարնան գույնն է: Խորհրդանշում է բնության եւ կյանքի վերագարթոնքը, կյանքի փարած հաղթանակը մահվան նկատմամբ, Աստուծոց մեզ փրկած հավերժական կյանքը: Կանաչը կյանքն է պարունակում, ասել է թե՛ գործողություն, շարժում:

Նեփին ֆոնի լանդշաֆտային փեսարաններից զատ կանաչի երանգներով համեմատաբար հաճախ պատկերվում են զգեստները: Մկրտության փեսարանում, օրինակ, Նով-հաննես Մկրտչի զգեստը (քուրձը) մուգ կանաչ է: Կանաչը՝ իբրեւ հավերժությունը բնութագրող գույն, օգտագործվում է նաեւ Սուրբ Նոգու պարագային՝ ցույց տալով Երրորդության անձերից մեկի գործունեականացությունը փվյալ անձի կյանքում:

Կարմիրը կյանքի խորհրդանշական գույնն է: Կարմիրն է մաքրագործում եւ մեղքերին քաղություն տալիս: Խորհրդանշում է Քրիստոսի մարդեղությունը եւ մեղավոր մարդկության համար զոհաբերված Պատարագը:

Շատ մանրանկարներում կարմիրը փոխարինելու է գալիս ոսկեգույնին, օրինակ՝ Վասպուրականի մանրանկարներում ոսկու փոխարեն շատ է կիրառվել կարմիրը¹²: Կարմիրը խորհրդանշում է Նոգու կրակը, որով Աստված պիտի մկրտի ընտրյալներին (հմմտ. Մատթ. Գ 11):

Ծիրանին կարմիրն մոտ կանգնած գույներից է եւ իր իմաստաբանությամբ հաճախ նման է կարմրին: Այն խոսում է թագավորական իշխանության մասին, վկայում աշխարհ եկած եւ երկար սպասված հաղթանակը:

Կարմրի կողքին **կապույտն** ամենից շատ գործածվող գույնն է: Կարմիր - կապույտի միջոցով պատկերները արտահայտում են ողորմություն եւ ճշմարտություն: Ինչպես վերը նշեցինք, կարմիրը ոչ միայն արյան, այլեւ կյանքի, չարճարանքի ու երկրավորի խորհուրդ ունի: Կապույտը, ընդհակառակը, ցույց է տալիս Աստվածայինը, կապարյալն ու երկնայինը: Նիսուս Քրիստոսի անձի մեջ այս երկու հակադիր բեւեռները միավորված են. Փրկչի անձում միավորվում են երկու հակադիր բնությունները՝ մարդկայինն ու Աստվածայինը, քանի որ Նա կապարյալ Աստված էր եւ կապարյալ մարդ:

Աստվածածնի հագուստը նույնպես այս երկու գույների օգնությամբ է պատկերվում, քանզի նրա անձի մեջ միավորված են երկնայինն ու երկրայինը: Կարմրի եւ կապույտի համադրությունն Աստվածածնի պարագային խորհրդանշում է մայրությունը (կարմիր) եւ կուսությունը (կապույտ):

Նաշվի առնելով Քրիստոսի անձը, որն Աստված էր ու մարդացավ, իսկ Աստվածածնի-

12 Վասպուրականի համեմատ Կիլիկյան Նախասարան ավելի հարուստ էր ոսկով. այսպես մանրանկարներում ոսկու հագեցվածությունը խոսում է նաեւ պապականության հարստության մասին: Պապականությունը հիմնականում իշխանավորներ էին:

նը, որը մարդ էր եւ հնազանդությամբ Աստվածային զգեստավորում ընդունեց, ապա համաձայն մարդկությունը (կարմիր) եւ Աստվածությունը (կապույտ) խորհրդանշող գույների, կստանանք պարկերագրման հետեւյալ ենթադրելի ձեւը. Քրիստոս՝ պարկերված կապույտ շապիկով, վրայից՝ կարմիր թիկնոց, իսկ Աստվածածինը, հակառակը, կարմիր շապիկ հագած եւ ծածկված կապույտ թիկնոցով¹³: Այլ կերպ ասած՝ եթե Քրիստոս հավիտենական Աստված էր, որ մարդացավ, ապա Տիրամայրը, երկրավոր լինելով, դարձավ երկնային՝ սրբացավ:

Կանոնական մաս կազմող գունային փայլ (կարմիր, կապույտ) դասավորությունը, երբեմն խախտվել է (գուցե նկարչի չիմացության պատճառով): Պահպանվել է միայն ավանդական կարմիրի ու կապույտի համադրությունը՝ իբրեւ Աստվածածին եւ Քրիստոսին բնորոշող գույներ: Կապույտը նաեւ անիմանալի խորհուրդն արքայազայտող գույն է, ցույց է տալիս Աստվածային անհասանելիությունը, հավերժությունը, ճշմարտությունն ու հայրությունը: Կապույտի երանգավորումների մեջ Սուրբ Կույսի պարագային մեծ մասամբ կիրառելի է երկնագույնը, դա հոգեւոր մաքրություն, իմաստություն ու հավատարմություն է խորհրդանշում: Կապույտին մոտ կանգնած գույների շարքում **վարդագույնը**՝ մանկությունը, իսկ **փիրուզը** պատանեկությունը խորհրդանշող գույներն են:

Ղարջնագույնը համարվում է երկրի գույնը, խորհրդանշում է հնազանդություն, աղքատություն, աշխարհից հրաժարում: Պարահական չէ, որ սուրբ Աստվածածին, սուրբ ճգնավորների եւ մենակյացների զգեստները պարկերվել են այս գույնով՝ արքայազայտելով նշված իմաստը:

Միջնադարում մանրանկարչական դպրոցները յուրօրինակ մոտեցմամբ եւ իրարից փարբեր կերպով են ըմբռնել պարկերագրական սյուժեն՝ հաղորդելով եւ ներմուծելով անհատական մոտեցումներ, հավելումներ եւ կրճատումներ (ինչպես վասպուրականյան շարձեռագրերում Տիրոջ գերեզմանը եկեղեցանման պարկերելը): Գույների արժեհամակարգի հարցում, սակայն, բոլորը գործել են միակերպ: Գունային համակարգի ընտրությունն ու բանաձեւումը միջնադարյան եւ հետմիջնադարյան շրջանում ոչ միայն մեր մեջ, այլեւ ամբողջ աշխարհով մեկ տարածվել են միօրինակ կերպով:

Այսպիսով՝ գույնը, գուներանգը, ցայտերանգությունը (կոնտրաստ) ու ներդաշնակությունը դիպողի աչքին զարնող առաջնահերթ խորհրդաբանական եւ աստվածաբանական արքայազամիջոցներն են եղել, ըստ գույների է պարկերագրվել խորհուրդը: Մանրանկարի մեջ գույնը նույն դերն է խաղում, ինչ բառը կամ նախադասությունը՝ գրականության մեջ: Շնորհիվ իր այլաբանական եւ խորհրդաբանական իմաստի՝ գուներանգը մեր մտապարկերում ի գործ է պարկերելու եւ ամրագրելու այն, ինչը հաճախ բանականությամբ անկարող ենք հասկանալ:

13 Стів К. И. Языкова, Богословие иконы. Слово и образ. <http://nesusvet.narod.ru/ico/books/ya-zyk/yazyk3.htm> (ун 13. 05. 2007).

ՊԱՏՆԱԴՐԱԾԱՆՈՒՐԱԿԱՆ

ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԱՊՈԼՈՆ-ՏԻՐԻ ՏԱՃԱՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արպաշարի հնագիտական արշավախումբը 2007-2008 թթ. հունիս-հուլիս, հոկտեմբեր ամիսներին շարունակել է աշխատանքները քաղաքի հարավարևմտյան մասում՝ Արաքսից մոտ 70 մ հեռու գտնվող բլրակի հարեանություն՝ երկրորդ հարթակի (Լդ. երկրորդ կես) հարավարևելյան հարվածում՝ 2006 թ. բացված հասարակական բաղնիքի երեք սենյակներին կից տարածքում: Նարթեքի արևելյան պատը 36.3 մ հեգո թեքվեց դեպի արևմուտք (7.8 մ): Պահպանվել է միայն պատի սեւ մարմարի խոշոր զանգվածներով երկու շարքը: Նարավարեւելյան եւ հարավարեւմտյան կողմում 2007 թ. պեղվել է եւս երեք սենյակ* (№ 4-6, նկ.1): Այսպեղ նույնպես նախորդ սենյակների նման առկա է չորս շինարարական շրջան (II դ. վերջ-III դ. սկիզբ, IV դ. սկիզբ, V-VII դդ. եւ VIII- XVI դդ.): IV սենյակի (5.8 x 3.6 մ) յուրաքանչյուր պատի վրա կա դռան մեկական բացվածք, որոնցից առաջինը հաղորդակցվել է II եւ VI սենյակների միջեւ գտնվող միջանցքի հետ, երկրորդը՝ արեւելյան կողմի VIII սենյակի, իսկ երրորդը՝ արեւմտյան V սենյակի հետ: V սենյակը (7.7x3.7 մ) հյուսիսային, հարավային եւ արեւմտյան պատերին ունի դռան մեկական բացվածք: VI սենյակը չափերով համեմատաբար փոքր է (4.4x3.75մ), ունի դռան երկու բացվածք՝ մեկը հարավարեւմտյան անկյունում գտնվող նեղ ու երկար միջանցքի հետ (երկ. 5,1, լայն. 90x105 սմ), որը միանում է V սենյակին եւ արեւմտյան կողմում՝ դեռեւս չբացված սենյակին, մյուսը՝ VII սենյակի պատին (լայն. 80 սմ), VII սենյակը (6.4 x 1 մ) երեք դռան բացվածք ունի, մեկը՝ արեւելյան VI սենյակի հետ կապող, մյուսը՝ V սենյակի, իսկ երրորդը՝ արեւելյան միջանցքի պատին (լայն. 90 սմ):

Նամակրի բացված հարվածի պատերի պահպանված բարձրությունը ներքին (առաջին) հարակից 2.5 - 4.35 մ է, լայն. 80-90 սմ (նկ. 2, 3): Շինանյութը ճեղքված որձաքարն է, թրծած աղյուսը, որոշ պատերի մեջ կան գեղաքարեր՝ շարված կրաշաղախի օգնությամբ: Սենյակների անկյունները եւ դռների բացվածքների երիզները շարված են լավ մշակված եւ հղկված կրաքարե խոշոր զանգվածներով: Ըստ պատերի մակերեսին պահպանված սվաղների՝ դռանք բաղկացած են կրաշաղախե ծեփի երկու շերտից, առաջինը՝ 2-2.5 սմ հաստությամբ սպիտակ ավազախառնուրդով եւ երկրորդը՝ 0.5 սմ հաստությամբ նուրբ կրաշաղախով:

Բոլոր սենյակներն ունեն կրկնակի հարակ, այսինքն տաքացվել են: Զեռուցումն իրականացվել է, այսպես կոչված, հիպոկաուստի (hipocaustum), սյուների վրա կառուցված կրկնակի հարակի եւ պատերի միջոցով (նկ. 2-3): Չորս անկյունում կոնաձեւ ելուստներ ու-

* Չափագրությունները կատարել է արշավախմբի ճարտարապետ Ա. Գ. Կանեցյանը:

նեցող (6-10 սմ) քառանկյուն աղյուսները ծայրերով ամրացվել են պատերին եւ ծածկվել սվաղով: Այս եղանակով սպացել են դափարկ փարածություն: Վառարանի փաք ծուխը պատերի ներքնամասում թողնված կամարակապ բացվածքների միջով թափանցել է հափակի եւ պատերի միջեւ եղած դափարկ փարածություն եւ փաքացրել փարածքը: Նման ելուստներով աղյուսներ հայտնաբերվել են Արփաշափի VIII բլրի բաղնիքից (II դ.), Գառնիի բաղնիքից (II դ.)¹, Վրաստանի անփիկ բաղնիքներից²: Քառակուսի, կոնաձեւ եւ ուղիղ ելուստներով աղյուսներ նույն նպատակով օգտագործվել են հռոմեական բաղնիքներում:³ Այդ ձեւով փաքացվող սենյակների օղջ ավելի հաճելի եւ առողջարար էր⁴:

Սենյակների սփորին հափակները պատրաստված են անջրաթափանց, բեպոնե կարծր շաղախով: Այսինքն, դրանով այն փարբերվում է Նայաստանի՝ մեզ հայտնի բաղնիքների (Գառնիի, Վաղարշապատի, Արփաշափի VIII բլրի) սփորին հափակներից, որոնք փոփանված կավից էին: Սփորին հափակին դրվել է 20-22 սմ լայնությամբ, 4 սմ հաստությամբ թրծած կավե քառակուսի աղյուս, որի վրա կրաշաղախի օգնությամբ շարվել է նույն փրամագծի եւ հաստության սկավառակաձեւ 13 աղյուս (բարձր. 76 սմ), վերին մասում կրկին դրվել է քառակուսի մի աղյուս: Սյուներին կրաշաղախ քսելուց հետո, դրանց միմյանցից ունեցած հեռավորության համաձայն, շարել են (երկ. 62-65, լայն. 41-42 սմ) հաստ (7-8 սմ) աղյուսներ, յուրաքանչյուր սյան վրա հենվել է նման չորս աղյուսի անկյուն, ապա ծածկվել է 2-3 սմ շաղախի շերտով եւ շարվել փոքր չափերի ու ավելի բարձր (50x50x4-5 սմ) աղյուսներ եւ այդ ամենը ծածկվել է կրի ավազի ու մանրած աղյուսի կամ կղմինդրի խառնուրդից պատրաստված 5-7 սմ հաստության շաղախի շերտով: Սփորին եւ վերին հափակի բարձրությունը 1 մ է: Եվ սփորին, եւ՝ վերին հափակի մակերեսը բաց վարդագույն է: Ըստ պահպանված հենասյուների՝ այդպիսին է առաջին՝ մեծ սենյակի (մոտ 75 քմ) հիպոկատոսի կառուցվածքը⁵: Նույնափայ հենասյուներ ունեն II, III, V-VII սենյակները, իսկ IV սենյակի սյուները քառակուսի աղյուսներից են բաղկացած:

IV սենյակի հափակը հարդարված է խճանկարով, պահպանվել է հարավային կեսը (նկ. 4): Այն նման է II սենյակի խճանկարին: Պատրաստված է ֆիզիկա քարի հափիկներով (0.7-1,2 սմ): Ընդհանուր ֆոնը սպիտակն է՝ վերցված սեւ սմալտայով (գունախճիկ) պատած հափիկներից կազմված ուղղանկյուն շրջանակի մեջ (ժապ. լայն. 8 սմ):

Նարավային պատին կից՝ ուղղակի խճանկարի վրա, թրծած խոշոր (41x65 սմ, 50x50 սմ) աղյուսներով, բեպոնե շաղախով պատրաստված է ուղղանկյուն ավազան (լոգան, 80x212 սմ, պատերի լայն. 50 սմ, նկ. 4): Նավանաբար այն ծառայել է փաք ջրով լողանալու եւ լոգանք ընդունելու համար: Բաղնիքներին բնորոշ էին նաեւ առանձին հափվածներում անհա-

1 Տե՛ս Ժ. Խաչատրյան, Նորահայր մոնումենտալ շինություններ Արփաշափից, «Էջմիածին», հունվար, 2007, էջ 35:

2 Ал. Бохочадзе. Настакиси, Саркине, Дзалиси-города Иберии античной эпохи.- “Краткие сообщения”, М., 1977, 151, с.97; М. Дзнеладзе, Изучения керамических строительных материалов древней Грузии.“Археология, этнология, фольклористика Кавказа”, Тбилиси, 2004, с.65, рис. 11,12.

3 Josef Durm. Die Baustile historische und technische Entwicklung des handbuches der architektur. Band 2, Stuttgart, 1905, fig 194.

4 Опоуст Шуази. История Архитектуры. М., 1935, Т. I, с.477.

5 Ժորես Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 36-37:

տական լոգանների տեղադրումը: Տաք ջրի լոգանները ընդունելն առողջարար էր, հանգստացնող: Վերոհիշյալը նման լոգաններից մեկն է: Ուշագրավ է, որ Գառնիի արքայական բաղնիքի ամենամեծ, տաք լողասենյակի (IV) հյուսիսարեւմտյան անկյունում պահպանվել է 14 սմ բարձրության կրաշաղախե հարթակ (2.4x2 մ), որի նշանակությունը պարզված չէ⁶: Բ. Ն. Առաքելյանը ենթադրում է, որ այստեղ տեղադրված է եղել ջրամբարը: Ամրոցի հրապարակում, բաղնիքում եւ պալատական համալիրում հետագա ստուգողական աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվեցին տարբեր չափերի ու ձեւերի մարմարի բեկորներ: Արքունի բաղնիքը չէր կարող չունենալ բաղնիքի կարետոր բաղադրամասերից մեկը, որը, բնականաբար, պետք է լիներ մարմարից⁷: Այն գտնվում էր կրակարանի հարեւանությամբ եւ ծառայել է տաք ջրով լոգանք ընդունելու համար:

IV սենյակի հյուսիսային մասում, որտեղ խճանկարը չէր պահպանվել, բացվեցին քառանկյուն աղյուսներով շարված հիպոկաուստի սյուներ: Խճանկարով հարվածը հարավից դեպի հյուսիս 5 սմ թեքություն ունի, մինչեւ դիմացի պատը այն կկազմեր 10 սմ (երկրորդ հարակի բարձր. 1 մ է): Այս սենյակի հարավային պատի հետեւում բացվեց քառանկյուն կրակարան (լայն. 109 սմ, խոր. 120 սմ), որն ունի ներքեւ փանոլ երկու արիճան: Պատի ներքեւում կամարաձեւ անցք է (բարձր. 60 սմ, լայն. 50 սմ): Այն մեկ անգամ եւս վկայում է, որ յուրաքանչյուր սենյակ ունի առանձին կրակարան:

V սենյակի արեւելյան պատին կիսակլոր խորշ է պատրաստված (լայն. 165 սմ, խոր. 90), որի պատերը թրծած աղյուսներով են շարված (50x50x5 սմ): Նախակը եւ պատերը սվաղված են անջրթափանց շաղախով (նկ. 4,5): Խորշի հարակը արեւմտյան ցածր պատին կից՝ կենտրոնում, ջրահեռացման համար ծագարաձեւ անցք ունի: Այն, հավանաբար, ծառայել է սառը ջրով լողանալու համար: Խորշի առջեւում անցնում է աղյուսներով պատրաստված առվակ (լայն. 18 սմ, խոր. 18 սմ), որը սկիզբ է առնում սենյակի հյուսիսարեւելյան դռան բացվածքից, որտեղ այն լայնանում է (60x50 սմ), ու իր մեջ ընդունելով II եւ IV սենյակներից եկող ջրերը՝ գնում է դեպի հարավարեւելյան պատը՝ միախառնվելով հարավ արեւելքից եկող առվակին, հոսում է դուրս: Այս սենյակը նույնպես տաքացվել է: Երկրորդ հարակը հենվել է սկավառակաձեւ աղյուսներով պատրաստված սյուների վրա: Նախակի վրայից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ խճանկարի հատիկներ եւ խճանկարով հարակի բեկորներ:

Նյութաարեւելյան դռան շեմի (լայն. 60 սմ) IV դ. վերաբերող շարվածքը հեռացնելուց հետո բացվեց II դ. վերջի III դ. առաջին քառորդին պատկանող մուտքը, որն ավելի լայն է (1,05 սմ), պահպանվել է նախորդ շերտի խճանկարը: Այն նույնպես պատրաստված է ֆիզիպից, ուղղանկյուն սեւ շրջանակի մեջ (լայն. 57 սմ) սպիտակ ֆոնի վրա սեւ ժապավենով շեղանկյունի է պատկերված, որի կենտրոնում սեւով ավելի փոքր շեղանկյունի է, իսկ սուր եզրերի կողքերին՝ սեւով ուղղանկյուն եռանկյունիներ (նկ. 5,7): Նման երկրաչափական զարդերով

6 Г. А. Тирацян. Памятники коммунальной техники древней Армении-бани в крепости Гарни. - "Историко-филологический журнал" (ИФЖ), 1959, № 2-3, с. 271; Б. Н. Аракелян. II. Результаты раскопок 1951-1955 гг., Ереван, 1957, с. 23; Ա. Ա. Սահինյան, Գառնիի անփվիկ կառույցների ճարտարապետությունը, Երևան, 1983, էջ 56; Б. Н. Аракелян. Мозаика из Гарни. - Вестник древней истории (ВДИ), 1956, 1, с. 145, Ж. Д. Хачатрян, А. В. Тоникян. Античная баня в Гарни. - ВДИ, М., 1986, 3, с. 144.

7 Там же, с. 145, рис. 3.

խճանկար բացվել է Փոքր Ասիայի հարավարևելյան հատվածում, Կիլիկիայի Անեմուրիում աղաքի մեծ բաղնիքի սառը ջրով լողանալու (*frigidarium*) սենյակի մուտքի շեմին, որը ի տարբերություն Արպաշարի խճանկարի, այնպեղ շեղանկյուն եւ ուղանկյուն

զարդերն արված են մուգ կապույտ ֆոնի վրա սպիտակով: Այն թվագրվում III դ. երրորդ քառորդով⁸:

V սենյակի ասփիճանաձեւ նեղացող արեւմտյան պատին (լայն. 350սմ) կողք կողքի, թրձած աղյուսներով պատրաստված կամարաձեւ երկու խորշ կա: Նարավային խորշը ավելի մեծ է եւ կիսակլոր խորություն ունի (բարձր. 150 սմ, լայն. 85 սմ, խոր. 45 սմ): Այն կրաշաղախով գեղեցիկ մշակված անկյուններով է սվաղված: Նյութապիւնը ավելի փոքր է, ոչ խորը, հարթ հեղանմանով եւ գրեթե առաջինի կես բարձրությունն ունի (բարձր. 105 սմ, լայն. 60, խոր. 32 սմ, նկ. 6,8, 9):

Նարավարելու դռն բացվածքի եզրին՝ 50 սմ բարձրության հողի վրա (ոչ իր փեղում), հայտնաբերվել է կրաքար (բարձր. 50 սմ, լայն. 50x50 սմ), մի կողմում գլանաձեւ երկու անցքով (տրամ. 14 սմ), որոնց մեջ պահպանվել է կավե խողովակի 10 սմ հատվածը: Այն երկու կողքերին կենտրոնում ունի նույն տրամագծի մեկական գլանաձեւ անցք, երրորդ կողմում առկա է չորս գլանաձեւ անցք (տրամ. 14 սմ): Բոլոր կողմերի անցքերը մեջքերում միացած են իրար (աղ. I, 1): Նման չորս անցքով կրաքար հայտնաբերվել էր II սենյակում, որի լայն. 50x50 սմ էր, բարձր. 75 սմ: Սակայն այդ անցքերը միմյանց զուգահեռ էին: II սենյակում գտնվել էին նաեւ նման անցքերով կրաքարերի մի շարք բեկորներ⁹: Ամբողջական քարի մի երեսը սվաղված էր, այսինքն եղել է երկրորդ հատակի վրա: Նման ամբողջական երրորդ քարը բացվել է VI սենյակի կրակարանի հարեւանությամբ, նեղ ու երկար միջանցքի ծայրին: Այն վերին մասում ունի երեք անցք: Ուշագրավ է հարավարեւմտյան կողմին կցված քառանկյուն փոքր կրաքարը, որը մի կողմում եղած գլանաձեւ լայն անցքով միացած է վերոհիշյալ քարի անցքին, իսկ վերին մասում ունի քառանկյուն փոքրիկ անցք (լայն. 17x19 սմ, բարձր. 4.5 սմ, փոքր անցքի տրամ. 2.3 սմ), որի վրա, հավանաբար, միացվել է ջրի մեքաղյա խողովակը (աղ. II, 1):

V-VI սենյակները միացնող դռն բացվածքի շեմին փեղադրված է կրաքարե ամբողջական լավ հղկած սալ, որի արեւմտյան եզրին թեք կտրված անցք է թողնված: Այսփեղից սկսվող կավե փոքր տրամագծի խողովակաշարը (խողովակի տրամ. 7x13 սմ, երկ. 38 սմ), պտույտ փալով VII սենյակի արեւմտյան դռն բացվածքով, կրաքարե ջրբաժանով, որը վերին մասում գլանաձեւ անցք ունի, երկու մասի է բաժանվում, մեկը թեքվում է դեպի հարավ, մյուսը բեկոնե ցածր պատի (բարձր. 48 սմ, լայն. 24 սմ, փայտե սյուների համար արված գլանաձեւ անցքերի տրամ. 15 սմ է երկու անցքերի միջեւ եղած հեռավորությունը 85 սմ) միջով անցնելով գնում է դեպի հյուսիս արեւմուտք (նկ. 10), (աղ. II, 2):

2008 թ. բացվել է երկրորդ կավե խողովակաշարը IX սենյակի հարավային պատի դրսի կողմից (3.8 մ), հարավարեւելյան անկյունից պարզվելով արեւելյան պատի երկայնքով գնում միանում է III սենյակի արեւելյան պատին կպած քառակուսի կրաքարի հարավային կողմի

⁸ James Russell, Mosaic inscriptions from the Palaestra at Anemurium - "Anatolian studies", vol. XXIV, 1974, p. 98-102, Fig. 4.

⁹ Ժ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 35-36:

անցքին եւ դուրս գալով վերին մասի գլանաձեւ անցքով միանում է արեւելյան պարի մեջ փեղադրված կավե խողովակին: Ներառված են այն է, որ այս խողովակաշարի անկյունային խողովակի վրա եւ նախքան III սենյակի քարի անցքին միանալը ձվաձեւ անցքեր են բացված

(աղ. II, 3):

Ի դեպ գլանաձեւ երեք անցքով կրաքարեր հայտնի են Անտիոքում բացված բաղնիքի հյուսիսարեւելյան պարի կից, որի կողքերից միանում (աղ. II, 2): Են չորս խողովակաշար եւ 24-րդ սենյակում 4-րդ սենյակի աբսիդի հարեւանությամբ, որին միանում են հինգ խողովակաշար¹⁰: Անտիոքում հայտնաբերվել է նաեւ Արպաշարի VI սենյակի ջրբաժանի նման խողովակաշարով մի կրաքար¹¹: Այսինքն՝ ինչպես Անտիոքի գլանաձեւ անցքերով կրաքարերը, այնպես էլ Արպաշարինը ջրամատակարարման համակարգի մաս են կազմել:

Շարունակում են հանդիպել քառանկյուն խողովակներ, նեղ եզրերին ուղղանկյուն բացվածքներով եւ ջրահեռացման լայն ու հասարակ խեցյով կիսախողովակներ: Վերջիններս բնորոշ են հիպոկաուսով հռոմեական քաղաքի բաղնիքներին¹²:

VI սենյակի հարավարեւմտյան մասում՝ աստիճանաձեւ լայնացող պարի անկյունում, բացվել է կրաքարե սալերով պարարտված քառանկյուն հոր (լայն. 75 սմ, երկ. 90-113 սմ, խոր. 85 սմ), որը մի կողմով միանում է հյուսիս-արեւմուտք ուղղության վերոհիշյալ փաթ ծխի անցման կամարաձեւ անցքին (բարձր. 67 սմ, լայն. 46 սմ): Վերջինիս մի կողմը շարված է կղմինդրներով, մյուսը՝ թրծած աղյուսներով (աղ. II, 2): Այն դեպի ներքեւ նեղանում է (բարձր. 75 սմ, լայն. 45 սմ): Հիպոկաուսի սկավառակաձեւ սյուներից ամենաշարը պահպանվել է յոթ շարք, մնացածները՝ 1-3: Քառանկյուն եւ սկավառակաձեւ աղյուսներն ավելի մեծ են ու չափերով փոքր: Նախալը պարած է եղել խճանկարով: Տարբեր խորությունից եւ զանազան դիրքերով ի հայտ են եկել խճանկար հատակի բազմաթիվ բեկորներ եւ հարիկներ: Այն եղել IV սենյակի խճանկարի նման: Սենյակի հարավային պարը փծել կիսալուր է, որով անջատվել է վառարանից: Սենյակի մակերեսը 12.6 քմ է (աղ. II, 2): Այն եղել է շոգեբաղնիս:

VI սենյակից հայտնաբերվել է մեծ քանակությամբ շինարարական խեցեղեն՝ թրծած աղյուսներ, ուղղանկյուն խողովակների մասեր, պարի ամրացնելու կոնաձեւ չորս ելուստներով աղյուսներ, ինչպես նաեւ ապակե բաժակների շուրթեր, կենտրոնում զույգ փորագիր շրջանով անտիկ կավե անոթի հատակ, միջնադարյան փոքր ծորակով ջնարակած անոթի բեկորներ եւ այլն:

V եւ VI սենյակները միացնող երկարավուն նեղ միջանցքի պարերը միջին դարերում վերականգնվել են կարմիր փուփե զանգվածեղ քարերով: Նախակի հիպոկաուսի սյուները հանել են եւ ծածկել խոշոր սալերով:

VII սենյակի պեղումները նույնպես արդյունավետ եղան: Մտուգումները ցույց տվեցին, որ այսպեղ առկա են երեք շերտի վերաբերող հատակներ: Վերին հատակից հայտնաբեր-

10 **Antioch on-the-Orontes**, I, The Excavations of 1932: Edited by George W. Elderkin 1934, Princeton: Princeton University Press. London: Oxford University Press. The Hague: P. 10,11; Fig. 5,7, Antioch on-the-Orontes. III, p. 26, Fig. 29.

11 Antioch on-the-Orontes. II, p. 18, 19, Fig. 16, 17.

12 **Josef Durm**. Աղ. աշխ., սկ. 354, երկ. 55-56սմ, լայն. 18սմ, խոր. 10սմ:

վել են մեծ քանակությամբ խճանկարի հատիկներ եւ կարմիր սարդիոնով պարարաստված մաքանու փոքրիկ ակ (12x10x 20 մմ): Օվալաձեւ հարթ մակերեսին պարկերված է հողի մակերեսը խորհրդանշող հորիզոնական գծի վրա, դեպի ձախ կանգնած Տիխե-Փորպունան (առջեւի մասը՝ վնասված), որը աջ ձեռքով բռնել է նավի դեկը (պահպանվել է դեկի ներքին կեսը), իսկ ձախով՝ առաքության եղջյուրը: Նրա հետեւում կանգնած հաղթանակի թեւավոր աստվածուհի Նիկա-Վիկտորիան ձախ ձեռքով բռնած դափնեպսակը մեկնել է դեպի Տիխեի գլուխը, աջով՝ ուսին դրված արմավենու ճյուղը (նկ. 11): Պարկերը դինամիկ է, ունի հեղինիստական արվեստին բնորոշ մշակում: Նրանալի ընդգծված է Տիխեի աշտարակաձեւ թագը, նրա եւ Նիկայի հագուստի ուղղահայաց եւ թեք ծալքերը, առաքության եղջյուրը, Նիկայի թեւերն ու ճյուղի նուրբ փերեները, ուշ հեղինիստական շրջանին բնորոշ մագերի գեղեցիկ սանրվածքը («Melonen frisur»-ի ձեւով), որի կոսը բարձր է՝ նման Արտաշատի Ք. ա. I դ. չորրորդ քառորդին պարկանող դամբարանից հայտնաբերված Կլեոպատրա Սելենի արձանիկի սանրվածքին¹³:

Տիխեի պաշտամունքը լայնորեն փարածված էր հեղինիստական դարաշրջանում: Նա մի շարք քաղաքների հովանավորն¹⁴ էր (Անպիոք, Ալեքսանդրիա եւ այլն): Անահիտը՝ իբրեւ Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավոր, համադրվել է Տիխեի հետ, որի արձանը Սելենյանների օրոք կանգնեցվել է Անպիոքի մոտ՝ բարձունքի վրա՝ Օրոնտես գետի ափին: Տիգրանի՝ Անպիոքը գրավելուց հետո դրամների դարձերեսին հաճախ դրոշմվում է նրա կերպարը՝ ժայռաբեկորի վրա բազմած, ձեռքին արմավենու ճյուղ, իսկ գլխին աշտարակաձեւ թագ¹⁵: Անահիտը նման թագով պարկերված է Արտաշատի քաղաքային դրամի դիմերեսին¹⁶ (Ք. հ. 2-6 թթ.):

Նիկայի թագավորին դափնեպսակ մատուցելու մոտիվը նույնպես լայնորեն փարածված էր հեղինիստական արվեստում: Այն Պարթևստանում եւ Հայաստանում ամենաաիրված թեմաներից մեկն էր: Իսկ Նիկան Հայաստանում եւ իրանական աշխարհում կարող էր նույնացվել միայն Անահիտի հետ: Ուշագրավ է, որ Նիսայի կնիքներից մի քանիսի վրա պարկերված հեծյալ պարթևական թագավորին Նիկան է դափնեպսակով պսակադրում կամ արմավենու ճյուղ մատուցում¹⁷: Սասանյան քանդակների ծիսական փեսարաններում իշխանության ու հաղթանակի խորհրդանշան դափնեպսակը արքային է հանձնում Անահիտ աստվածուհին¹⁸: Նիկան Հայաստանում պարկերվել է Արտաշատի քաղաքային դրա-

13 Ж. Д. Хачатрян. Новые памятники античного искусства из Арташата. - Вестник общественных наук АН Арм. СССР (ВОН). 1996, №1, с. 116-117, рис. 4-5. Ժորես Խաչատրյան, Քաղաքամայր Արտաշատը պարմահնագիտական հետազոտությունների լույսի ներքո, (ՊԲՆ), 2007, թ. 2, էջ 31, աղ. X3; Žores D. Kachatrian. Artaxata capitale dell' Armenia antica (II sec. A.C.- IV sec.D.C.). - Ai piedi dell' Ararat Artaxata E L' Armenia Ellenistico-Romana, a cura di Antonio Invernizzi, Torino, 1998, p. 143, Fig. 84a-b-c.

14 «Դիցարանական բառարան» (կազմեցին Մ.Ն. Բոգովինսկի, Մ.Ա. Կոզան, Մ.Բ. Ռաբինովիչ, Բ. Ժ. Սելեցկի թարգմ.՝ Ս.Մ. Կրկյաշարյանը), Երևան, 1985, էջ 237:

15 Б. Н. Аракелян. Очерки по истории искусства древней Армении (VI в. до н. э. - III в. н. э.). Ереван, 1976, Табл. LXXIV, LXXV; Ժ. Զ. Խաչատրյան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքն ու պարկերագրությունը Հայաստանում եւ նրա աղբյուրները հեղինիստական աշխարհի հետ, ՊԲՆ, 1985, №1, էջ 130, աղ. I 6:

16 Նույն փեղում, էջ 130, Աղ. I, 3; Р. Е. Варданян, К вопросу о датировке двух групп армянских монет эллинистической эпохи, ИФЖ, 1987, № 2, с. 201-207; Խ. Ա. Մուշեղյան, Նին Հայաստանի դրամային շրջանառության պարմությունից (մ.թ.ա. IV դ. վերջերից մինչև մ.թ. III դարի սկիզբը), ՊԲՆ, 1970, № 3, էջ 92-93:

17 Г.А. Кошеленко. Родина парфян. М., 1977, с. 139-140.

18 H. Luschej. Zur Datierung der Sasanidische Kapitale, aus Bisitun und der Monuments von Tak-i-Bostan. - Arche-

մի դարձերեսին, դեպի ձախ քայլող հաղթանակի դիցուհին՝ աջ ձեռքին բռնած դափնեպսակը առաջ պարզած, ձախում՝ արմավենու ճյուղը՝ «Արքաշապու մայրաքաղաքի» հունարեն արձանագրությամբ:¹⁹ Այն պարկերվել է նաև հայ թագավորների դրամների դարձերեսին եւ դափնեպսակով, եւ արմավենու ճյուղով ²⁰, ինչպես նաև կնիքների եւ Սիսիանի արծաթե ոսկեջրած մեդալյոնի վրա²¹:

2008 թ. պեղվեց նաև IV սենյակի արեւելյան հատվածը, որտեղ բացվեց երկու սենյակ՝ VIII- եւ IX-ը (նկ. 2): VIII սենյակի (երկ. 6.85, լայն. 3.70) հարավային եւ արեւմտյան պատերը պահպանվել են մինչեւ երկրորդ հարակի մակարդակին: Առաջինը կրաքարե լավ հղկված սալերով է կառուցված: Նյութապես եւ արեւելյան պատերը պահպանվել են երկրորդ (վերին) հարակից 1.5 մ բարձրությամբ: Հարավարեւելյան պատին IX սենյակի փանոզ դռան բացվածքը պատած է սպիտակ խճանկարով: VIII սենյակի վերին հատակը չի պահպանվել: Հողի լիցքից հայրնաբերվեցին կավե եւ ապակե անոթների բեկորներ, երկաթյա գամեր, դանակի մասեր, հարակի խճանկարով բեկորներ եւ հարիկներ, օնիքսից պարրասպված թոջնի թեւերի երկու հատված, փեփուկների մանրամասն մշակումով (նկ. 13), սպիտակ մարմարե կանաչի փոքրիկ ուրնաթաթ (երկ. 10.2սմ, մասերի հատվածում լայն. 4սմ), որն ունի հելլենիստական արվեստին բնորոշ մշակում: Պահպանված են համաչափությունները, մանրամասն փրված են ուրքի երկարուկ գեղեցիկ մասերը, եղունկները (նկ. 12):

Պահպանված երկրորդ հարակի հենասյուները սկավառակաձեւ եւ քառակուսի աղյուսներից են, կան նաև պահպանված կավե կլոր խողովակներ, որոնք կենտրոնում ներճկված են, փաք ծխի համար ունեն շրջանաձեւ կամ ձվաձիւր երեք անցք: Դրանք հարակին հենվում են խողովակի փրամագծի չափի բացվածքով քառակուսի աղյուսի վրա: Նույն ձեւով այն ավարտվում է վերին մասում: Սրանք փայտեղծվում են II սենյակի, Արքաշապուի VIII բլրի, Վաղարշապատի ու Գառնիի բաղնիքների խողովակներից:

Ամենաուշագրավը VIII սենյակի հարավային կեսում ներճկված վիճակում պահպանված վերին հարակի խճանկարն է, որը թույլ է փալիս վերականգնել խճանկարի հորինվածքի ընդհանուր պարկերը: Նրա թեման, նախշերի վերակազմությունը, երկրաչափական եւ այլ փիլիպ գարդերը, իրենց բաղադրիչ մասերով հիշեցնում են գորգային հարուստ նախշերը (աղ. III, 4): Բազմագույն գեղեցիկ պարկերը, համաչափ դասավորված մանրամասներով շքեղ փայլունություն է թողնում: Սպիտակ, համեմատաբար խոշոր հարիկներով շարված եզրային հատվածին հաջորդում է լայն, ուղղանկյուն մուգ կապույտով արված շրջանակ՝ շեղանկյուն եւ ուղղանկյուն երկրաչափական զարդերով: Դրան հաջորդում է քառակուսի, ոճավորված պարանահյուսքով շրջանակի մեջ վերցված իրար հեք միահյուսված վեց շրջան, որոնց կենտրոնը գտնվում է մեծ շրջանի շառավիղի կենտրոնում: Բոլոր օղակներն ունեն իրենց երիզանախշերը: Վերջիններս, առանձնանալով օղակից եւ վերին մասում հյուս-

ologische Mitteilungen aus Iran. New Folge, Bd. I, B., 1966. S. 129-142, Taf. 51-54

19 **Р. Е. Варданян.** Ук. соч., с. 201-207, рис. 5-8.

20 **Խ. Ա. Մուշեղյան,** նշվ. աշխ., էջ 71-73, **Ռուբեն Վարդանյան,** Արքաշապու II-ի դիմապատկերի պարկերագրական մի փայլուն մասին, «Նին Հայաստանի պատմության եւ մշակույթի հարցեր», Երևան, 2001, էջ 66:

21 **А. Б. Манукян,** Глиптика древней Армении (VI до н. э. - III в н. э.). - Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ереван, 1992, с. 19; **Ժ. Դ. Խաչատրյան,** նշվ. աշխ., էջ 130, աղյուս. I 1:

վելով՝ վերածվում են ութանման հյուսված երեք զարդի: Երիզանախշի ներքետում օղակներն ունեն երեք փետակի, ժապավենաձեւ, ալիքաձեւ զարդաշարան, որը խորհրդանշում է ծովի հանգիստ վիճակը, եւ ոլորուն ծայրով նախշեր, որը ալեկոծվող ծով է նշանակում: Ներքաքքի եւ քառակուսու անկյուններում պարկերված երկսայրի սակրերը իրենց կոթառով: Երկբերան սակրի մասին մի հիշատակություն ունի Մովսես Խորենացին²²՝ կապված պաշարված Տիգրանակերպի (359 թ.) պարիսպների հիմքերը քանդելու հետ: Խճանկարի հորինվածքը աչքի է ընկնում բազմազանությամբ, կոռ կառուցվածքով, զարդերի հարստությամբ:

IX սենյակի (երկ. 6.1 մ, երկ. աբսիդոյով 7.25 մ, լայն. 4.2 մ) վերին հատակը չի պահպանվել: Գտնվել են վերին հատակի փայտե մեծության մասեր՝ հաճախ բազմագույն կամ սպիտակ խճանկարով: Բազմագույն խճանկարները հիշեցնում են հելլենիստական հարթակի հյուսիսային կողմի լիցքից 2003 թ. հայտնաբերված բազմագույն խճանկարի բեկորը²³: Ներքին հատակի վրայից ի հայտ եկավ մ.թ. II-III դդ. փեղական եւ ներմուծված խեցեղեն բեկորներ: Վերջիններս հիմնականում օժանդակի փայտե փետակի անոթների են պատկանում:

IX սենյակը VIII հետ հաղորդակցվող դռան բացվածքի սպիտակ խճանկարով պատված շեմի կրաքարե սալի փակ ծխի համար անցք է թողնված: Նման մի անցք էլ կա նույն պատի հյուսիսային մասում: Կրակարանի կամարաձեւ շարված երրորդ անցքն էլ առկա է հյուսիսային պատի կենտրոնական ներքնամասում, որը III սենյակի կողմից բացվել էր դեռևս 2006 թ.: Այսինքն՝ VIII եւ IX սենյակները, բացի III սենյակի կրակարանից, իրար հետ անցքեր ունեն նաեւ միջնապատի վրա: Նկատելի է, նախապես այս երկու սենյակները մեկ կրակարանով են փաթակվել կամ երկու կրակարանն էլ օգտագործվել են միաժամանակ՝ ջերմությունը մի մակարդակի վրա պահելու համար: Ի փայտեություն VIII սենյակի՝ IX սենյակն ունի աբսիդա (խոր. 1.2 մ, լայն. 2 մ), որը կանգուն է: Այն հետագայում վերանորոգման ժամանակ ուղղանկյուն է դարձվել եւ վրան ավազան (լոգան) է սարքվել (երկ. 2մ, լայն. 1.4 մ): Վերջինիս պատերի մեջ պահպանվել են սենյակը փաթակելու համար փեղադրված ուղղանկյուն խողովակները (նեղ ճակարներին), կոնաձեւ 3 եւ 4 ելուստներով ուղղանկյուն աղյուսները (հարավային պատին): Աբսիդայի հիպոկաուսի սյուները ուղղանկյուն, սկավառակաձեւ աղյուսներից են եւ կրաքարերից (3 հատ) ինչպիսիք ունեին VIII բլրի բաղնիքում եւ հայրնի է Փառախոտում²⁴: Դրանք վերետում եւ ներքետում հարթ են, ուղղանկյուն: Վերին հատակի բարձրությունը ներքեից մեկ մետր է: IX սենյակի սյուները հիմնականում VIII սենյակում եղած վերոհիշյալ կավե խողովակներից են եւ ուղղանկյուն եւ սկավառակաձեւ աղյուսներից: Նյութային պատի կամարաձեւ անցքի կողքերին շարված են ցածր պատեր, փաթ ջրի կաթսայի համար: Արեւելյան պատի վրա կա լայն ուղղանկյուն խորշ, որը ծածկված է եղել որմնանկարներով: Այսպեղ, հավանաբար փեղադրվել է բարձրաքանդակ (խոր. 40 սմ, լայն. 2 մ): Սրա եւ աբսիդայի միջեւ կիսակլոր լայն որմնախորշ (լայն. 2.5 մ, խոր. 75 սմ) է պարաստված, որի հատակին պահպանվել է արձանի շրջանաձեւ պատվանդանը (պրամ. 35 սմ): Որմնախորշը ծածկված է բաց կարմրավուն ներկով (նկ. 15):

22 Մովսես Խորենացի, III, 28:

23 Zhores D. Khachatryan. Archaeological research in Artaxata. Preliminary report 2003-2004, Parthica, Pisa. Roma 2005, № 7, Fig. 5.

24 А. А. Ивановский, По Закавказью. Материалы по археологии Кавказа, вып. VI, М., 1911, с. 38, рис. 2с.

IX սենյակից հայտնաբերվել է երկու բրոնզե դրամ, մեկը՝ շապ թաքցված վիճակում, երկրորդը՝ լավ պահպանված: Վերջինը Տրայանոսի դրամն է, Գալապիայում, 99/100 թ. թողարկված. AE, 25.42 գ, 32.5 մմ, 1 ժ 26*:

Գտնվել են նաև փարբեր ձեւերի բրոնզե թիթեղներ, թիակներ նման, սկավառակաձեւ այլ փեռակի կախիկներ, կարմրավուն ապակե անոթի շրթի բեկորներ եւ հափակ, քարե քափակ երկու ուլունք, դեղնավուն եւ մոխրագույն մարմարե պարվանդանի եւ այլ մանրամասներ, օնիքսից պարրաստված թռչնի թևերի երկու հասկա բեկոր, որոնք VIII սենյակից հայտնաբերված օնիքսի թևերի բեկորների հետ պարկանել են նույն արձանին:

Ուշադրության արժանի է այս սենյակի խճանկարը, որը նույնպես բազմագույն է: Այն թեւ մեզ է հասել բեկորային վիճակում, սակայն ունեցել է շապ հարուստ հորինվածք: Եզրային մասը պարրաստված է եղել ֆիլիպի սպիտակ, համեմատաբար խոշոր հափիկներով: Պարկերներն արված են կանաչ, կարմիր, սպիտակ, սև, դեղնավուն սմալտայով: Այսպես ըստ պարկերի մասերի, օգտագործվել են փարբեր ձեւերի ու չափերի հափիկներ, հաճախ այնքան մանր, որ կարելի է շարել միայն փոքրիկ ունեղիով: Ի փարբերություն VIII սենյակի խճանկարի՝ այսպես գտնվել է մարդու դեմքի մի հափված՝ աջ աչքով, ճակատի մի մասով եւ մազերով, քթով ու բերանով: Սետվ գրված լատիներեն արձանագրության երեք փառ (VER), մեանդրի փարբեր ձեւեր, ծաղիկներ եւ այլ զարդեր: Ի դեպ Արքաշատում մեանդրն իր կիրառությունն է գտել նաև բնակարանների ինտերիերների որմնակարներում (VIII բլուր): VIII եւ IX սենյակների խճանկարները հասարակական բաղնիքի սկզբնական շրջանի հորինվածքներից են եւ կարող են թվագրվել II դ. վերջով եւ III դ. սկզբով: Դրանք հայաստանում հայտնաբերված երկրորդ խճանկարն են, բայց մակերեսով շապ ավելի մեծ եւ ավելի հին, քան Գառնիի խճանկարը: Ըստ որում երկուսն էլ պարկանում են անփոքրյան դպրոցին: Հայտնի է, որ կային խճա նկար պարրաստող շրջիկ վարպետներ: V սենյակի շեմի շեղանկյունաձեւ զարդերով խճանկարը նույնպես պարկանում է բաղնիքի առաջին շերտին III դ. սկզբին, իսկ մյուս խճանկարները, որոնք նույն ոճի են, վերաբերում են IV դ. սկզբին:

2008 թ. ավարտվել են նաև III սենյակի պեղումները: Հեռացվել են այս հարավածի XIII-XVI դդ. կառույցների մնացորդները, որից հետո այն սրացել է իր նախնական փեքը: Պարզվեց որ III սենյակի միջոցով փաթացվել են I, II, VIII, IX սենյակները, որպեսզի դրանց կամարաձեւ բացվածքով կրակարաններն են: Ավարտվել են նաև փոքրիկ խորանով X սենյակի աշխարանքները: Այն եղել է աղոթափեղի եւ ունեցել է գոհասեղան, որը հայտնաբերվել է III սենյակի նոր բացված հարավարեւելյան անկյունում: Հասարակական բաղնիքներն ունեցել են նաև իրենց պաշտամունքային սենյակները:

Շելենիսպական հարթակի արեւելյան պարի դիմաց բացվել են մեծ սրահի հարավային, արեւմտյան եւ հյուսիսային պարերը, ներսում երկու շարքով շարված յոթ քառանկյուն մույթեր (1x1.2 մ), ութերորդը դեռեւս չի մաքրվել: Դրանք բոլոր կողմերից ծածկված են բազմագույն որմնակարներով:

Ուշագրավ են IX սենյակի հարավարեւելյան պարի անկյան դրսի կողմից հայտնաբերված I-II դդ. խեցեղենի՝ սկուրեղների, ափսեի, թասերի բեկորները, եւ հափկապես կապականաճալուն (ակվամարինի) գույնի, թափանցիկ ապակուց, կաղապարի մեջ սեղմելու

* Դրանք որոշել է Ռուբեն Վարդանյանը:

եղանակով պարաստված կիսագնդաձեւ թասի (փիալա) մասերը, (նկ.20), որոնք փալիս են ամբողջի ձեւը (տրամ. 14 սմ, բարձր. 6,5 սմ): Այն դրսից հարդարված է ուղղահայաց ռեփի զարդերով (“Rippenschale”), որոնք հալոսկից դեպի վեր ասփիճանաբար բարձրանում են լայնանում են: Այդպիսի թասերի բեկորներ հայտնաբերվել են նաեւ Արաւաշարի VII-VIII բլուրներից ու քաղաքի դամբարանադաշտից²⁶, Գառնի ամրոցից եւ մի ամբողջական թաս էլ Քեբանից, Փաղնիքի մ.թ.1-11դդ. դամբարանից (տրամ. 14 սմ, բարձր. 6.5-7 մ, ուղղահայաց թմբերի հեռավորությունն իրարից 1.7-3 սմ է)²⁷: Այդպիսի թասեր գտնվել են նաեւ Վրաստանից²⁸: Այս թասերն օգտագործվում էին իբրեւ ըմպանակ: Խճանկար փեխնիկայով նման գեղեցիկ թասեր պարաստվել են դեռեւս մ. թ. ա. I դ. վերջերին եւ մ. թ. I դ. սկզբին²⁹, ինչպէս Միջերկրականի արեւելյան ափերի ապակեգործության կենտրոններում, այնպէս էլ արեւմտյան: Դրանք աչքի էին ընկնում իրենց խորությամբ, պարաստման մեծ վարպետությամբ եւ գեղարվեստական ձեւավորմամբ: Բնականաբար բարդ ու աշխատավարար այս եղանակով պարաստված թասերը թանկ էին, հեղուաբար քիչ էին տարածված: Մ. թ. II դ. երկրորդ կեսին սկսվում է այդպիսի միագույն թասերի արտադրությունը, որը դառնում է անփիկ ապակու ամենափայլուն փեխնիկայից մեկը: Կիսագնդաձեւ կապարականաչավուն թասեր հայտնաբերվել են նաեւ հյուսիսմերձսեւծովյան շրջաններում եւ այլուր³⁰: Այդ թասերի վաղ օրինակները, ինչպէս VIII բլրից հայտնաբերված օրինակը³¹, ներսից հալոսկին ունեն ակոսավոր զույգ գոտի: Արաւաշարի նորահայտ թասը պարկանում է I դ. երկրորդ կես - II դարին: Նման թասեր կարող էին հայաստան բերվել հռոմեական զինվորների միջոցով, որովհետեւ դրանք տարածված էին Արեւմուտքում եւ շատ էին օգտագործվում կենցաղում: Այս ենթադրության օգտին է խոսում սույն փաստը, որ առաջիմ այդպիսիք հայտնաբերվել են Արաւաշարում Գառնիում եւ Փաղնիքում, որտեղ մ. թ. I դ. երկրորդ կեսին եւ II դ. գտնվելիս են եղել հռոմեական կայազորներ: Հնարավոր է նաեւ, որ դրանց մի մասը հայաստան է ներմուծվել առեւտրական ճանապարհով:

Գտնվել են բազալիտե կոնաձեւ երկանքի վերին քար (նկ. 16), ուշ անփիկ շրջանի խեցեղենի բեկորներ (նկ. 17)՝ եռափերե ընդգծված պսակով, ներճկված կանթով սափորներ, ապակե սրվակների եւ թասերի բեկորներ, կաղապարի մեջ պարաստված բազմանկյուն զարդերով (վաղ միջնադարյան), IV-V դդ. կովկիթներ, մեծ ու փոքր կճուճներ, լայն շուրթերի վրա փորագիր զարդերով փաշտեր եւ այլն, որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն VIII բլրի խեցեղեն արտադրանքում: Հայտնաբերված շինարարական խեցեղենի մեջ մեծ թիվ են կազմում կղմինդրներն ու թրծած աղյուսները, խողովակներն ու հասարակ խեցիկ ջրահեռացման կիսախողովակները (նկ.18):

Ուշագրավ են X-XVII դդ. պարկանող նյութերը, կարմիր եւ բաց դարչնագույն կավից

26 Ժ. Գ. Խաչատրյան, Արաւաշար II, Անփիկ դամբարանադաշտեր (1971-1977թթ. պեղումներ), Երևան, 1981, էջ 156-159, նկ. 52, 8-12:

27 R. P. Harper, Pagnik Oreni Excavations, 1969, ser. I, № 2, p. 95, pl. 65.2.

28 Д. А. Хахутаишвили, Уплисцихе. I. Тбилиси, 1964, т. XLIX, 1,2; Улисхи, Уплисцихе. II. Тбилиси, 1970, с. 112, т. XXIII, 6 (конец IV. До н. э.-I в. н. э.).

29 Нина Кунья. Античное стекло в собрании Эрмитажа. Санкт-Петербург. 1997, с. 268, № 93а-б.

30 Անդ. 257, 259, № 30; Н. П. Сорокина. Стекло из раскопок Пантикапея 1949-1959гг. “Материалы и исследования по археологии СССР”, Пантикапей, № 103, М., 1962, с. 215, 216, ил. 2, 4, 5, 3, 3, 4.

31 Արաւաշար II, էջ 157:

պարասպիված, անջնարակ փորագիր զարդերով և ջնարակած բազմապետակ հարուստ խեցեղենը, որոնք վկայում են համալիրի երկարատև գոյության մասին: Թեև պատերի մի մասի մեջ նկատվել են այդ շրջանին վերբերող, սեւ և կարմիր փուֆ քարերով կապարված վերանորոգման հետքեր:

Թերմերը (հուն. փաք բաղնիք)՝ ընդհանրական և հասարակական բաղնիքները, ամենասիրված վայրերից էին: Հունական քաղաքներում, սակայն, դրանց թիվը չնչին էր: Մինչդեռ հռոմեացիների մոտ, սկսած ուշ հանրապետական, և հատկապես կայսերական շրջանում, դրանք մեծ մասսայականություն էին վայելում³²: Մ. թ. ա. I դ. եթե դրանց թիվը ընդամենը 170 էր, ապա մ. թ. IV դ. 900-1000 էր հասել: Լողանալը դարձել էր ծես: Այն որոշակի փող էր զբաղեցնում օրվա ապրելակարգում (ռեժիմ)³³: Մարդիկ օրվա առաջին կեսին զբաղվում էին գործնական հարցերով, երկրորդ կեսն անցկացնում էին հասարակական բաղնիքներում³⁴:

Սպորտի և առողջության (հիգիենայի) խնդիրների լուծման համար բաղնիքներում անհրաժեշտ էին համապատասխան բաժանմունքներ՝ *palestra* (դահլիճ կամ հրապարակ սպորտով զբաղվելու համար), *apodyterium* (հանդերձարան), *caldarium* (փաք բաղնիք), *tepidarium* (միջին փաքության, զով բաղնիք), *frigidarium* (սառը բաղնիք), *natatio* (ջրավազան)³⁵: Բաղնիքում, ըստ վճարի չափի, սպասարկողներ կային, որոնք լողացնում էին հատուկ էսենցիաներով (բնահյութերով), մերսում էին, օծանելիքներ քսում, հրամցնում էին փարբեր ուրելիքներ, խմիչքներ և այլն³⁶:

Հայրնաբերված անտիկ բաղնիքներում միշտ չէ, որ պահպանվել են ընդունված ընդհանուր կաղապարները, դա հատկապես վերաբերում է ըստ նշանակության սենյակների դասավորությանը³⁷: Հաճախ նորամուծություններ էին կատարվում՝ պահպանելով հիմնական սկզբունքները: Այս ամենից ելնելով կարելի էր բաղնիքների դեկորատիվ ձևավորումը: Բացի հատակները կամ առաստաղները խճանկարով հարդարելուց, զարդարում էին նաեւ արձաններով, առանձին կանգնեցված սյուներով, որոնք, ինչպես Սենեկան է նշում³⁸, ոչինչ չէին պահում, այլ ձեւական էին, կանգնեցվում էին սոսկ իբրեւ զարդարանք: Հռոմում, օրինակ, 1506 թ. Տիպոսի հասարակական բաղնիքի ավերակներում հայրնաբերվել է այնպիսի նշանավոր արձանախումբ, ինչպիսին Ագեստանդոսի, Պոլիդորոսի և Աֆինոդորոսի (մ. թ. ա. II), «Լաոկոոնը որդիների հետ» պատկերաքանդակն է: Նրա հորինվածքը և գլխավոր քանդակի ռելիեֆի բնույթն ու դիրքը ընդօրինակված են Պերգամոնի զոհասեղանի ծովորից (Փրիզ), Ալկիոնեի հսկայի քանդակից (մ. թ. ա. 180 թ.): Լաոկոոնը և Բելվեդերյան Ապոլոնի արձանը երկար ժամանակ համարվում էին հունական արվեստի գլուխգործոցները³⁹: Ըստ V և IX սենյակների պատերին եղած խորշերի (խորանների) և պարվանդանների, ինչ-

32 Г. С. Кнабе. Древний Рим-история и повседневность. М., 1986, с.42.

33 М. Е. Сергеенко. Жизнь древнего Рима. Очерки быта. М.-Л., 1964, с.145; Г. С. Кнабе. Ук.соч., с.47; И. А. Бартенев, В. Н. Батажкв. Очерки истории архитектурных стилей. М., 1983, с.46.

34 Անդ :

35 “Словарь античности”, М., 1984, с.572.

36 Անդ. էջ 70-71:

37 L. Charitonidis, R. Ginouves. Bain romain de Zeuegolat. Bulletin de correspondance hellénique, V. LXXIX, 1955, I, Paris, p. 110, note №4; Г. А. Тиранян. Ук.соч., с.273.

38 Сенека. Нравственные письма к Луцилию, М.1977, LXXXVI, 8 11.

39 “История искусства зарубежных стран”. М., 1980, с. 153-154, рис. 309.

պես նաև VIII- IX սենյակներում հայտնաբերված Վիկտորիայի օնիքսից պարբերապես թելերի՝ բեկորները (4) վկայում են, որ Արպաշատի բաղնիքը նույնպես հարդարված է եղել քանդակներով ու բարձրաքանդակներով:

Իսկ ինչպիսի՞ ծածկ են ունեցել եւ ինչպես են լուսավորվել համալիրի բացված սենյակները: Նախկազմի համաձայն՝ յուրաքանչյուր սենյակ պետք է նշված խնդիրների իր լուծումն ունենար: Պահպանված պատերին լուսամուտներ չկան: Պեղումներից հայտնաբերվել են զանազան չափերի ու ձևերի կղմինդրների ու կալիպերների մասեր, փարբեր հասարակության հարթ ապակու եւ սլյուդայի բեկորներ, որոնցից մեկը ոսկեգույնը սմալտայով է պատված (նկ. 12):

Առաջին, մեծ սենյակը երկու արտաքին պատ ունի՝ հյուսիսայինը եւ արեւելյանը՝ արսիդով: Այսինքն՝ այս պատերին լուսամուտ կարող էր լինել եւ դեպի հյուսիս կամ արեւելք թեքության կղմինդրե հարթ ծածկ ունենալ, ինչպես Գառնիի բաղնիքը⁴⁰:

IV եւ VI- VII սենյակներից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ երկաթե փայտե ձուլվածքներ, որոնք թե՛ կրակից միայն կարող էին այդպես հալվել: Ամենայն հավանականությամբ, դրանք եղել են գմբեթի կամ թաղակալ ծածկի ձողեր ապակիները պահելու համար, որով արելի ճառագայթները կարող էին թափանցել լողասենյակ: Ոսկեզօծ բեկորը, հավանաբար, նման ծածկի է պարկանել, որպես պարկերված է եղել արեւ: Բաղնիքների թաղակալ ապակեպար առաստաղի մասին վկայում է Սենեկան՝ Լուցիլիոսին գրած նամակում⁴¹: Բաղնիքների ծածկի մեջ երկաթյա ձողեր օգտագործելու մասին է վկայում նաև Պալադիոսը⁴²:

III, V, VIII-X սենյակների ծածկի մասին առաջին դժվար է խոսել, քանի դեռ պարզված չէ՝ դրանք հարակից սենյակներ ունե՞ն, թե՞ ոչ:

Բաղնիքի համալիրի փարածքի հողի լիցքից հայտնաբերվել են փաճարին վերաբերող մշակված քարեր, փարբեր չափերի զանազան քանդակներով բեկորներ: Ուշագրավ է համալիրի հարավային հարվածում հայտնաբերված անփաթեմեմի մասը, հավանաբար քիվի (ափամերը չեն պահպանվել), որոնք հարդարված են ծառ հիշեցնող վեր բարձրացող երեք ոլորուն ճյուղերով (նկ.18): Չախ կողմում նկատվել է եռանկյունի պարվանդան, թե դրա վերելում ի՞նչ է եղել, դժվար է ասել: Նարավարեւելյան անկյունի հողի լիցքից գտնվել է փաճարի անփի քար (երկ. 93 սմ), որը ցույց է փալիս փաճարի պատի լայնությունը: Նրա երկու ճակարը հարդարված է կիսաշրջանաձեւ եւ վահանաձեւ ռելիեֆ զարդերով: Տաճարի շինաքարերից շարերն ունեն ուղղանկյուն եւ քառակուսի փոսիկներ, որոնք վկայում են քարերն իրար հետ ուղղահայաց ամրացնելու մասին:

Նելլենիսպական հարթակի հյուսիսարեւելյան հարվածում՝ քառաշար պատի դիմաց, միջնադարյան պատի հիմքում բացվեց առվակոսներով 1-1.5 մ բարձրության 64-72 սմ քրամագծով 14 գլան (սյուն): Երկար ժամանակ մնալով խոնավ կավահողի մեջ՝ մասամբ ավամները մաշվել, հարթվել են (նկ. 13): Նման սյան բեկորներ հայտնաբերվել են նաև նախորդ

40 Ж. Д. Хачатрян, А. В. Тоникян. Ук.соч., с.147, рис.8, 9.

41 Сенека. Письма к Луцилию, 86.- "Архитектура античного мира". Составители: В.П. Зубов и Ф.А.Петровский.М., 1940, с.211.

42 Паладий. О сельском хозяйстве. I 40-41., с.213.

տարիներին հեղինակական հարթակի հյուսիսային կողմի լիցքից եւ բաղնիքից⁴³: Արտաշատից հայրնաբերված կավե արձանիկի վրա (I-II դդ.)՝ արամնավոր սյուներով խորանի մեջ, գահավորակին նստած, կողքին կանգնած երեխային կերակրող Անահիտ աստվածուհին է: Նույնը նկարելի է բրոնզե աստիճանաձեւ պարվանդանի արտիկյան խարսխով սյան վրա, որն ավարվում է կորնթոսյան խոյակին հաղթական դիրքով կանգնած արծվի արձանիկով: Սյան ներքին կեսը հարթ է, իսկ վերինը՝ արամնավոր (մ. թ. I դ.): Այսինքն՝ վերոհիշյալ նորահայտ սյուները հաստատում են մեր այն կարծիքը, որ Արտաշատում եղել են նման սյուներով կառույցներ, եւ կավե ու բրոնզե արձանիկներ կերպող վարպետները վերարտադրել են դրանց ճարտարապետական ձեւերը: Նայրնաբերվել են նաեւ արխիտրավի մի բեկոր, կրաքարե ռելիեֆ քանդակներով հարդարանքի գեղեցիկ բեկորներ, արտիկյան մեծ քրամագծի խարսխի հատված, կորնթոսյան խոյակի գեղեցիկ բեկոր (նկ. 19), որը փարբերվում է 2006 թ. հայրնաբերված բեկորներից⁴⁴:

Այսպիսով, կասկածից վեր է, որ այսպեղ է մեր ենթադրած Արեգ-Միհր-Ապոլոն-Ներմես-Տիրի քաճարը⁴⁵:

Մովսես Խորենացին ասում է, որ Արտաշեսը «... գրեթե յԱսիայ պղնձաձոյլ ոսկեգոծ պարկերս զԱրտեմիդեայ եւ զՆերակլեայ եւ զԱպոլոնի՝ քայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեացն յԱրմաւիր: Զոր առյալ քրմապետացն, որ էին յազգէն Վահունեաց՝ զԱպոլոնին եւ զԱրտեմիդեայն կանգնեցին յԱրմաւիր»⁴⁶, որպէս Վաղարշակը Արեգակին եւ Լուսինն նվիրված մեհյան էր կառուցել. «... մեհեան շինեալ յԱրմաւիր՝ անդրիս հասարարէ արեգական եւ լուսնի եւ իւրոց նախնեացն»⁴⁷: Այսպէղից իրավացիորեն եզրակացրել են, որ Ապոլոնը Նայասպանում եւս նույնացվել է արեւի հետ: Այնուհետեւ Երվանդը մայրաքաղաքն Արմավիրից Երվանդաշատ է փոխափոխում, իսկ կուռքերի համար առանձին քաղաք է կառուցում՝ Բագարանը. «... նման իւրոյ քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր ի վերայ գետոյն Ախուրենայ, եւ անուանեաց Բագարան, այս ինքն թէ ի նմա զբազնաց յօրինեալ է զկազմութիւն. եւ փոխեաց անդր զամենայն զկուռսն որ յԱրմաւիր: Եւ մեհեանս շինեալ՝ զեղբայր իւր զԵրուսաղ թրմապետ կացուցանէր»⁴⁸: Արտաշատի հիմնադրման ժամանակ Արտաշեսը Բագարանից Արտաշատ է փոխափոխում կուռքերը. «Երթեալ Արտաշեսի ի փեղին, ուր խառնին Երասխ եւ Մեծամօր, եւ հաճեալ ընդ բլուրն՝ շինէ քաղաք յիւր անուն անուանեալ Արտաշատ: Ձեռնաբու լինի նմա եւ Երասխ փայտիւք մարյեաց. վասն որոյ անաշխատ եւ երագ շինեալ՝ կանգնէ ի նմա մեհեան, եւ փոխէ ի նա ի Բագարանէ զպարկերն Արտեմիդեայ եւ զամենայն կուռս հայրենիս. բայց զԱպաղոնի պարկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ի ճանապարհն»⁴⁹:

43 Ժ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 220, նկ. 12: Նույնի, Նորահայտ մանուկներով շինություններ Արտաշատից..., էջ 42:

44 Նույն փեղում, էջ 39:

45 Ժ. Խաչատրյան, Ա. Կանեցյան, Բ. Կարապետյան, Բ. Թրախնա, Արտաշատի 2003-2004թթ. պեղումների արդյունքները, «Նին Նայասպանի մշակույթը», XIII, Երեւան, 2005 էջ 17, Ժ. Խաչատրյան, Մոնումենտալ կառույցի մնացորդներ..., էջ 229-231:

46 «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Նայոց» (Աշխատ. Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան), Տփղիս, 1913, II, ԺԲ:

47 Անդ, II, Ը:

48 Անդ, II, Խ:

49 Անդ, II, ԽԹ:

Այսինքն՝ իբրեւ առեւտրի աստված, (քանի որ Ապոլոնը հունական աշխարհում վաղուց էր նույնացվել Ներմեսի հետ)՝ դրանով իսկ շեշտելով Արտաշատի մայրաքաղաքի առեւտրական ուղղվածությունը:

Գ. Տիրացյանը գտնում է, որ Տիրը նախ համադրվել է Ապոլոնի, եւ ապա Ներմեսը՝ Տիրի հետ: Եվ Արտաշատը Արմավիրից հետո Նայաստանում պարզամախոսարան ունեցող երկրորդ կենտրոնն է⁵⁰:

Ազաթանգեղոսը⁵¹ վկայում է, որ քրիստոնեության փարածման ժամանակ թագավորն իր գործով Վաղարշապատից գալիս է Արտաշատ՝ ավերելու Անահիտ դիցուհու բազիլը եւ այն ամենը, որ «Երազամոյն» կոչված քաղաքում էր գտնվում: Նրանք ճանապարհին եղան քրմական գիտության դպիր, Ռոմզի գրչի Դիվան կոչված, ճարտարության ուսման, երազացոյց, երազահան պաշտամունքի Տիր աստծու մեհյանում եւ ավերեցին: Ազաթանգեղոսի հունարեն տեքստում ավելացված է նաեւ, որ Ապոլոնի գոհարանը (մեհյանը) կոչվում է Տրիփիս⁵²: Այսինքն՝ Տիրը համադրվել է Ապոլոնի հետ, եւ Արտաշատի մոտ գտնվող Ապոլոնի սրբափետլին դարձել է նաեւ Տիրի սրբափետլին: Տիրի մասին դա առաջին եւ միակ վկայությունն է⁵³: Տիրը հայկական պանթեոն է մերել, ըստ երեւոյթին, Արշակունիների օրոք, քանի որ նրա ավելի վաղ գոյության մասին ոչ մի տեղեկություն չունենք: Նա Ապոլոնի հետ համադրվել է իբրեւ արվեստի, ճարտասանության աստված, իսկ Ներմեսի հետ՝ որպէս գուշակություն անող⁵⁴:

Ազաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայությունից ելնելով՝ ենթադրվում է, որ Տիրի փաճարը՝ Երազամոյն վայրը, պետք է լինի անպայման Արաքսի ձախ ափին: Ս. Երեմյանը Երազամոյն վայրում գտնվող Տիր-Ապոլոնի փաճարը նախ տեղադրում է Վաղարշապատի արեւելյան դարբասից՝ Արեգ դռնից դուրս եկող, Արտաշատ քաղաքում ճանապարհին՝ այժմյան Զվարթնոցի տեղում⁵⁵, իսկ հետո՝ Դվինում: Անուղղակի փոխանցելով ցույց են փախս, որ Տրդատ I, հետեւելով իր փոխնի նախորդների ավանդույթներին, իր գահակալությունը սրբազործելու համար Արտաշատ մայրաքաղաքի հյուսիսային արվարձաններում հիմնում է սրբավայր, որը պետք է կոչվեր «Դուին-Ասաակ»: Ազաթանգեղոսի տեղեկություններից երեւում է, որ Ասաակ արվարձանում հիմնված փաճարը նվիրված էր Տիր աստծուն եւ «իբրեւ ուսման ճարտասանության» ու «երազահան պաշտաման Տրի դից» կոչվում էր «Երազամոյն»: Սրա ուխտի օրը Տրդատ I-ը սահմանում է հայկական ամսի 17-րդ օրը, որը այնուհետեւ կոչվում է «Ասաակ»: Այս փաճարի շենքը պետք է լինի Դվինի պեղումների ժամանակ

50 **Геворг Тирацян.** Вопросы преемственности официального культа в античной Армении, ВОН АН Арм ССР, 1985, № 10, с. 64.

51 «Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Նայոց», Տիֆլիս, 1909, « 778:

52 Agathangelus und der Akten Gredors von Armenien.- Neu herausgegeben von Paul de Lagarde. Gottingen. 1887, s. 65. 22; Ազաթանգեղոս Պատմություն հայոց, Աշխարհաբար թարգմ. ներածականով ու ծանոթագր. Ա. Տեր-Ղեւոնդյան, Երևան, 1977, էջ 14, ծան. 35:

53 Այս հարցին մանրամասն անդրադարձել ենք մեր Իրանա-հայկական դիցաբանական աղբյուրների հարցի շուրջը հոդվածում.- ՆՍՄՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (Այսուհետեւ՝ ԼՆԳ), 1981, № 2, էջ 58-61, հոդվածում :

54 **Н. Эмин.** Очерки религий и верований языческих армян. М., 1864, с. 26; **Դ. Ալիշան,** Նիւ հաւաքը կամ հեթանոսական կրօնը հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 288-295:

55 **С. Т. Еремян.** Развитие города и городской жизни в древней Армении.- ВДИ, 1953, № 3, с. 22.

հայրնաբերված I դարում կառուցված եռանավ բազիլիկան, որը քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո դարձել է քրիստոնեական քաճար⁵⁶: Այս պետական ունեցավ իր հետետրոդները⁵⁷: Դվինի բազիլիկան մ. թ. I դարին չի պատկանում, այլ V դ. 80-ական թվականներին:

Մի շարք գիտնականներ 1950-ական թվականներին անդրադարձել էին Դվինի հիմնադրման ժամանակին վերաբերող հարցերին եւ Մովսես Խորենացու վկայությամբ: Աս. Շահնազարյան իր մենագրության մեջ հատուկ քննության առարկա է դարձրել այն բոլոր աղբյուրները, որոնք հիշատակել են Դվինը՝ մինչեւ մարզպանական Նայաստանի մայրաքաղաք դառնալը: Ներքելով այդ աղբյուրների հավաստի լինելը՝ նա իրավացիորեն շեշտում է, որ Ագաթանգեղոսի, Կորյունի, Ղազար Փարպեցու եւ Եղիշեի մոտ Դվինն ընդհանրապես չի հիշատակվում⁵⁸: Ա. Տեր-Ղեւոնդյանը⁵⁹ շեշտում է, որ Տիր աստծու Մեհյանը Արաշապի մոտ էր: Ն. Մանանդյանը նշում է, որ «...Տիր աստծու, այսինքն՝ հունական Ապոլոնի արձանը գտնվում էր Արաշապից ոչ հեռու՝ մեծ ճանապարհի մոտ»⁶⁰: Այս պետական մենք հանգամանորեն անդրադարձել ենք մեր աշխատություններում, ցույց ենք տվել, որ քաղաքից դուրս չի նշանակում քաղաքից հեռու: Իբրեւ հավանական վայր նշել ենք Արաքսի աջ ափին գտնվող մեծ բլուրը, որի կողքով է անցնում Տափերական կամրջով դեպի հարավ, արեւելք եւ արեւմուտք տանող գլխավոր առեւտրական ճանապարհը⁶¹:

2003-2004 թթ. Արաշապի հարթավայրային հյուսիսարեւմտյան մասում՝ Արաքսի ձախ ափին, 70-80 հեռավորությամբ, բացվեց միաշար կրաքարերով, ռուսիկում մշակումով, ծիծեռնակապոչ կապերով ամրացված հենապարի հյուսիսային եւ արեւելյան պարերը: Նայրնաբերվեցին քորածեւ եւ ավարիկյան խարիսխներ, հարթ ու մարմնաքաղաք սյուների բեկորներ, քիվի եռանկյունաձեւ բավականին մեծ քար՝ ավամնավոր, ձվաձեւ բարձրաքանդակներով: Ենթադրվեց, որ այսպեղ մ.թ.ա. II դ. կրաքարե շքեղ հենապարով կառուցված բարձր հարթակի վրա վեր է խոյացել Արաշապ մայրաքաղաքի մոնումենտալ հասարակական կարեւոր համալիրներից մեկը: Նարց է ծագում՝ դա արդյոք Մովսես Խորենացու հիշատակած՝ քաղաքից դուրս, ճանապարհին կառուցված Արեգ-Միհր-Ապոլոն-Ներմես-Տիրի քաճարը չէ⁶²: Նիկողայոս Արմենցը Կեղծ Պոլսարքոսից մի վկայություն է բերում Նայաստանում Արաքսի մոտերքում գտնվող Դիորփոս կոչված մի լեռան մասին. «Դիորփոս

56 «Նայ ժողովրդի պարմություն» (ՆԺՊ), հ. 1, Երեւան, 1971, էջ 761, 826, հ. 2, Երեւան, 1984, էջ 83, ծան. 12:

57 Գ. Քոչարյան, Դվինը անտիկ դարաշրջանում, ՊԲՆ, 1979, № 2, էջ 272-277; Գ. Գ. Քոչարյան, Դվին III, Դվինը անտիկ դարաշրջանում, Երեւան, 1991, էջ 5-8; Գ. Ա. Թիրաչյան. О некоторых особенностях основания города Двин. Третий всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке. Тезисы докладов, Ереван, 1988, с. 85-86; Նույնի, - Культура древней Армении, VI в. До н. э. - III в. н. э., Ереван, 1988, с. 157-158; Ա. Քալանթարյան, Դարձյալ Դվինի հիմնադրման մասին, ԼՂԳ, 1988, № 1, էջ 63-70:

58 Աս. Шахназарян. Двин, историко-географический очерк. Ереван, 1940, с. 7-25.

59 Ագաթանգեղոս, ծանոթ. 35:

60 Ն. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երեւան, 1946, էջ 16-17:

61 Ժորեն Խաչարյան, Նելենիսպական քաղաքաշինության որոշ ավանդույթների, Երազամույն վայրի եւ Դվին քաղաքի հիմնադրման մասին, ԼՂԳ, 1987, № 2 էջ 46-57: Նույնի, Նայաստանի անտիկ դարաշրջանի քաղաքներն ու քաղաքաշինությունն ըստ Մովսես Խորենացու «Նայոց պարմության», ՊԲՆ, 1998, № 1-2, էջ 180-188. Նույնի, Նին Արաշապի քաղաքության հարցի շուրջ, Նին Նայաստանի պարմության եւ մշակույթի հարցեր, Երեւան, 2001, էջ 42-48:

62 Ա. Խաչարյան, Ա. Կանեցյան, Բ. Կարապետյան, Բ. Թափնա, նշվ. աշխ., էջ 168-172, նկ. էջ 173-176. Ժորեն Խաչարյան, Մոնումենտալ կառույցի մնացորդներ..., էջ 218-239, նկ. 1-16:

լեռը կոչվել է մի ոմն Դիորփոսի անունով, որը ծնվել է քարից եւ սերմը սպացել Միթրայից, եւ որովհետեւ ուզեցել էր չափվել Արեսի հետ, Դիորփոսը սպանվեց վերջինի կողմից, ապա աստվածների կողմից փոխակերպվեց լեռան»⁶³:

Մովսես Խորենացու վկայությունը, հավանաբար, վերաբերում է Արտաշես I-ի ժամանակ կառուցված քաղաքին: Նունահռմեական աղբյուրները եւ վաղ միջնադարյան մեր պատմիչները քաղաքից դուրս կառուցված քաճարի մասին չեն հիշատակում: Բացի այդ՝ հենապատերի հիմքերը 6-7 մ ցածր են այսօրվա ռելիեֆի մակարդակից, եւ Արաքսը կարող էր այդ ժամանակ շրջանցել համալիրը արեւելյան կողմից⁶⁴:

Կորբուլունի արշավանքի ժամանակ՝ մ. թ. 59 թ., համալիրն ավերվել է: Գրեթե նույն պարաճքում Տրդատ I-ի օրոք (66 թ. հետո) կառուցվել է նոր հարթակ, շինարարական նոր տեխնիկայով, սեւ մարմարի սալ, եւ զանգվածեղ քարերով կառուցված ցոլովի վրա բարձրացել է ռուսարկում եւ հարթ մշակումով կրաքարե միաշար պատ: Բացվել է երկրորդ հարթակի հյուսիսային պատի մի հատվածը 10.6 մ երկարությամբ եւ արեւելյանը՝ 36.3 մ, որից հետո այն թեքվում է դեպի արեւմուտք⁶⁵ (12.2 մ): Այս պատի հետեւում ի տարբերություն հելլենիստականի, երկայնքով 1.2 մ լայնությամբ սեւ մարմարի եւ բազալտի անպաշտ զանգվածեղ քարերով կառուցված է հզոր պատ՝ կրաքարե շարվածքի վրա հարթակի ճնշումը փոքրացնելու համար: Նարթեքի արեւելյան կողմում՝ գրեթե կենտրոնում բացվել է 4.8 մ լայնությամբ վեց աստիճան, որը տանում է դեպի սրբազան հարթակ՝ հյուսիսարեւելյան հատվածի սրահի որմնակարներով պատված յոթ ուղղանկյուն (1-1.2 մ) մույթերը, պեղումներով հայտնաբերված փարբեր բարձրության մասնաբաժնի 15 սյուները, կորնթոսյան եւ հոնիական խոյակների բեկորները, աստիճանի ու փորածե խարիսխները, քանդակազարդ սալը եւ բեկորները, առյուծի գլխի ծորակով կաթսան, սկուպեղի հատակի բաց ֆոնի վրա կարմիրով արված ութթեանի վարդյակը, արծվի կրաքարե կարմիր ներկած աչքերով գլուխը խոսում են պաշտամունքային կառույցի, քաճարի եւ հարթակին կից շինությունների նշանակության մասին⁶⁶: Կասկածից վեր է, որ հայտնաբերված քաճարը Արեգ-Միհր-Ապոլոն-Ներմես-Տիրին է: Դրանով իսկ, ի վերջո լուծվում է Երազմունյն վայրի, Տիրի քաճարի, Ագաթանգեղոսի հունարեն խմբագրության մեջ նշված Արտաշատում գտնվող Ապոլոնի պատգամարանի տեղադրության հարցը:

Նունարեն Ագաթանգեղոսի մեջ նշված է, որ Արտաշատում կործանեցին Արտեմիսի քաճարը, այնուհետեւ Ապոլոնի պատգամարանը⁶⁷: Դա նշանակում է, որ Արտաշատի Ապոլոնի սրբավայրում, ինչպես նաեւ Արմավիրում, Անիում, Բագարանում⁶⁸ գուշակություններ էին արվում եւ երազներ էին մեկնաբանվում: Վերոհիշյալ կենտրոններում եւ, հավանաբար

63 Նիկողայոս Աղոնց, Նայասպանի պատմություն: Մի հին պաշտամունքի հեղինակը Նայասպանում, Երեսան, 1972, էջ 371:

64 Ժ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 224-225, 231, նկ. 5,6:

65 Ժ. Խաչատրյան, Նորահայր մոնումենտալ շինություններ Արտաշատից, էջ 31-32:

66 Նույն տեղում, էջ 31-43, Ժ. Խաչատրյան, Մոնումենտալ կառույցի մնացորդներ..., էջ 222-231, նկ. 8-12; Ժորեն Խաչատրյան, Քաղաքամայր Արտաշատը պատմահնավայրի հետազոտություններ..., էջ 9-11, աղ. VI 4, VII 2-5, VIII 1-3, XII 3:

67 Նույն տեղում, էջ 10; Մովսես Խորենացի, II 29; Ագաթանգեղոս, էջ 175:

68 Ժ. Խաչատրյան, Ուրարտա-հայկական պաշտամունքային առնչություններ, «Բանբեր Երեսանի համալսարանի», 1998, № 3, էջ 74:

մյուս փառաբանումն զուշակությունների ընթացակարգը նույնությամբ պահպանվել է մինչև քրիստոնեության ընդունումը: Տրդատ I-ի օրոք կանգնեցվել է Տիրի արձանը ինչպես Սիրիայում, Նիերոպոլսի ամենանշանավոր փառաբանում, որպեսզի, ըստ Լուկիանոսի⁶⁹, կային մի շարք աստվածների արձաններ:

Մերժելով զուշակության մյուս ձևերը՝ քրիստոնեությունն ընդունեց միայն երազների կանխագուշակությունը: Այդ են վկայում Տրդատ III-ի կերպարանափոխության առնչությամբ Ագաթանգեղոսի հաղորդած պեղեկությունները⁷⁰: Շապուհ II-ի կողմից 368 թ., երբ ավերվեց Արտաշատը, քանդվեց նաեւ Խոր Վիրապի (VI բլուր) եկեղեցին եւ այնպեղ կառուցվեց ապրուշան: Վերջինս, ըստ Փավստոսի⁷¹, ավերում է Մուշեղ Մամիկոնյանը: Ենթադրվում էր, որ դրանից հետո կյանքը շարունակվում է VI բլրի վրա եւ բլուրներից հարավ ու արեւելք ընկած հարթավայրում: Վերականգնվում են VI բլրի պարիսպները՝ որպես առանձին ամրոց: Այդ են վկայում նաեւ 1999 թ. VI բլրի վրա կատարված պեղումների արդյունքները⁷²:

Մայրաքաղաքը եւ Մայր աթոռը 480-ական թվականներին թեւս պեղափոխվեցին Դվին, սակայն Խոր Վիրապը դարձավ Արարաբյան թեմի կենտրոնը, եւ իբրեւ նշանավոր սրբավայր եւ ուխտափառի շարունակում է իր գործունեությունը:

Քրիստոնեությունը պեղական կրոն հռչակելու հետ կապված Արեգ-Միհր-Ապոլոն-Ներմես-Տիրի փառաբանի ավերման մասին Ագաթանգեղոսի վկայությունից բացի, դրա հետագա գոյության մասին ոչ մի գրավոր պեղեկություն չունենք: Ինչպես փեսանք, այդպիսիք վերաբերում են միայն Անահիտի փառաբան: Ապոլոն-Տիրի փառաբանի պեղում եկեղեցի չի կառուցվել, եւ այն կորցրել է իր պաշտամունքային նշանակությունը: Նույնիսկ խաչքար չի հայտնաբերվել⁷³:

Քաղաքի փարաժական կառուցվածքում, ընդհանրապես, երբ այս կամ այն պատճառով պեղի է ունենում լրիվ կամ մասնակի փոփոխություն, կամ այն կորցնում է իր գործառնական անհրաժեշտությունը, փոխարինվում եւ ծառայեցվում է այլ նպատակի: Ինչպես, օրինակ, պարթևական Դուրա-Երուստո քաղաքի հրապարակը (ագորա), երբ դադարեց կատարել ժողովարեղի լինելու իր նախկին հիմնական գործառնությունը, վերածվեց շուկայի⁷⁴: Պեղումները ցույց են տալիս, սակայն, որ VI բլրի՝ Ապոլոն-Տիրի փառաբանի փարաժքում, Խոր Վիրապի նման կյանքը, թեւս ընդհատումներով (ավերածություններով), նույնպես շարունակվել է մինչև XVI-XVII դդ.՝ 1679 թ. հունիսի 4-ի երկրաշարժը, որից հետո այն չի վերականգնվել: Ննարավոր է, որ փառաբանի պեղում կառուցվել է հասարակական շենք, որը մեզ չի հասել:

Արտաշատը հարյուրամյակներ շարունակ եղել է միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն:

69 Лукиан, О сирийской богине. 34, 35, 38.- Собрание сочинений. Т. II, М.-Л., 1935 (перевод под редакцией с комментариями Б. Л. Богаевского).

70 Ագաթանգեղոս, « 214, 216, 794, 811, 813:

71 «Փաստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Նայոց», Երևան, 1987, V, 1:

72 Ժորեն Խաչատրյան, Արտաշատը հայոց դարձի նախօրեին եւ հետո, «Էջմիածին», 2002, Ժ, էջ 60:

73 Ժորեն Խաչատրյան, Նորահայր մոնումենտալ շինություններ..., էջ 33 :

74 Геннадий Кошеленко, Арам Акобян, Градостроительство Армении и Градостроительство Парфии.- "Второй международный симпозиум по Армянскому искусству". Сб. докладов, Том I, Ереван, 1978, с. 251; The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of 9th season of work. P. I, The Agora and Bazaar. New Haven, 1934.

րուն: Ոսպի պարահական չէ, որ Նուսրինիանոս I-ի (527-565 թթ). կողքում՝ արքայացու-ված (408-409 թթ.) կայսերական երկկրում (Cod-justin-IV,63,4), Բյուզանդական կայսրության եւ Պարսկաստանի միջեւ համաձայնագիր է կնքվել միջազգային ապրանքափոխանակություն կատարելու մասին. առեւտրորդ լինելու էր երեք քաղաքներում, որպեսզի մաքսավորներ կային Բյուզանդիայում՝ Կալինիկումում, Մծբինում, որն այդ ժամանակ Պարսկաստանի կազմում էր, եւ Մեծ Նայքի մայրաքաղաք Արքաշատում⁷⁵: Դվինը, Վդ. վերջին մարզպանական կենտրոն դառնալով, անմիջապես չէր կարող ստանձնել առեւտրական կենտրոնի դերը, այլապես Արքաշատի փոխարեն կնշվեր Դվինը: Արքաշատը, հավանական է ավանդաբար, միառժամանակ շարունակել է առեւտրական կենտրոնի դերը: Միջազգային առեւտրական ճանապարհն անցնում էր Տափերական կամրջով: Արեգ-Միիր-Ապոլոն-Ներմես-Տիրի փառարը գտնվում էր Արաքսի ափին՝ կամրջի հարեւանությամբ: Չէ՞ որ Ներմեսը կանգնեցվեց այդ ճանապարհին՝ որպես առեւտրի աստված: Ամենայն հավանականությամբ, այս փարածքն է եղել քաղաքի առեւտրական կենտրոնը: Այսպես, բացի մյուս գրածոներից, հայրնաբերվել են նաեւ նույր կավե գնդիկներ, որոնք օգտագործվում էին զանազան գործարքներ կնքելու համար: Տաճարները ունեին իրենց արհեստանոցները եւ ակտիվորեն մասնակցում էին միջազգային առեւտրին: Հասարակական բաղնիքը վերածվել է քարավանատան: Ժամանակ առ ժամանակ այն ենթարկվել է մասնակի ավերածության, սակայն կրկին վերանորոգվել է: Այդ են վկայում աստիճանների եւ բաղնիքի պատերի սեւ ու կարմիր պուֆի գանգվածեղ քարերով վերանորոգումները, պատերի (5 սմ) սվաղի կրկնակի հին եւ նոր շերտերը, համալիրից հայրնաբերված հարթ ապակու, բաժակների եւ օձանելիքի փարբեր փեսակի սրվակների, մինչեւ XVII դ. անջնարակ եւ ջնարակած, բաց դարչնագույն ու կարմիր կավից պարաստված, փարբեր ձեւերի, չափերի ու նշանակության փեղական եւ ներմուծված անոթների բեկորներ եւ այլն :

Նյութասարեւելյան հատվածում բացվող մույթերով սրահը, հնարավոր է վերածվել է շուկայի: Արաքսական աղբյուրներն Արքաշատն անվանում են «ներկարարների» քաղաք -AL-Qirmiz⁷⁶: Օրբար աղբյուրները սովորաբար գրում էին այն, ինչն իրենց համար նորություն էր կամ փոխաբերական բնորոշ էր: Կարծում ենք՝ բացի որդան կարմիրից, նաեւ այլ գույնի ներկերով ներկող արհեստավորներ կային, որոնք արքահանում էին ինչպես իրենց ներկած արքայադրանքը, այնպես էլ որդան կարմիրը: Անկասկած կային նաեւ այլ արհեստավորներ: Երբ Դվինը ճանաչվեց առեւտրական նոր կենտրոն, Արքաշատի այս հատվածը վերածվեց քարավանային միջանկյալ կայանի Վաղարշապատի եւ Դվինի ճանապարհին: Այսպիսով՝ Ապոլոն-Տիրի փառարի եւ կից համալիրների պեղումների արդյունքները բացահայտում են Արքաշատի, ինչու չէ, նաեւ Նայաստանի պարմությանն ու մշակույթին վերաբերող անհայտ նոր էջեր՝ քաղաքաշինության, շինարարական փեխնիկայի, կոմունալ տնտեսության, քաղաքային մշակույթի, կյանքի ու կենցաղի մակարդակի մասին:

Այսինքն՝ Նայաստանում ուշ անտիկ շրջանում ծանոթ էին նաեւ հունահռոմեական

75 Я. А. Манандян. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (Vв. до н. эры-XXв. н. эры). Ереван, 1954, с. 108. ՏԺՊ, I, էջ 809-810, ծան. 52, 53:

76 Баладзори. Книга завоевания стран, пер. Жузе. Баку, 1927, с. 10; С. Т. Еремян. Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов. По Tabula Peutingeriana. - ВДИ, 1939, № 1, с. 83.

աշխարհում լայն տարածում ստացած կոմունալ տեխնիկայի նվաճումներից մեկին՝ բաղնիքների շինարարական սկզբունքներին: Այդ են վկայում Գառնիում, Վաղարշապատում, Սապադում⁷⁷, Փառախոտում⁷⁸ եւ հատկապես Արտաշատում հայտնաբերված մասնավոր եւ հասարակական բաղնիքները: Արտաշատում բացի պեղված երեք բաղնիքներից, հայտնի են եւս երեքը, կարծում ենք, որ Արեւմտյան Նայասպանի քաղաքներում եւ ամրոցներում նույնպես պետք է լինեին մասնավոր եւ հասարակական բաղնիքներ:

Կոմունալ նորամուծությունները նպաստեցին վաղ միջնադարյան ինչպես քաղաքաշինության, ճարտարապետության, այնպես էլ խճանկարային արվեստի հետագա զարգացմանը: Վաղ միջնադարյան բաղնիքներ են բացվել Դվինում⁷⁹, Զվարթնոցում⁸⁰, իսկ Ամբերդում⁸¹, Անիում⁸², Լոռի Բերդում⁸³, Տաթևում⁸⁴ XI-XII դդ.: Խճանկար է եղել, ինչպես վերը նշվեց, Խոր Վիրապի VII դ. եկեղեցում, որը տեսել է արաբ մարտնադիր Ալ-Մուկադասին⁸⁵ (X դ., Աստվածամայրը մանուկ Նիսուրը գրկին), իսկ Դվինում՝ Կաթողիկե եկեղեցու հատակին (երկ. 160 սմ, լայն. 65 սմ): Վերջինը պարկանում է V դ. վերջին եւ բաղկացած է հինգ գոյնի քարերից՝ մուգ սրճագույն, կարմիր, կանաչ, դեղին եւ սպիտակ: Եկեղեցու արեւելյան աբսիդի քարերի վրա զարկել է նաեւ Տիրամոր խճանկար պարկերը (VII դ.), որը, սակայն խճանկար հատակի հետ կապ չունի: Ըստ Կ. Ղաֆադարյանի՝ V դ. խճանկարներն ունեն երկրաչափական ձեւեր, իսկ VII դարինը՝ կոմպոզիցիոն նկար⁸⁶:

77 T. B. Mitford. Biliotti's Excavations at Satala.- Anatolian Studies, 1974, vol. XXIV, p. 221-244. Ֆր. եւ Եւգ. Կյունտի Եղբայր.- Պոնտական ուսումնասիրությունը, մասն ք, Յակովլոս Տաշևան. Վիեննա, 1919, էջ 359-369: Ն. Նախարարյան, Մեծ ու Փոքր Նայքերի տաճարապետական հռոմեական ամրությունների համակարգը, ՊԲՆ, 1986, № 4, էջ 152:

78 A. A. Ивановский. По Закавказью, "Материалы по археологии Кавказа", вып. VI. М., 1911, с. 38, рис. 22.

79 Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը եւ նրա պեղումները, էջ 136-138, նկ. 107:

80 Թ. Թադևոսյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության, հ. II, Երևան, 1948, էջ 96-107:

81 И. А. Орбели. Бани и скоромы XII века.- Памятники эпохи Руставели. Сборник государственного эрмитажа. Л., 1938, с. 159-170; И. М. Токарский. Архитектура древней Армении, Ереван. 1946, с. 163.

82 Н. Я. Марр. Ани.- Л., 1934, с. 71, Табл. XXXII; И. А. Орбели. Краткий путеводитель по городу Ани (Анийская серия, № 4). СПб, 1920, с. 14.

83 Կ. Ղաֆադարյան, նշվ. աշխ., էջ 136, ծան. 1.

84 А. Л. Яковсон. Из истории средневековой архитектуры в Крыму. Советская Археология. 1946, VIII, с. 275-278, рис. 14; Նույնի Средневековый Херсонес (XII-XIV вв.).- Материалы и исследования по археологии СССР, № 17, М.-Л., 1950, с. 82 .

85 Ал- Мукаддаси.- Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа. Выпуск XXX-VIII, Тифлис, 1908, с.16.

86 Կ. Ղաֆադարյան, նշվ. աշխ., էջ 97-98, նկ. 105. Նույնի, Դվին քաղաքը եւ նրա պեղումները, II, Երևան, 1982, էջ 16, նկ. 7 (V-VI դդ.): B. N. Arakelian, Armenian mosaic of the early middle ages. Atti del Primo Simposio Internazionale di Arte Armenia- 1975. Venezia. S. Lazzaro. 1978, P. 2, fig. 3 (IV-V դդ.):

ՍԷՅՐԱՆ ՍԱՐԿԱԲԱԳ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

**ՄԵԾԱՑՈՒՄՑԷ ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԻ
ԿԱՌՈՒՅՈՒՄԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ**

Մեծացուսցե շարականները՝ իբրեւ հոգետր երգի պեսակ եւ իբրեւ միջնադարեան քնարերգութեան արքայադարձութիւն, բնականաբար կրում են հոգետր երգը, եւ, առհասարակ, միջնադարեան ժամանակաշրջանի բանաստեղծութիւնը որոշակիօրէն սահմանների մէջ դնող չափորոշիչների կնիքը: Անշուշտ, ամենից առաջ այդ սահմանափակումներն արքայադարձում են շարականների արտաքին-ձեւական յարկանիշներում՝ սխեմատիկ դաշտում:

Արտաքին ձեւական հարկանիշները.

Մեծացուսցե շարականները երեք փնից բաղկացած բանաստեղծութիւններ են (բացառութիւն են կազմում Ծննդեան չորրորդ օրուայ կանոնի ճաշու միատրի փակ դրուած մեծացուսցեն¹, ինչպէս նաեւ Յարութեան կանոնի երկու այլ մեծացուսցէներ²): Առաջին փան վերջում եւ երկրորդ փան սկզբում երգում է «Փառք Նոր...», իսկ երկրորդ եւ երրորդ փաների միջնամասում՝ «Այժմ եւ միշտ...»³: Մեծացուսցէները ճնայած յօրինուել են համաձայն Նայ Եկեղեցու ավանդական ութ ձայնեղանակների⁴, սակայն, ի տարբերութիւն կանոնի⁵ մաս կազմող միւս շարականական միատրների, երաժշտութեան պեսակիւնից հիմնականում ձերբագարուած են ձայնեղանակների թելադրիչ ազդեցութիւնից ու երբեմն միօրինակ ռիթմից: Այս իմաստով հեղինակային անհատական գծերը չափազանց արքայադարձում են խնդրոյ առարկայ շարականներում:

Մանուկ Աբեղեանը, իր «Ուրուագծեր հայոց գրականութեան պատմութիւնից» յօդուածում խօսելով ընդհանրապէս հոգետր երգարուեստի մասին, գրում է. «Չպէտք է մոռանալ մի հանգամանք եւս. այդ բանաստեղծութիւնը չի յօրինուած կարդացուելու համար, այլ եկեղեցում աղօթատրների կողմից երգուելու. հետեւապէս այս գրական պեսակը գնահատելու համար միշտ պիտի նկատի ունենալ նաեւ եղանակը, որ բանաստեղծութեանը փալիս է իր գոյնը»⁶: Ներքալար պէտք է նկատի ունենալ, որ ցանկացած շարական որեւէ պեսակիւնից քննելիս չի կարելի շրջանցել նրա երաժշտական արժէքը, քանի որ շարականը զուտ բանաստեղծական փեքսպ լինելուց առաջ նախ եկեղեցում կարարուող երգ է:

Մեծացուսցե շարականների մի խումբ աչքի է ընկնում իր մեղեդային իրահատուկ

1 «Շարական հոգետր երգոց Սուրբ եւ Ուղղափառ եկեղեցոյ Նայաստանայց», Ս. Էջմիածին, 1861, էջ 37-38 (այսուհետ՝ «Շարական», էջ...):

2 Տե՛ս անդ, էջ 57-58 եւ 62-63:

3 Ասանդութեան յամաձայն՝ այս հատուածներն առաջին անգամ երգել է Յակոբոս Տեառնեղբայրը:

4 Ձայնեղանակների ծագման կամ հեղինակների մասին մեզ փոխանցութիւններ չեն հասել: Այս մասին՝ Նորայր արք. Պողարեանը գրում է. «Մեր եկեղեցոյ շարականները գրուած են ութ ձայներու եւ հինգ սփեղիներու վրայ... Ընդհանրապէս կկարծուի թէ բառերուն հեղինակը՝ միեւնոյն արքեւ հեղինակն է նաեւ եղանակին: Կամ բանաստեղծը իր քերթումը կը յօրինէ արդէն ընդունուած եղանակի մը կաղապարին համաձայն» (Նորայր արք. Պողարեան, Ծիսագիտութիւն, Նիւ Եորք, 1990, էջ 38):

5 Նոգետր երաժշտութեան մէջ որոշակի յաջորդականութեամբ դասաւորուած երգաստեղծութիւնների շարք (հմմտ. Աննա Արեւշատեան, Կանոն, «Քրիստոնէայ Նայաստան» հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 471):

6 Մ. Աբեղեան, Ուրուագծեր հայոց գրականութեան պատմութիւնից, «Արարապ», 1912, Ժ, էջ 102 (այսուհետ՝ Մ. Աբեղեան, Ուրուագծեր):

սպեղծագործական զարգացումներով ու որեւէ այլ շարականի պարագային չկրկնող նրբակերպութեամբ: Ինքնապիպ նմոշներ են Յարութեան կանոնի՝ «Ով գերաւորաշ ծաղիկ»⁷, «Աստուածածին երկնային»⁸, ինչպէս նաեւ «Յամօրէն ննջեցելոց ի Քրիստոս» կանոնի «Լեառն վիմածին»⁹ սկսուածքներով մեծացուցէները եւ այլն: Երաժշտական փեսանկիւնից մեծացուցէները Շարակնոց ժողովածուի ամենաանկախ միատրներից են. այս շարականների մեծամասնութեան համար երաժշտութիւնը սահմանափակումների մէջ դնող չափորոշիչներ գրեթէ չկան:

Ինչ վերաբերում է մեծացուցէների բանասպեղծական կաղապարին, արդէն նշեցինք, որ դրանք երեք փնից բաղկացած, հիմնականում արձակ եւ երբեմն էլ փաղաճափական յօրինուածքով երգեր են: Մանուկ Աբեղեանը, խօսելով շարականների մասին, գալիս է այն եզրակացութեան, որ նրանցում «ձեւի միափեսակութիւնը արդիւնք է նիւթի միափեսակութեան...»¹⁰: Նոյն միափեսակութիւնը փարածում է նաեւ մեր խնդրոյ առարկայ շարականների վրայ: Գրեթէ ամէն մի բանասպեղծութեան մէջ ինքն իրեն կրկնող ձեւի պարզառը մեծացուցէների չափազանց նեղ բովանդակային դաշտն է: Ձեւի միափեսակութիւնը փարածում է ոչ միայն արտաքին կաղապարի, այլեւ առանձին-առանձին ամէն մի փան վրայ: Միեւնոյն մեծացուցէ շարականի ներսում հազուադէպ է պարահում, որ երեք փներից մէկը փոքր-ինչ այլ արտաքին ձեւ ունենայ: Ասուածին օրինակ կարող է ծառայել Յարութեան կանոնի հետքերով մեծացուցէն.

Անարար փաճար քնակարան անբաւ Բանին Աստուծոյ, Մարիամ սուրբ կոյս. զքեզ եւ զծնեայն ի քէն մեծացուցանեմք:

Յարգանքի կրեցեր, որ յառաջ քան զ յափտեանս ի Տօրէ զԲանն, եւ ծնար մարմնով. զքեզ, եւ զծնեայն ի քէն մեծացուցանեմք:

Արդ խնդրեմք ի քէն՝ անդադար բարեխօսեալ փասն անձանց մերոց առ Որդին քո Միածին. փրկել զմեզ ի փորձութենէ եւ յամենայն վրանգից մերոց»¹¹:

Անգէն աչքով էլ կարելի է նկատել, որ այս շարականի առաջին եւ երկրորդ փները բովանդակութեամբ աղերսուած են միմեանց: Առաջին փան մէջ շարականագիրը Տիրամօրն անուանելով «անարար փաճար», «սուրբ կոյս» եւ այլն, երկրորդ փան մէջ սկսում է գովերգել նրան: Այսպիսով՝ առաջին փներն իմաստային փեսակներից չափազանց ընդելուզուած եւ ձեւի փեսակներից բաւական համասեռ են հանդէս գալիս, ինչը չի կարելի ասել երրորդ փան հետ ունեցած նրանց յարաբերութեան պարագային: Երրորդ փունը բարեխօսական հաստատու է՝ եկեղեցու հաւաքացեալների անունից Տիրամօրն ուղղուած բարեխօսական աղօթք:

Ինչո՞ւ է իւրահատուկ երրորդ փունը եւ ինչո՞ւ է փարբեր նախորդ երկու փներից: Բանն այն է, որ, կապուած օրուայ խորհրդի կամ փօնի հետ, իւրաքանչիւր շարական իր առջեւ ունի դրուած որոշակի նպատակ՝ ծառայել այդ փօնի կամ խորհրդի լուսաբանմանը, այս իմաստով մեր խնդրոյ առարկայ մեծացուցէի առաջին եւ երկրորդ փներն իրենց ասելիքը ձեւակերպում են որոշակիօրէն՝ ի փարբերութիւն երրորդ փան, որն անկախ է բանասպեղծու-

7 «Շարական», էջ 58-59:

8 Անդ, էջ 60-61:

9 Անդ, էջ 675:

10 Տե՛ս Մ. Աբեղեան, Ուրուագծեր, էջ 1002:

11 «Շարական», էջ 58:

թեան շարակարգից: Այն կարելի է անուանել «թափառող թեմա», որի առկայությունը ցանկացած շարականի վերջում, անկախ շարակարգից, բնական է, մանապես եթե չմոռանանք, որ շարականն առաջին հերթին աղօթք է:

Թերեւս ասուածի ամենադիպուկ արտայայտությունը իրաքանցիւր մեծացուցելի կրկնակ կամ դարձ կոչուած հատուածներն են: Սպորեւ կփորձենք աւելի մանրամասն քննել բաւական հետաքրքրական այս հատուածները:

Դարձը Մանուկ Աբեղեանը հետեւեալ կերպ է սահմանում. «Դարձը կամ կրկնակը այն փողերը կամ բառերն են, որ կրկնուծ են իրաքանցիւր փան վերջում, եւ սրանց մէջ երեւան է գալիս երգչի զգացումը»¹²: Մենք յարմար ենք նկատել մեր ուսումնասիրած մեծացուցել շարականներն ըստ իրենց կրկնակների բաժանել երկու մեծ խմբի.

Ա. Այս խմբի մէջ մտնում են թուով 39 մեծացուցելներ: Տուեալ խմբի շարականների դարձի էական բառը «մեծացուցանեմք» փառաբանական արտահայտությունն է (յարմարեցումը Մարիամի երգի առաջին բառին): Օրինակ՝ «...ազգ եւ ազիւր զքեզ մեծացուցանեմք»¹³, «...անդադար երգով տքօք զքեզ միշտ մեծացուցանեմք»¹⁴, «...զքեզ բարեբանեալ մեծացուցանեմք»¹⁵ եւ այլն: Այս խմբի որոշ շարականների իրաքանցիւր փան վերջում կրկնուծ է նոյն դարձը. օրինակ՝ «...վասն որոյ ամենեքեան զքեզ միշտ մեծացուցանեմք» արտահայտությունն իբրեւ կրկնակ է ծառայում թէ՛ Սուրբ Աստուածածնի Աւետման կանոնի եւ թէ՛ Քրիստոսի Ծննդեան երկրորդ օրուայ կանոնի մեծացուցելների համար, իսկ «... օրինութեամբ զքեզ մեծացուցանեմք» կրկնակը նոյնն է Յարութեան «Ո վ գերահրաշ ծաղիկ» սկսուածքով մեծացուցելի եւ Վարդաւառի կանոնի առաջին օրուայ մեծացուցելի պարագային, այն աննկատ շարադասական փոփոխութեամբ՝ «... զքեզ օրինութեամբ մեծացուցանեմք» փոքրով հանդէս է գալիս Սուրբ Աստուածածնի Աւետման կանոնում:

Կրկնակների չափազանց հետաքրքիր եւ իւրայայտուկ դրսեւորումների ենք հանդիպում այս խմբի հետեւեալ շարականներում.

Ջքեզ, ամենօրինեալ Աստուածածին, մայրոյ լուսոյ եւ առագաստ Աստուծոյ Բանին, մեծացուցանեմք:

Ջքեզ, պայծառ երկինք եւ ամպ լուսեղէն, ծնող Արարչին եւ մորենի անկիզկի, մեծացուցանեմք:

Ջքեզ, դուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան, բարձող անիծից եւ սրօրէ հողեղէն, մեծացուցանեմք:

(Մեծացուցելք Յարութեան Տեառն, էջ 59-60):

Ջքեզ աստուածածին, որ վեր օրինիս ի զօրաց հրեշտակաց. ազգ մարդկան կենդանեայց մեծացուցանեմք:

Ջքեզ բնակ հրեղէն աստուածութեան՝ յիմանալի զօրացն երանեալ, ազգ մարդկան կենդանեայց մեծացուցանեմք:

Ջքեզ մայր Էմմանուէլի, մարգարէին յառաջ գուշակեալ, ազգ մարդկան կենդանեայց մեծացուցանեմք:

(Մեծացուցելք Յարութեան Տեառն, էջ 60):

12 Տեւ Մ. Աբեղեան, Ուրուագծեր, էջ 1004:

13 «Շարական», «Կանոն Աստուածայայտութեան ճրագալուցին», էջ 20:

14 Անդ, «Կանոն Յովակիմայ եւ Աննայի՝ ծնողաց սրբոյ Աստուածածնին», էջ 9:

15 Անդ, «Կանոն սրբոյ Զաքի», էջ 285:

Մեջբերումը երկու շարականներն իրենց կաղապարային յօրինումներով չափազանց նման են. երկու շարականների պարագայում էլ իւրաքանչիւր փուն սկսում է «զքեզ» բառով: Առաջին շարականի փներն աւարտում են «մեծացուցանեմք» բառով, իսկ երկրորդինը «ազգ մարդկան կենդանեայց մեծացուցանեմք» բառերով: Երկու դեպքում էլ փներնի վերջաւորութիւնները կապում են «զքեզ» բառին: Ներքաւար այս շարականների կրկնակը ոչ թէ «մեծացուցանեմք» բառն է (առաջինի պարագային), այլ «զքեզ մեծացուցանեմք» կապակցութիւնը, իսկ երկրորդի պարագային ոչ թէ «ազգ մարդկան կենդանեայց մեծացուցանեմք»-ը, այլ «զքեզ ազգ մարդկան կենդանեայց մեծացուցանեմք»-ը: Պարզապէս նախադասութեան ներսում դարձի միատրները հեռացել են, ինչը միանգամայն բնական կարող էր թուալ, եթէ մենք նախապէս ծանօթ չլինէինք դարձի աբեղեանական սահմանմանը, որպէս շեշտում է, որ դարձ կոչում են իւրաքանչիւր փան վերջում կրկնուող բառերը կամ փողերը (փաստօրէն մենք պետք է, որ կրկնակը կազմող որոշ միատրներ կարող են գտնուել նաեւ փներնի սկզբում): Կրկնակի նմանօրինակ երկփեղկուած դրսետրում ունի նաեւ Քրիստոսի Ծննդեան չորրորդ օրուայ կանոնի մեծացուցելի առաջին փունը.

*Ջքեզ Աստուածածին, աղբիւր անսպառ յուտոյ, որ յուսատրութ զհաւատացեալս. միաբանական ձայնիւ երգույ մեծացուցանեմք*¹⁶:

Դարձի միատր կազմող «զքեզ Աստուածածին» բառերը դարձեալ ամենասկզբում են, իսկ կրկնակի շարունակութիւնը՝ «միաբանական ձայնիւ երգույ մեծացուցանեմք»-ը, վերջում է:

Դարձի իւրահապտուկ դրսետրման փեսակերից հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նաեւ նոյն մեծացուցելի յաջորդ երկու փներն: Երկրորդ փան մէջ կրկնակն իր սովորական դիրքում է՝ «զքեզ Աստուածածին, մեծացուցանեմք», ինչն առաջին փան մէջ երկփեղկուած էր: Միայն թէ այս դեպքում կրկնակը փոքր-ինչ խմբագրուած է. զեղչուած է «միաբանական ձայնիւ երգույ» միատրը: Երրորդ փան մէջ զեղչուած է «զքեզ Աստուածածին»-ը:

Ի վերջոյ, ամփոփելով այս շարականի կրկնակների դրսետրման ձեւերը՝ ունենում ենք հետեւեալ պատկերը.

Առաջին փուն. *Ջքեզ Աստուածածին միաբանական ձայնիւ երգույ մեծացուցանեմք*:

Երկրորդ փուն. . . . *զքեզ Աստուածածին մեծացուցանեմք*:

Երրորդ փուն. . . . *միաբանական ձայնիւ երգույ մեծացուցանեմք*:

Վերը բերուած օրինակներից կարելի է ենթադրել, որ դարձ կարող են կոչուել ոչ միայն այն փողերը կամ բառերը, որ կրկնում են իւրաքանչիւր փան վերջում, այլեւ երբեմն դարձի մաս կարող են կազմել նաեւ փներնի սկզբում կրկնուող բառերը: Բացի այդ, բոլորովին պարզապէս չէ, որ իւրաքանչիւր փան համար կրկնուի նախորդ փան դարձը. այն կարող է զարգացում ունենալ, ինչպէս վերջին օրինակում էր: Աստուածին իբրեւ ապացոյց՝ պարզապէս բերենք այլ օրինակներ, որոնք մեր նախորդ բերածների հետ միասին կամ բացառութիւններ են՝ իշխող կանոններից դուրս, կամ եւ ապացոյցներ, ըստ որոնց պէտք է եզրակացնել, թէ կրկնակ սպեղծելու հարցում շարականի հեղինակի համար երբեւէ որեւէ կանոն կամ չափորոշիչ գոյութիւն չի ունեցել (որ քիչ հաւանական է):

¹⁶ «Շարական», էջ 36:

Այսպիսով՝ Աստուածայայտության ճրագալոյցի կանոնի ճաշու միատրի քակ զեպե-
ղումը մեծացուցելի երրորդ քան դարձը քարքեր է առաջին եւ երկրորդ քաների կրկնակնե-
րից: Նոյնն է Քրիստոսի Ծննդեան եօթներորդ օրուայ կանոնի եւ Աղուհացից չորրորդ կիրա-
կի օրուայ մեծացուցելների պարագան: Ստորեւ ներկայացնում ենք յիշեալ շարականների
կրկնակների սխեմայիկ պարկերները.

Ա) Առաջին քուն. . . . *օրհնութեամբ մեծացուցանենք:*

Երկրորդ քուն. . . . *օրհնութեամբ մեծացուցանենք:*

Երրորդ քուն. . . . *զնա ամենեքեան օրհնութեամբ մեծացուցանենք*¹⁷:

Բ) Առաջին քուն. . . . *մեծացուցանենք:*

Երկրորդ քուն. . . . *մեծացուցանենք:*

Երրորդ քուն. . . . *անմարոյց լուսոյն երկրպագեցուց*¹⁸:

Գ) Առաջին քուն. . . . *վասն որոյ ամենեքեան զքեզ միշտ մեծացուցանենք:*

Երկրորդ քուն. . . . *վասն որոյ ամենեքեան զքեզ միշտ մեծացուցանենք:*

Երրորդ քուն. . . . *վասն որոյ բարեխօսեալ նորոգել զմեզ ի հնութենէ մեղաց*¹⁹:

Առանց դոյզն-ինչ ջանք թափելու կարելի է նկատել, որ վերոյիշեալ երրորդ քաների
կրկնակները ոչ մի կերպ չեն ենթարկուում մեր իմացած կանոնին (խօսքը Մանուկ Աբեղեանի
ձեւակերպման մասին է), ինչն էլ հենց մեծացուցել շարականներին հաղորդում է քաղաքի
յօրինումը, քանի որ դրանով որոշակիօրէն ընդլայնում է արքայապաշտօնի շարակալը
եւ ասելիքը քեզ առաջնութեամբ ասելի ազապ ձեւերի մէջ:

Այժմ փորձենք դիտարկել շարականներ, որոնք կրկնակի արքայապաշտման քեզանկի-
նից այլ հեքաքրքրութիւն ունեն:

Յարութեան կանոնի մեծացուցելներից երկուսի համար իբրեւ առաջին քուն հանդէս է
գալիս կրկնակը: Իրականում այս շարականները բաղկացած են երկու քաներից եւ առաջին
քան դեր կապարող կրկնակից: Դարձը կրկնում է երկրորդ եւ երրորդ քաների վերջնամասում
եւ առաջին քան դեր սքանձնելով՝ սքեղծում հեքեալ պարկերը.

Ա) Առաջին քուն (դարձ). *Ուրախ լեր, Աստուածածին՝ քանաք անխախտելի, զքեզ մեծացուցանենք:*

Երկրորդ քուն. . . . *Ուրախ լեր, Աստուածածին՝ քանաք անխախտելի, զքեզ մե-
ծացուցանենք:*

Երրորդ քուն. . . . *Ուրախ լեր, Աստուածածին՝ քանաք անխախտելի, զքեզ մե-
ծացուցանենք*²⁰:

Բ) Առաջին քուն (դարձ). *Ձքեզ օրհնութեամբ մեծացուցանենք:*

Երկրորդ քուն. . . . *Ձքեզ օրհնութեամբ մեծացուցանենք:*

Երրորդ քուն. . . . *Ձքեզ օրհնութեամբ մեծացուցանենք*²¹:

Յարութեան շարականներից մեկը գրում է բոլորովին այլ՝ մեզ անձանօք կաղապա-
րով. այսպէս իրաքանչիւր քան սկզբում անփոփոխ է «*Մեծացուցանենք զքեզ*» արքա-
կայութիւնը: Այնուհետեւ շարականագիրը պարճառաքանում է, թէ ինչի համար է պէքը

17 Տե՛ս «Շարական», էջ 21-22:

18 Տե՛ս անդ, էջ 48-49:

19 Տե՛ս անդ, էջ 162-163:

20 Տե՛ս «Շարական», էջ 57-58:

21 Տե՛ս անդ, էջ 62-63:

«մեծացուցանել» Քրիստոսին²², իսկ այս շարականի կրկնակ կարելի է համարել հենց ամեն փան սկզբում հանդիպող «Մեծացուցանենք զքեզ» փառաբանական արպայայությունը:

Ես երկու մեծացուցեներ առանձնանում են իրենց կրկնակների անկանոնությամբ: Առաջինը Ծննդեան ութերորդ օրուայ կանոնի մեծացուցե է: Այս շարականի առաջին փան մեջ կրկնակ յիշեցնող ոչ մի բառ չկայ, առկա է ոչ մի փառաբանական իմաստ:

Յանձառ փառաց խոնարհեցար ի մեր բնությունս, Բանդ Աստուած, եւ մարմնացար ի սրբոյ կուսէն:

Երկրորդ փունը ես նախորդի նման պարամոլական բնոյթի է, սակայն վերջում կցուած է «զքեզ անդադար բարեբանեալ մեծացուցանենք» փառաբանական հատուածը, իսկ երրորդ փան վերջում՝ «միաբանութեամբ ամենեքեան մեծացուցանենք»: Այս արպայայությունները կրկնակ լինելու չափանիշին համապատասխանում են լոկ մի երեսով (քանի որ իրենց իմաստով փառաբանություն են արտահայտում): Այս արտահայտությունները, թելելար ամեն փան վերջում նոյնութեամբ չեն կրկնում, սակայն հնարատրություն են փալիս անելու հետեւեալ դիպարկումները. ա) խնդրոյ առարկայ արպայայություններն ասես անկախ են շարականի բուն հիստուածքից, եւ բ) հնարատրություն են փալիս կարծելու, որ բոլորովին պարպադիր պայման չէ, որ կրկնուեն նմանափոյ պարուածներ: Շարականագիրը կարող էր նաեւ ազար վարուել, ինչպէս այս դէպքում է:

Երկրորդ շարականը Յարութեան «Աստուածածին մայր լուսոյ»²³ սկսուածքով շարական է: Այսպեղ նոյնութեամբ կրկնում է նախորդ շարականի կառուցուածքային պարկերը: Առաջին փունը դարձեալ կրկնակ չունի:

Աստուածածին մայր լուսոյ սուրբ կոյս լուսեղէն փանար. որում երկինք չէիս բաւական առ ի բնականութիւն, ի քէն մարմնացաւ:

Երկրորդ եւ երրորդ փաների կրկնակները, որոշակի նմանություններով հանդերձ, այնուամենայնիւ փարբեր են:

Երկրորդ փուն *օրհնութեամբ մեծացուցանենք:*

Երրորդ փուն *օրհնութեամբ անդադար գոհութեամբ մեծացուցանենք:*

Կրկնակի գործածութեան առումով հեղաքրքրական է Քրիստոսի Ծննդեան առաջին օրուայ կանոնի մեծացուցե. շարականի երեք փաներն էլ ունեն միմեանցից արմարականութեն փարբերուող կրկնակ:

Առաջին փուն *զքեզ ընդունող լուսոյ մեծացուցանենք:*

Երկրորդ փուն *ձայնիս ցնծութեամբ մեծացուցանենք:*

Երրորդ փուն *հրեշտակային օրհնութեամբ պարուրեալ զքեզ մեծացուցանենք*²⁴:

Այսպիսով՝ կարելի է արձանագրել, որ իմաստային առումով բերուած օրինակները հիմնականում անկախ են մնում բուն շարականի նիւթից: Նոյնը կարելի է ասել շարականի փեքսփի մասին²⁵: Գալով «մեծացուցե» արպայայութեանը՝ անհրաժեշտ է նշել, որ

22 Անդ, էջ 56: Այս շարականը նուիրում է ոչ թէ Տիրամօրը, այլ Քրիստոսին:

23 «Շարական», էջ 63-64:

24 Տես անդ, էջ 25:

25 Անշուշտ, այս հարցում ես կան բացառություններ. օրինակ՝ Յարութեան կանոնի «Զաստուածածին եւ զմիշտ կոյս...» սկսուածքով մեծացուցէի առաջին փան դարձը եւ բուն փեքսփը չափազանց ընդլուգուած են, այնպէս որ առանց դարձի յիշեալ փունն իմաստի փեսանկիւնից թերի կլինէր:

Ժանրային փարափեսակը ձեւատրուել է Մարիամի երգի «Մեծացուցէ անձն իմ զՏէր...» արփահայտութեան (Ղուկ. Ա 46) հիման վրայ: Ուստի այս անունը կրող բոլոր շարականների առանցքային նպատակը Տիրամօրը (մէկ-երկու դէպքում նաեւ Քրիստոսին) «մեծացուցանելն» է, ինչը, փաստօրէն, գործնական կիրառութիւն է գտնում միայն կրկնակների միջոցով:

Բ. Այս խմբի մեծացուցէների կրկնակները, փառաբանական հապուածներ լինելով հանդերձ, չունեն «մեծացուցանեմք» արփահայտութիւնները (ընդամենը 16 շարական): Այսպիսի շարականների դասական օրինակ է Աղուհացից վեցերորդ կիրակի օրուայ կանոնի մեծացուցէն.

*Որ զանճատելին ծնար սուրբ Աստուածածին կոյս. **օրհնեալ եւ ուրիշեալ:***

Որ զարարչակիցն Նոր ի սկզբանէ Բանն Աստուած յորովայնի քում կրեցեր.

օրհնեալ եւ ուրիշեալ:

*Ջրեզ Եզեկիէլ ետես երկնային դուռն եւ հարսն անփորձ. **օրհնեալ եւ ուրիշեալ**²⁶:*

Այս խմբին պատկանող որոշ շարականներ կփորձենք քննել աւելի մանրամասն: Պէտք է ասել, որ այս խմբում եւս որոշ մեծացուցէներ առանձնանում են իրենց կրկնակների իրաւաստի եւ զարփուղի դրսեւորումներով, ինչպէս Նոր կիրակիի կանոնի մեծացուցէն է, որի կրկնակն առաջին եւ երկրորդ փնէրի համար նոյնն է, իսկ երրորդ փնէրի համար՝ փոքր-ինչ փոփոխուած.

Առաջին փուն . . . եւ անդադար բարեբանեացոր:

Երկրորդ փուն . . . եւ անդադար բարեբանեացոր:

Երրորդ փուն . . . հոգևոր երգով բարեբանեացոր²⁷:

Ինչպէս նշեցինք, միջնադարեան բանաստեղծութեանը բնորոշ է կաղապարը: Եւ միջնադարում ստեղծուած բանաստեղծական նմոյշներին այսօրուայ աչքերով նայելիս թւում է, թէ նախ եղել է կաղապարը եւ ապա բանաստեղծութիւնը: Ծննդեան եօթներորդ օրուայ կանոնի ճաշու միատրի փակ զեպեղուած մեծացուցէն քննելը չափազանց կարեւոր է այս առումով: Այս շարականի երեք փնէրն էլ սկսում են Աստուածամօրը գովերգող մակդիրատր արփայայտութիւններով. «Սին լուսոյ եւ ամպ հովանի», «Անկէզ մորենի եւ սրօք հողեղէն», «Անիծից լուծիչ եւ քաւիչ մեղաց», որոնց անմիջապէս յաջորդում է «Սուրբ Կոյս» արփայայտութիւնը, որից յետոյ նոյնական փրամաբանութեամբ երեք փնէրում էլ գալիս է մի փեսակ «պարճառաբանութիւն» պարունակող հապուած, որը բացայայտում է Տիրամօրը ձօնուած մակդիրների իմաստը, իսկ վերջում այս բոլորին յաջորդում է դարձը.

Մին լուսոյ եւ ամպ հովանի սուրբ կոյս, որ ցօղեցեր զցօղն երկնային. զրեզ բարեբանեմք, Աստուածածին կոյս:

Անկէզ մորենի եւ սրօք հողեղէն սուրբ կոյս, քանզի պարտիկ կենաց ի քէն փաւ մեզ. զրեզ բարեբանեմք, Աստուածածին կոյս:

Անիծից լուծիչ եւ քաւիչ մեղաց սուրբ կոյս, որ զանպանելին էից ի գիրկս քո բարձեր. զրեզ բարեբանեմք, Աստուածածին կոյս²⁸:

Չի կարելի չնկատել, որ շարականի երեք փնէրի համար էլ գործում է նոյն փաղաչա-

26 «Չայնքաղ շարական», Վաղարշապատ, 1988, էջ 165 (այսուհետ՝ «Չայնքաղ», էջ...):

27 Տե՛ս «Շարական», էջ 299-300:

28 «Շարական», էջ 49-50:

փական, կառուցումաճրային եւ մտքի ամբողջացման պրամաբանութեան օրէնքը: Վերջին միտքն անելի պարզ դարձնելու համար քննենք հէնց առաջին փունը: Բովանդակութեան պեսակէտից այս փունն անելի կարարեալ պեսք կունենար, եթէ չլինէր «Մին լուսոյ» արտայայտութիւնը: Այդ դէպքում շարականագիրը Տիրամօրը պարզապէս կարող էր կոչել ամպ, որը ցօղում է երկնային ցօղ: Այսպէտից հարց է ծագում, թէ ո՞րն է այս արտահայտութեան դերը: «Մին լուսոյ»-ն, որը շարականի առաջին փան հիմնական թեմայից դուրս է, հաւանաբար շարականագիրն օգտագործել է՝ ելնելով բանաստեղծութեան փնտրի մէջ առկայ պաղաւթափական որոշ օրինաչափութիւններից: Այսինքն շարականագրի նպատակն է եղել նաեւ հաւասարակշռումը պահել բոլոր փնտրերը: Իսկ առաջին փան մէջ միայն «ամպ հովանի» արտայայտութեան գործածութեան դէպքում միւս փնտրում առկայ մակդիրատոր բնութագրումների համեմատութեամբ թերի պիտի հնչէր փոխալ փան արտաբերման տեւողութիւնը:

Այսպէտից կարելի է եզրակացնել, որ հոգեւոր բանաստեղծութեան մէջ արհեստական կերպով որոշ «պահեստային» բառեր կամ արտահայտութիւններ էին ներմուծում՝ թէկուզ բովանդակութեան հետ կապ չունեցող, միայն թէ չխաթարուէր քերթութեան թիրեղեայ կառուցումաճրը:

Իսկ «Սուրբ Կոյս» արտահայտութիւնն այս մեծացուցելում մեծ դեր է խաղում կշռոյթի տեսանկիւնից՝ իր վրայ վերցնելով բանաստեղծութեան հիմնական շեշտը եւ միեւնոյն ժամանակ եռամաս կառուցումաճր ունեցող փնտրի առաջին մասի համար ապահովում է նոյնական յանգաւորում:

Սուրբ Կոյս Մարիամի ծննդեան կանոնի համաբարձի միատրի փակ դրումը մեծացուցելն եւս բացառութիւն է դարձի արտայայտման տեսանկիւնից: Այս շարականի առաջին եւ երկրորդ փներն ունեն շաք յարակ, առանց դոյզն-ինչ դժուարութեան աչքի զարնող կրկնակ, որը, սակայն, ընդհանրապէս բացակայում է երկրորդ փան դէպքում²⁹:

Շարականական այս խմբում Յարութեան «Մայր լուսոյն» սկսումաճրով մեծացուցելն հրաշալի մի օրինակ է, որի մէջ արտայայտում են առհասարակ շարականի այս տեսակին յարուկ բոլոր առանձնայարկութիւնները:

Մայր լուսոյն Մարիամ, անհարսնացեալ, օրհնեալդ ի կանայս:

Զլոյսն անստուեր յարգանքի կրեցեր, օրհնեալդ ի կանայս:

*Մի՛ դադարի՛ր վասն մեր բարեխօսել, օրհնեալդ ի կանայս*³⁰:

Ընդհանրապէս Տիրամօրը նուիրումը մեծացուցելներում հիմնական մոտիւնները երեքն են: Առաջինը՝ Տիրամօրը բնութագրող գովեստներն են (հիմնականում մակդիրատոր արտայայտութիւններ), ապա՝ Աստուածամօր այս կամ այն գործողութեան նկարագրութիւնը, եւ վերջինը՝ բարեխօսական եւ փառաբանական փարրեր պարունակող հատումաճր (վերջին հատումաճում յիշեալ երկու թեմաները երբեմն հանդէս են գալիս ընդելլուում, երբեմն էլ առանձին-առանձին՝ միմեանց փոխարինելով): Ինչպէս նկատեցինք, յիշեալ երանգները մեզ հետաքրքրող բանաստեղծութեան մէջ բաշխում են բաւական յամաչափ՝ ըստ փնտրի: Այսինքն՝ առաջին փունը մակդիրատոր կիրառութիւններով Սուրբ Կոյսի գովերգութիւնն է, երկրորդ փունը պարզապէս Տիրամօր՝ «զլոյսն անստուեր» կրելու իրողութեան նկա-

29 «Շարական», էջ 6:

30 Անդ, «Մեծացուցէք Յարութեան Տեառն», էջ 60:

րագրությունն է, իսկ երրորդը՝ բարեխոսական հապուած է: «Օրինեալդ ի կանայս» դարձը ամբողջացնում է երրորդ փունը՝ այն դարձնելով նաեւ փառաբանական: Նշենք նաեւ, որ այս փեսակն իր բխրեղեայ կառուցուածքով մեծացուցելի հիմնական փխպն է, որպէղ ասելիքը խիստ ընդգծուած է պարզ ու մաքշելի:

Թուով ինը մեծացուցէներ ունեն գուր բարեխոսական աղերսանք պարունակող կրկնակներ: Բարեխոսական փարրեր պարունակող կրկնակներն առհասարակ հանդէս են գալիս երկու փարրերակով. օրինակ՝ Աղուհացից հինգերորդ օրուայ կանոնի մեծացուցելի դարձը խնդրանք է՝ ուղղուած Տիրամօրը, որպէսզի նա միջնորդ դառնայ մարդկանց եւ Աստուծոյ միջեւ. «Բարեխոսեա առ Տէր վասն մերոյ փրկութեան»³¹: Նոյն բանը փեսնում ենք Աղուհացից երրորդ կիրակի օրուայ կանոնի մեծացուցելի դարձի պարագային՝ «Աեր բարեխոս վասն անձանց մերոց»³² եւ այլն: Այս դէպքում շարականագիրը հանդէս է գալիս մարդկութեան անունից եւ խնդրում «կեցուցանել զմեզ»³³, «բարեխոսել վասն մեր անլռելի ձայնի»³⁴ եւ այլն:

Այս խմբի մէջ են մտնում նաեւ «Նամօրէն ննջեցելոց ի Քրիստոս» կանոնի երեք մեծացուցէները, որոնց դարձերը, բնականաբար, նոյնպէս բարեխոսական խնդրանք են պարունակում, սակայն, այս դէպքում ոչ թէ համայն մարդկութեան, այլ ննջեցեալների համար. «աւղաջանօք հայցեմք ի քէն զննջեցեալսն մեր ընդ սուրբս քո հանգո»³⁵ եւ այլն: Յիշեալ շարականներից երկուսը (Բազմերամբ վեհագունիցն..., Մեծ եւ ահեղ է օրն դափաստանի...)՝³⁶ սկզբունքօրէն փարրերում են մեզ յայտնի միւս բոլոր մեծացուցէներից՝ իրենց յօրինուածքի ընդարձակ բովանդակութեամբ (առաջինը նուիրում է բացառաբար Քրիստոսին, եւ Տիրամօր վերաբերեալ ոչ մի ակնարկ չունի, իսկ երկրորդն ամբողջութեամբ հագեցած է վախճանաբանական նկարագրութիւններով): Նաանաբար սրանք նախապէս իբրեւ մեծացուցէ յօրինում չեն եղել եւ հեղապայում ինչ-ինչ պարզառններով արհեստականօրէն զեպեղուել են այս միատրի փակ:

Յարութեան կանոնի թուով երեք մեծացուցէներ մինչ այժմ մեր կողմից ուսումնասիրուած շարականների ոչ մի խմբում հնարատր չէ զեպեղել: Դրանցից առաջինի՝ «Որ զհրեշտակին զձայնն լուեալ» սկսուածքով շարականի կրկնակը կառուցուածքի փեսանկիւնից նմանութիւն չունի մինչ այժմ մեր դիպարկած եւ ոչ մի կրկնակի: Մեծացուցէ շարականների բոլոր կրկնակները՝ լինեն դրանք փառաբանական թէ բարեխոսական, հիմնականում սահմանափակում են մէկ պարզ նախադասութեան մէջ եւ հեղեաբար արփայայտում են մէկ փրամադրութիւն: Այս պարագային դարձը ձեւակերպուած է փառաբանական փրամադրութիւն արփահայտող երկու պարզ նախադասութիւններով. առաջինը՝ «բարեխոսեա վասն մեր», որ Տիրամօրն ուղղուած խնդրանք է, իսկ երկրորդը՝ «մեք օրհնաբանեմք զօրհնեալդ ի կանայս»³⁷: Վերը նշեցինք, թէ մեծացուցէ շարականների երեք հիմնական մոփիւներից մէկը բարեխոսական եւ փառաբանական փրամադրութիւն արփայայտող հապուածներն են, երբեմն հանդէս են գալիս ընդելուզում, երբեմն ել առանձին-առանձին: Նարկ ենք համա-

31 Տէս «Շարական», էջ 185:

32 Տէս անդ, էջ 142-143:

33 Տէս «Բուն Բարեկենդանի մեծացուցելի դարձը» էջ 116:

34 «Ձայնքաղ շարական», էջ 22:

35 Տէս «Շարական», էջ 684:

36 Տէս անդ, համապարասխանաբար էջ 684 եւ 685:

37 Տէս «Շարական», էջ 56:

րում աւելացնել, որ խօսքը շարականների բուն նիւթի եւ ոչ թէ կրկնակի մասին է: Բարեխօսութիւնն ու փառաբանութիւնը կարող են ընդելուզուած արքայապետել շարականի փեքսքի մէջ, իսկ մինչ այժմ մեր քննարկած բոլոր կրկնակներն արքայապետում էին յիշեալ երկու իմաստներից կամ մեկը, կամ միւսը: Այս փեսանկիւնից խնդրոյ առարկա շարականի կրկնակը միակն է, որ արքայացում է այդ երկու թեմաները միասին:

Երկրորդ բացառութիւնը «Ի քեզ եմք ապաւինեալ» սկսուածքով շարականի դարձն է՝ «Քրիստոսի մայր Աստուծոյ մերոյ»³⁸: Կարծում եմ՝ այն կարելի է նաեւ որպէս կրկնակ ջնկալել եւ դրանով հարցը փակել, քանի որ այս «կրկնակ» կոչուածը խիստ փարբերում է կրկնակի մասին ունեցած պարկերացումներից: Այսպէս չկայ ոչ փառաբանութիւն եւ ոչ էլ բարեխօսութիւն պարունակող արքայքին իմաստ, բայց, այնուամենայնիւ, այն կրկնում է շարականի բոլոր երեք փոքրերում: Թեպէտքէ կարելի է նկատել բանաստեղծի ներքին, ծածուկ միտքը՝ Տիրամօրը Քրիստոսի մայր կոչելով՝ նրան պատկերել եւ մեծարելու ցանկութիւնը: Այնուամենայնիւ, այս շարականին ծանօթանալուց յետոյ համարձակօրէն կարելի է պնդել, որ դարձը կարող է լինել սոսկ ամէն փան վերջում կրկնուող հարուած, ինչպէս այս շարականի դեպքում է:

«Ձատարածածինն եւ զմիշտ կոյսն» սկսուածքով շարականի առաջին եւ երկրորդ փոքրերը թէւեւ աւարտում են «սկսնակն մերոց» արքայապետութեամբ³⁹, իսկ երրորդ փոքրը «կեցուցանակ» բայի թելադրանքով՝ «զսկսնակն մեր» ձեռով, սակայն, կարծում ենք չի կարելի դրանք իբրեւ կրկնակ ընկալել: Երեսոյթը փեղատուրում է միջնադարեան՝ ամէն ինչ կաղապարի փակ դնելու միտքի մէջ, որով լուծում էր նաեւ փոքրիկ նոյնապանդութեան հարցը: Որքան էլ զարմանալի է, վեց մեծացուցներն եւս առհասարակ կրկնակ չունեն: Այդ շարականներից մեկը Ծաղկազարդի կանոնի Քրիստոսին նուիրուած մեծացուցէն է⁴⁰: Սրանում Աստուծածնի վերաբերեալ ոչ մի ակնարկ չկայ. այն գրուած է պարմողական ոճով եւ խօսում է Քրիստոսի աստուծային կեանքի դրուագներից մէկի՝ յաղթականօրէն Սուրբ քաղաք մտնելու մասին: Եւ եթէ շարականի բովանդակութիւնը Տիրամօր մասին չէ, ապա փրամաբանական է, որ այն Տիրամօրն ուղղուած բարեխօսական հարուածներ կարող է եւ չունենալ, սակայն ոչինչ չէր խանգարի շարականագիրին, որ նա իբրեւ կրկնակ որեւէ փառաբանական հարուած կցեր իր սփռածագործութեանը՝ յարմարեցնելով ընդունուած չափորոշիչներին:

Մնում է եզրակացնել, որ մեծացուցէ յօրինելիս թէւեւ գոյութիւն են ունեցել մասնաշաղկապով կանոններ, որոնց հետք հաշուի է նստել շարականագիրը, սակայն շատ դեպքերում այդ կանոնները շրջանցուել են, ինչպէս փեսանք վերոյիշեալ մի շարք շարականների պարագային:

38 Տե՛ս անդ, էջ 66:

39 Տե՛ս անդ, էջ 61-62:

40 Տե՛ս «Շարական», էջ 231:

ԼԻԼԻԹ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

**ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ՄԱՏԵԱՆԻ ՆՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԵՆ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Գեղարվեստական երկի թարգմանությունը ամբողջական ստեղծագործության վերաբնակարարությունն է մեկ այլ լեզվով, ինչպես նաև նույն լեզվի տարբեր ժամանակաշրջաններով: Լեզվի պարզական զարգացման հետևանքով հին հայերենը անհասկանալի է դարձել ժողովրդի համար: Այդ պարզաբանում էլ «Մապեան»-ի լեզվական կառույցներն անհասկանալի են աշխարհաբարով խոսողների համար, եւ թարգմանչի նպատակը պետք է լինի «ըստ հնարավորին՝ հակասություններից զերծ նկարագրությունը, արտահայտության եւ բովանդակության պլանների փոխհարաբերության ճշգրտումը, ժամանակակից մեթոդների կիրառումն ու դրանց կատարելագործումը»¹:

Թարգմանությունը բարդ գործընթաց է, քանի որ թարգմանիչը պետք է կարողանա ճիշտ վերաբնակարարել երկն իր ժամանակի ընթերցողի համար: Վերջինսպետք է ընկալի ոչ միայն ստեղծագործության բովանդակությունը, այլեւ իր ժամանակի համար բերած նորությունը, որ իր արտահայտությունն է գտնում հենց նորաբանություններում: Գեղարվեստական երկի թարգմանչից պահանջվում է մյուս լեզվի միջոցներով առավել հարազատորեն վերաբնակարարել գրողի գեղարվեստական մտածողությունը, բնագրի իմաստային նշանակությունը, բնագրի գեղարվեստական առանձնահատկությունները: Ինչպես ցույց են տալիս մեր կատարած ուսումնասիրությունները «Մապեան ողբերգության» աղյուսակային նորաբանությունների բառակազմական եւ իմաստաբանական առանձնահատկությունների մասին, Գրիգոր Նարեկացին իր ժամանակի հայերենի փայլուն գիտական է ու խոսքի վարպետը, որի նմանների շնորհիվ զարգացել է լեզուն: Նենց այդ մեծության շնորհիվ է, որ նորաբանությունները գիտակցվել եւ յուրացվել են ժողովրդի կողմից՝ որպես առօրյա խոսակցական բառեր, եւ ենթարկվել են իմաստային տարբեր փոփոխությունների: Այս պարզաբանում չափազանց բարդ է թարգմանել Նարեկացու ստեղծագործությունները թեկուզ մայրենի լեզվի այլ տարբերակով: Մեկնաբան - թարգմանչի նպատակը պետք է լինի հասնել թարգմանության եւ բնագրային համարժեքության եւ ոչ թե բովանդակային վերաբնակարարումը դարձնել բացատրամոլություն, որը զրկում է ընթերցողին սեփական հայեցողությամբ բնագիրը կարդալուց²:

Գրիգոր Նարեկացու «Մապեան ողբերգության» աղյուսակային թարգմանությունների մասին ուսումնասիրություններ է կատարել արեւմտահայ լեզվաբան Նորոն³, որն իր աշխատության մեջ նշում է, որ «Նարեկը» այլեւս հայ երիտասարդի սեղանի գիրքը չէ, որի պարզաբանում «նուազեցաւ Նարեկին նախկին փառքն ու ժողովրդականությունը»⁴: Սրա

1 Գ. Բ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումն ու կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 90:

2 Տե՛ս Ի. Լեւնի, Искусство перевода (пер. с чешского). М., 1974, էջ 169:

3 Տե՛ս Նորոն, Նարեկը եւ իր աշխարհաբար թարգմանությունը, Կ.Պոլիս, 1905:

4 Անդ, էջ 6:

հիմնական պատճառներից մեկը եւրոպական ժամանակակից գրականությունն է, մյուսը՝ գրաբարի չիմացությունը: Վերջին պատճառը գիտակցելով՝ պետք է արժեւորել այն մարդկանց ջանքն ու եռանդը, ովքեր հին հայերենից ժամանակակից հայերենի թարգմանեցին «Մարեանը»-ը: Վերջինիս բազմաթիվ թարգմանություններից ուսումնասիրել ենք Գարեգին եպիսկոպոս Խաչատրյանի, Վազգեն Գետրոյանի, Մկրտիչ Խերանյանի թարգմանած արեւելահայերեն եւ արեւմտահայերեն չափածո փարբերակները: Նրանք նշում են, որ ցանկացել են «Մարեան»-ը ժամանակակից ընթերցողին հասկանալի դարձնել՝ հարազատ մնալով Գրիգոր Նարեկացուն:

Այսպես՝ Վ. Գետրոյանը, քննելով Նարեկացու լեզվին եւ ոճին վերաբերող մի շարք հարցեր, հանգում է հետևյալ եզրակացության. «Թարգմանիչը ամենեւին չի մեղանչել բնագրի բովանդակության, էության դեմ, ընդհակառակը, այդ «հեռացմամբ» նա ոչ միայն ցանկացել, աշխատել է բարձրացնել թարգմանության բանաստեղծական հնչեղությունը, այլեւ, եթե կուգեք, առաջին հերթին, հենց հեղինակի մտքերը, ասելիքը առավել ճշգրտված, առավել որոշակի ու հստակ հասցնել ժամանակակից ընթերցողին»⁵:

Մ. Խերանյանը այս մասին գրում է. «Մենք ջանացել ենք մեր այս թարգմանության մեջ որքան հնարավոր է հարազատ մնալ մեծ բանաստեղծի ոգուն ու ոճին, փողին ու փառաշահությանը»⁶: Այս գործը լավ կատարելու համար պետք է Սուրբ Գրքերի խորունկ հմտություն, գրաբար լեզվի քաջ ծանոթություն, աստվածաբանական գիտության բավականաչափ պաշար:

Ըստ մեզ՝ «Մարեանի» գաղափարական բովանդակությունը ճիշտ ըմբռնելու համար շատ կարեւոր է հասկանալ նրա խոսքի էությունը, բառի արժեքը, որն իր ամբողջ ծավալով հանդես է եկել հասկապես նորաբանությունների մեջ: Գերազանցապես մեկական անգամ կիրառված նորաբանությունները հազվադեպ են մենիմաստ, Նայկազեան բառարանում դրանց իմաստներն արտահայտվում են մի շարք հոմանիշ բառերով, բառակապակցություններով: Նարեկացու ստեղծագործությունը թարգմանողների համար նորաբանությունների իմաստները ճիշտ արտահայտելը դժվար է, որովհետեւ դրանք մինչ այդ գործածություն չունեցող բառեր են եւ չեն կարող ուսումնասիրվել այլ երկերում: Ավելի ճիշտ կլիներ Նարեկացու լեզվին հավասարաբեմ մնալը, նորաբանությունների թարգմանությունն անաղարտ թողնելը, ինչպես իր թարգմանության մեջ վարվել է Գ. Խաչատրյանը. վերջինս Նարեկացու 1000-ամյակին նվիրված իր՝ թարգմանության ՆԵ գլխում նույնությամբ պահպանել է նորաբանությունները՝ երբեմն դրանք ներկայացնելով անվերջաժանցավոր հիմքերով, ինչպես «... **նոստրուսան** զուգակցութեանց» (Ն.Ն., 15) - «... **նոստրուս** զուգակցությունների (Ն.Ն., 14)»: Երբեմն էլ նորաբանությունները ներկայացրել է արդի հայերենին բնորոշ հոմանիշ հիմքերով, ինչպես՝ **երկր > հող. երկրասիրարար** (Ն.Ն., 39) - **հողասիրարար** (Ն.Ն., 38) եւ այլն:

Չիմնվելով առկա գրականագիտական եւ լեզվաբանական փորձի վրա՝ ուսումնասի-

5 Տե՛ս Գրիգոր Նարեկացի, Մարյան ողբերգության, Թարգմանություն Վազգեն Գետրոյանի, Երևան, 1979, էջ 653: Այսուհետ այս գրքից մեջբերված փոդերը կներկայացնենք Վ. Գ. համառոտագրությամբ:

6 Տե՛ս Գրիգոր Նարեկացի, Մարյան ողբերգության, Գրաբարից թարգմանեց Մկրտիչ Խերանյան, Երևան, 1960, էջ 33: Այսուհետ այս գրքից մեջբերված փոդերը կներկայացնենք Մ. Խ. համառոտագրությամբ:

րել եւ որոշակի ենթախմբերի ենք բաժանել նորաբանությունների թարգմանությունները՝ փորձելով դրանց հարաբերությունները բացահայտել ներշարահյուսական, կառուցվածքային եւ իմաստային հարկությունների փոխակերպական մեթոդներով: Բարդություններում բառաբաղադրիչները ոչ բոլոր դեպքերում են ժամանակակից հայերենի փարբերակներում պահպանվել իբրեւ մեկ ամբողջություն եւ հանդես են եկել առանձին՝ նույն կամ հոմանիշ բառերով, բառակապակցությամբ, նախադասությամբ, իսկ երբեմն էլ ընդհանրապես հանդես չեն եկել:

1. Նորաբանություններ, որոնք նույնությամբ են պահպանվել. սրանց բազմաթիվ օրինակներում առանձնանում են գրաբարաշունչ բառերը, ինչպես՝ ժամանակակից հայերենում **-արան** ածանցը հանդես է գալիս փեղանուն բառերի հետ, իսկ Նարեկացու սփեղծագործության մեջ այն նաեւ գործածվել է ածականների հետ (**լուռ, վստահ**), եւ այդ ձևերից **լուռան** նորաբանությունը պահպանվել է արեւելահայ թարգմանություններում, ինչպես «Ջորի **լուարանի** մկրացս ամփոփման մահնացս»⁷ - «...ամփոփված մկրիս **լուարանի** մեջ» (Վ. Գ., 543, Մ. Խ., 387):

Աշխարհաբար թարգմանություններում նույն ձևով են պահպանվել նաեւ **յայրար** անգործածական եւ **կենն**, **արարար** գործածական հիմքերը, ինչպես՝ «Ակնս **յայրարարենս**» (467) - «**Յայրարարենս** աչք» (Բ. Ա., 140.): «**Ակնայայրար** պցուրթին» (435) - «...**ակնահայրար** պցուրթ» (Մ. Խ., 203, Բ. Ա., 118): «Մարամբդ **կենսարաշխի**» (610) - «Մարովդ **կենսարաշխ**» (Վ. Գ., 544, Բ. Ա., 228, Մ. Խ., 387): «**Արարարածին** ողբովք գոցման» (428) - «**Արարարածին** ողբերի գոցումով» (Բ.Ա., 114, Մ.Խ.,196):

Գրաբարյան ձևն է պահպանվել նաեւ **ինքնոգոր** նորաբանության թարգմանության մեջ (կազմված «ուղիղ խնդիր + լրացյալ» ներշարահյուսական կաղապարով): Ժամանակակից հայերենում այս բառի սերող հիմքը պեղք է արտահայտված լինել փրականաձեւ հայցականով, ի փարբերություն գրաբարի, որտեղ հայցականն ուղղականաձեւ էր. «**Ինքնոգոր** մարպակից» (476) - «**Ինքնոգոր** ախոյան» (Վ. Գ., 350, Մ. Խ., 250, Բ. Ա., 146): Այս շարքում հետաքրքիր է **մեռարինակ** նորաբանության թարգմանությունը, որ արեւելահայ փարբերակներում հանդես է եկել **մահահանգոյն** գրաբարյան ձևով, ինչպես՝ «Պահեա՝ ի փեղտջ հանգստեան **մեռարինակ** այսր դադարման» (610) - «Պահպանիդ դու ինձ այս **մահահանգոյն** հանգստյան վայրում» (Մ. Խ., 388, Բ. Ա., 228):

2. Նորաբանություններ, որոնք արդիականացվել են.

ա) Նույն կազմությամբ նորաբանությունների «բաղադրական հիմքերի»⁸ փարբերակներով, ինչպես՝ «Ասուն կենդանեաց ի մեջ դալարոց Ծաղկածին վայրից **կենսածիր** բանից՝ թմրութեամբ մրաց ի յարապս մահու ճարակել» (481)⁹ - «Ասուն կենդանի լինելով հանդերձ, **կենսածիր** խոսքի դալար ծաղկածին արոտավայրում Մրքի թմրությամբ մահացու խոսքեր միայն ճարակել» (Վ. Գ., 357): «Կայսր **ոգեկործան**» (469) - «... կայսր **հոգեկործան**» (Վ. Գ., 307):

բ) Վերջածանցավոր նորաբանությունների անվերջածանց փարբերակներով, ինչպես՝

7 Գրիգոր Նարեկացի, Մարտան ողբերգութեան, Երևան, 1985:

8 Տե՛ս Էդ. Աղայան, Ընդհանուր եւ հայկական բառագիտություն, Երևան, 1984, էջ 251:

9 Տե՛ս Գրիգոր Նարեկացի, Մարտան ողբերգութեան, Երևան, 1985:

«**Զուգակցորդը** են միմեանց եւ զկնի երգեցեալքս» (490) - «Իմաստով միմյանց **զուգակից** են եւ երգերը հաջորդ» (Վ. Գ., 371):

գ) Անվերջաժանց նորաբանությունների վերջաժանցավոր փարբերակներով. սրա լավագույն օրինակը **յուսադիր** նորաբանությունն է, որը երեք թարգմանություններում էլ հանդես է եկել փարբեր ածանցներով եւ բառաբարդման եղանակներով, փարբեր խոսքիմասային պարկանելությամբ, ինչպես՝ «... Անյարմարագիր անձին **յուսադիր**» (456) - «... իր անձի համար հույժ կասկածելի **հուսադրությամբ**» (Վ. Գ., 318). «... Ոչ իրաւացի խօսքերով ինքզինք **յուսադրելով**» (Բ. Ա., 133)¹⁰, «... **հույս փալով** իրեն անհարմարագիր խոսքով այսպիսի» (Մ. Խ., 229):

դ) Ածանցավոր նորաբանությունների այլ ածանցավոր փարբերակներով՝ առանց խոսքիմասային փոփոխության, ինչպես՝ «Ի փիպն **սպարթոյն** կերպիւ վիշապի նմանեալ ցուցեր» (496) - «Յուպ - գավազանին, անշունչ, անկենդան՝ **Անթույն** վիշապի կերպարանք փվիր» (Վ. Գ., 379):

ե) Ածանցավոր նորաբանությունների այլ ածանցավոր փարբերակներով՝ ածական - բայ, գոյական - բայ, ածական - մակբայ խոսքիմասային փոփոխություններով, ինչպես՝ «**Անգաւրելի** դեղոց ջերմութիւն ի յերիկամանց մասունս երկակի» (346) - «Ջերմութիւնն՝ որուն դեղեր **չեն գօրեր**՝ երիկամունքս է լափեր երկակի» (Բ. Ա., 62): «Լքեալ գերկրայինն՝ յեղանակաւ իմն ալրինակի նմանագիր **ձեռակերպութեան**» (322) - «Երկնայինը լքած՝ ես ինքս էլ **ձեռակերպեցի** խաչարառակ պարկերն Ղեւփանի աստղի» (Մ. Խ., 84) եւ այլն: «... **թափանցական խառնութեամբ** յաստուածութեանն» (548) - «**Ճափանցօրէն խառնելով** ոգոյն հեքս աստուածային» (Բ. Ա., 235):

զ) Ածականի գերադրական եւ բաղդափական աստիճաններով արտահայտված նորաբանությունների բառակապակցություններով, բառաբարդմամբ, բառահափմամբ արտահայտված փարբերակներով, ինչպես՝ «Ով անձն իմ թշուառ, **ամենապարկառ**» (277) - «Ով անձն իմ թշվառ, **խապառ անպարկառ**» (Վ. Գ., 52): «Ոչ մոնչեցեր **ամենագղեցիկ** փողոյ մեծութեան»: (558) - «Չմոնչացիր, ո՛վ ամենացունց փողոյ **սահագնաձայն**» (Վ. Գ., 463): «Չըմոնչեցիր մեծ փողոյ **աշխարհալուր**» (Բ. Ա., 193): «Առ կենդանութիւն մեզ **անյուսագոյն**» (286) - «Ի՞նչն է մեզ համար **ավելի անհույս**, քան թե հավաքալ» (Մ. Խ., 44): «Յուցանել գոյն ինձ դիւրինս եւ **հեշտականագոյնս**» (543) - «Այլ ինձի համար անհնար համարուած Բաները դիւրին ու **հեշտ** ցոյց փալով» (Բ. Ա., 189):

է) Նարածանցավոր նորաբանությունների ածանցավոր փարբերակներով, ինչպես՝ «Ըղձալի է եւ այս ընկանութիւն **մերձատրական** հոգետր հաղորդութեան» (489) - «Ըղձալի է եւ հոգետր հաղորդակցութեան **մերձատր** այն ընկանութիւնն» (Բ. Ա., 155):

ը) Ածանցավոր նորաբանությունների այլարմատ, նույնարմատ պարզ փարբերակներով, ինչպես՝ «Եւ ոչ ահեկիս՝ **պարածածկութիւն**» (518) - «Եւ ոչ էլ ձախով **վահան** կրեցի» (Վ. Գ., 415, Մ. Խ., 294, Բ. Ա., 174): «Նաստապետեցի **ըղձականութիւն** սողոմոնեան քանիս առակի» (347) - «Կատարուելով Սողոմոնեան **իղձն**» (Բ. Ա., 62):

թ) Ածանցավոր նորաբանությունների հարածանցավոր փարբերակներով, ինչպես՝ «Եւ **խնամիչ**՝ կարգաց հովովման արարածոց» (460) - «Արարածների փոփոխման կարգը **նա-**

¹⁰ Սուրբ Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգութեան, Բունոս - Այրէս, 1948: Այսուհետ՝ Բ. Ա.:

խախնամում» (Վ. Գ., 324): Ինչպես փեսնում ենք, եթե **նախորդ** փարբերակում ամկա չէ խոսքիմասային փոփոխություն, ապա այսպեղ ամկա է ածական (սպորոգելի) - դիմավոր բայ (պարզ սպորոգյալ) խոսքիմասային հերթագայություն:

ժ) Բարդ նորաբանությունների այլարմար փարբերակներով, ինչպես՝ «Յայլ նմանության **բարեպապեն** փեսողութեան» (498) - «Ջանազան **բարեվայելուչ** երեսյոներով շրջանակելու» (Բ. Ա., 161): «**Ահանկութիւն** խարդախմանց» (587) - «Խարդախութեանց՝ **ահարկու**» (Բ. Ա., 213) օրինակում բաղադրող հիմքերն իմաստային փոփոխության են ենթակվել. *անկանել* չեզոք սեռի բայի արմարը փոխարինվել է *արկանել* ներգործական սեռի բայի արմարով: «Մի թուեսցես ի ճիւղ **երկրասարկեղծ** մարանցո զգիսս գործոցս» (563) - «Մի թվիր **երկնասարկեղծ** մարներիդ ճյուղերի վրա՝ գործած մեղքերս» (Մ. Խ., 335): - «Մի՛ թուեր **երկնասարկեղծ** մարներուդ ծայրով կապարած գործերս» (Բ. Ա., 196): - «**Քո աշխարհասարկեղծ** մարների վրա Մի՛ հաշվիր արդյունքն արած գործերիս» (Վ. Գ., 471): Մ. Խերանյանը եւ Գ. եպս. Խաչատրյանը նորաբանության սերող հիմքը թարգմանել են հականիշ բառով, որից նորաբանության ներքին շարահյուսական կաղապարը՝ «ուղիղ խնդիր + լրացյալ», փոխակերպվել է «ներգործող խնդիր + լրացյալ» կաղապարի:

ժա) Բարդ նորաբանությունների՝ ածանցավոր, բարդ ածանցավոր փարբերակներով, ինչպես՝ «Յորժամ զամենայն արհամարհեսցէ եւ **սկզբնապարճառն** եղելոց միայն ընտրեսցէ» (489) - «Որ ամենայն ինչ արհամարհելով՝ Ընդունում է լոկ արարածների **նախապարճառին**» (Վ. Գ., 370):

ժբ) Ածանցավոր նորաբանությունների՝ բարդ, բարդ ածանցավոր փարբերակներով, ինչպես՝ «Որպէս հարիւրորդ երկրորդ սաղմոսն արհնաբան **հրաշաւորական** Զվհարելոյս զսիրտ սփոփէ» (447) - «Ինչպէս է հարյուրեւերկուերորդ Սաղմոսն, օրհնաբան ու **հրաշագեղ**» (Վ. Գ., 303): «... յամրային **դարձաւոր**» (432) - «Նապաղ **դարձիկ**» (Վ. Գ., 276):

ժգ) Նամադրական բարդ նորաբանությունների վերլուծական փարբերակներով, ինչպես՝ «Ջառառմն սիրոյն եւ զհրային ջերմութիւն **ադուսկան** ախտին» (610) - «... հրաբորբոք ջերմութիւնը **ցոփ - ցանկական** ախտի հեպ» (Մ. Խ., 387)¹¹:

ժե) Նորաբանությունների՝ բառակապակցություն փարբերակներով, ինչպես՝ «**Պարմարանութեամբ** ըղձական ճառիւք կրիցն սարսափելեաց» (605) - «Քո սարսափելի չարաբանքների **Պարմության** թովիչ **ճառագրութեամբ**» (Վ. Գ., 537): Այս շարքում հեպաքրքիր կառույց է «**Ամենարոյս փշածին** բնութեանս» (302) նորաբանություններով ձեւավորված բառակապակցությունը, որի բաղադրող հիմքերը հանդես են եկել մեկ առանձին բառով, ինչպես՝ «... **ամեն փեսակ փշեր բուսցնող** բնության » (Մ. Խ., 61), «... **ամենագլի փուշեր բուսցնող**՝ Բնութեան » (Բ. Ա., 35): «**Ամենափեսակ փշեր բնձյուղող** Մեր այս բնության » (Վ. Գ., 89):

ժզ) Նորաբանություններով ձեւավորված բառակապակցությունների բարդ փարբերակներով, ինչպես՝ «Ըստ հոգեհանճար իմաստունյն **կանխազեկոյց առակի**» (566) - «Ըստ իմաստունի **կանխասացութեան**» (Վ. Գ., 474):

¹¹ **Ադուսկան** ածական - նորաբանությունը նույնպես երեք փարբերակներում թարգմանված է փարբեր կազմությամբ բառերով, ինչպես Վ. Գեորգյանը, պահպանելով նորաբանության ածանցումը, այն արտահայտել է հոմանիշ արմարով. «... **դարձիական** ախտի հրայրքներն անշեջ» (Վ. Գ., 544), Գ. եպս. Խաչատրյանը, նորաբանության հոմանիշ բառն ամփոփելով լրացյալի հեպ, կիրառել է իբրեւ գոյականի բառաբաղադրիչ. «Սառումը սիրոյն եւ **հեշտահպութեան** կիզիչ ջերմութիւնն» (Բ. Ա., 228):

ժե) Նորաբանությունների՝ կապական կառույց փարբերակներով, ինչպես՝ «**Կաթնաբոյժ** հասակաց» (371) - «Տակավին **ծծկեր** երեխաներին» (Մ. Խ., 138):

ժը) Նորաբանությունների՝ նախադասություն փարբերակներով, ինչպես՝ «... «Եւ **մշտամարտ** հանդիսի յատպարիզի կենցաղոյս» (578) - «Եւ զգաստութեամբ անգայթ, անպարտի, **Միշտ արիարար կովեցին** ընդդէմ Դժնի ու գոռոզ մարմնի բռնության» (Վ. Գ., 494): «Զոր ի **լռարանի** մտացս ամփոփման մահճացս անկողնի» (609) - «Ես ալ մահճիս մեջ՝ **ուր կր լռել միտքն** ու կ'ամփոփուի» (Բ. Ա., 228): **Լռարան** ածական-որոշիչ նորաբանությունը միայն արեւմտահայ փարբերակում է թարգմանված իբրեւ որոշիչ երկրորդական նախադասություն, իսկ արեւելահայ փարբերակներում նորաբանությունն իբրեւ փեղի պարագա է թարգմանված, ինչպես՝ «Մահճում, մտամփոփ **լռարանիս** մեջ Մտաբերելով հոսահատության պտուղները» (Մ. Խ., 387): Այս դեպքում թարգմանիչները փարբեր կերպ են ըմբռնել *ի* նախդիրի փեղը. չնայած նորաբանությունը բառարանում նույնպես ներկայացված է իբրեւ ածական: **Անամփոփելի** նորաբանությունը երեք փարբերակներում էլ թարգմանվել է իբրեւ որոշիչ երկրորդական նախադասության բաղադրյալ պտուղայ, ինչպես՝ «Եւ պարժատու **անամփոփելի** ի քոյ փեսութեանց» (585) - «Արդ, պարժապարտիս, **որն անկարող է Թաքնվել** մեծիդ փեսությունից» (Վ. Գ., 506): «**Որ անկարող է պահուրիլ** քո փեսողությունից» (Մ. Խ., 362): «**Որ անկարող է պահուրիլ** քո փեսութենեդ» (Բ. Ա., 211): **Աննուիրելի** նորաբանության թարգմանությունը թարգմանչի՝՝ նախադասությամբ վերլուծությունն է. «Նայցուած պղտոր եւ ձեռն անմաքուր **աննուիրելի**» (345) - «Նայուածքս է պղտոր, ձեռքս անմաքուր՝ **ձեռք մ' է այն պիղծի**» (Բ. Ա., 62):

ժթ) Նորաբանություններ, որոնք թարգմանվել են այլ բառաբաղադրիչներով՝ առանց բառակազմական փոփոխության, ինչպես՝ «Յոգի թախծութեան **յոգնամասնեայ** փարակուսանաց» (538) - «**Բազմափարակոյս** թախծալի հոգով» (Վ. Գ., 446): «Եւ **բազմապիսի** փարակոյսներով լի փխտոր հոգով» (Մ. Խ., 317, Բ. Ա., 186): «Երկնաւոր **արքայուհի**» (570) - «Երկնի **թագուհի**» (Վ. Գ., 481):

ի) Նորաբանություններ, որոնք թարգմանվել են այլ բազմակի բառաբաղադրիչներով, ինչպես՝ «Ոչ ինչ յայսմ յանգոյ եւ **յանտաւորական** նմանութենէ» (544) - «Այս բոլոր չնչին **անկերպ, անորոշ եւ հույժ անկայուն** օրինակներից Ոչ մեկը...» (Վ. Գ., 456, Բ. Ա. 190, Մ. Խ., 323): «**Տարակորզեսցես** ի ձեռն ձեռինդ ամենակալի» (314) - «Քու ամենակալ եւ հըզօր ձեռքովդ **խրլես ու փրցնես**» (Բ. Ա., 42):

3. Նորաբանություններ, որոնք չեն արդիականացվել ընդհանրապես չթարգմանվելով, ինչպես՝ «Կցորդելով ընդ խնկազգեսփիցն **զուգամասնապէս**» (378) - «Խնկազգեստներու ընծաներուն դու կցորդէ՛ ու խառնէ» (Բ. Ա., 82): «Կորո՞ զգալի, **թխափիպ** կրիցս ապականութեանս կարիս» (409) - «Կորցրո՞ւ ապական ցանկությունները զգալի կրքերիս» (Մ. Խ., 175): Սրանցից մի քանիսը ժամանակակից հայերենում չպահպանված **պարասխանարան, երկարաւոր** եւ պահպանված **բազմահատուած, թխափիպ, սպանդարան** նորաբանություններ են:

Նորաբանությունների թարգմանությունների փարբերակների ուսումնասիրությունը ցույց է փալիս, որ դրանք հանդես են գալիս հակադիր եզրերով: Դրանց մեջ բազմաթիվ են բառի՝ մի քերականական կարգից մյուսին անցնելու հիմքը՝ փրանսպոզիցիան, որը հանդես

է գալիս գոյականների ածականացումով, բայացումով եւ այլն: Այս երեւոյթը թարգմանություններում իրականանում է թե՛ վերջածանցումով, թե՛ դրա բացասումով, թե՛ կոնվերսիայով, թե՛ կապական կառույցներով, թե՛ բառակապակցությամբ եւ թե՛ նախադասությամբ:

Վերը նշված նորաբանությունները «Մապեան ողբերգության» մեջ կիրառվել են մեկ անգամ, սրանց հակադրվում են հանգուցային հաճախադեպ նորաբանությունները.

ա. Արինակություն նորաբանությունը փարբեր կառույցներում փարբեր խոսքի մասերով է թարգմանվել, ինչպես արեւմտահայերենում այն արտահայտվել է «դերբայ + կապ» կապակցությամբ. «Առ ժողովրդեանն **արինակություն**» (598) - «Յոյց փալու համար ժողովուրդին» (Բ. Ա., 220): Մյուս նախադասության մեջ նրա իմաստը արտահայտվել է **ալ** հավելական շաղկապով, ինչպես՝ «Սակայն եւ իմս **արինակություն** բանիս պարկերի ճարակեցելոյ Նարս կենաց կորուսեալս անձին Ոչ է այլայլեալ յարմարութենէ» (526) - «Անյարմար չէ, սակայն, որ ես **ալ** Այդ խօսքի իմաստը պարշաճեցնեմ կորսուած հոգիիս՝ Որ կը փոշորի եւ կ'ըղձայ գտնել ապրելու հնարքներ» (Բ. Ա., 179): Թարգմանության այս փարբերակը հանդիպում է նաեւ Վ. Գետրգյանի մոփ. վերջինս հավելական շաղկապով թարգմանել է **օրինակություն** նորաբանությանը հոմանիշ **նմանագրություն** նորաբանությունը, ինչպես՝ «Մանաւանդ զի ոչ այսու եւեթ **նմանագրութեամբ** Կշռի» (422) - «Բայց այս **էլ** քիչ է արտահայտելու Տաժանավորիս վիճակը թշվառ» (Վ. Գ., 262):

Անսահմանելի նորաբանությունը նույնությամբ է պահպանվել, սակայն արեւելահայ թարգմանություններում՝ երկու բառակապակցություններում, հանդես է եկել **անհուն**, **անբավ**, **անծայր** հոմանիշներով, ինչպես՝ «Նրամայեա՛, գթած, խնամակալ, գովեալ, Լոյս անշիջանելի, զարութեամբ **անսահմանելեալ**» (564) - «Նրամայի՛ր, գթած, խնամակալ, գովյալ, լո՛յս անշիջանելի, Որ զորությամբդ **անհուն** նորոգվի հասարակարկես... » (Մ. Խ., 335): «Նրամայի՛ր քո զորությամբ **անբավ**, Բարեգութ՛ք, գովյալ եւ խնամակալ» (Վ. Գ., 472): «... փէրութիւն **անսահմանելի**» (357) - «Տերություն **անծայր**» (Վ. Գ., 172): «Անբաւ մեծութեամբ եւ իմաստութեամբ **անսահմանելեալ**» (408) - «Քանզի քո անբավ մեծությամբ եւ իմաստությամբ **անհուն**» (Մ. Խ., 174):

Այսական նորաբանությունն արեւելահայ թարգմանությունների մեջ հանդես է եկել **դու**, **դիվական** բառերով, իսկ արեւմտահայ թարգմանության մեջ բառարմարը նույնն է մնացել: «Պնդին ի մեփաղս ահեղ հրամանիդ **այսականացն** գումարք» (609) - «**Դեւերը** պրկվում ահեղ հրամանիդ մեփաղների մեջ» (Մ. Խ., 386): «**Դիվականները** պրկվում են ահեղ Նրամաններիդ արգելաններում» (Վ. Գ., 541): «Նրամանովդ ահեղ՝ ջոկերն **այսերուն** մեփաղներու մէջ պինդ կը պրկլին» (Բ. Ա., 227): «Եթէ սպառազենք **այսական** դժնեայ հնարատրութեամբ» (604) - «**Դիվական** դժնյա հնարքներով սպառազինված» (Մ. Խ., 381): «Լինեն դրանք թե՛ նենգ, չարահնար, դժնի զենքերով սպառազինված խոլ մարտիկների գնդեր **դիվական**» (Վ. Գ., 534): «Ըլլան անոնք **այսական** դժնեայ նենգամըմքութեամբ» (Բ. Ա., 224): Այս կառույցում նկատելի են նաեւ նորաբանության լրացյալների փոփոխություններ, որոնցով թարգմանիչները փոխել են Նարեկացու միտքը, որը, ըստ մեզ, արդարացված չէ:

Գոհարանություն (579, 574, 601, 455) բառը կիրառվել է ուղղական, սեռական եւ գործիական հոլովներով. աշխարհաբար թարգմանություններում էլ այն պահպանել է իր ձեւը.

միայն երբեմն հանդես է եկել իբրեւ ածական, քանի որ «գրաբարում հաճախ ածականը սպանում է **-ութին** ածանցը՝ վերածվելով վերացական գոյականի»¹²: Այս բառերը ժամանակակից հայերենում թարգմանվում են որպես ածական: Այսպես են իրենց թարգմանությունների մեջ **«գոհաբանություն»** բառաձեռն արտահայտել Վ. Գետրգյանը եւ Գ. Եսյս. Խաչապրյանը, ինչպես՝ «Արդ, ընդ **գոհաբանության** ծայնիցն Խնդրումածոց անմահականացն վեհից» (574) - «Վեհ անմահների **գոհաբանական** խնդրանքների հեպ» (Վ. Գ., 488): «Փա՛ռք եւ պաշտան **գոհաբանության** յալիպեանս» (601) - «Կը վայելեն փառք, **գոհաբանական** պաշտոն՝ յալիպեանս Ամէն» (Բ. Ա., 222): Այս նորաբանությունը Մ. Խերանյանը միշտ նույնությամբ է պահպանել, ինչպես՝ «Ոչ առաքին այտոցիկ քրքրեցմունք, Այլ անլուծի **գոհաբանությիւնք**» (579) - «Այլ անլուծի **գոհաբանություններ** են առաքվում քեզ» (Մ. Խ., 355): «Փա՛ռք եւ պաշտան **գոհաբանության** յալիպեանս» (601) - «Փա՛ռք եւ պաշտոն **գոհաբանության** Նավիպյանս» (Մ. Խ., 378):

Նարեկացի բանաստեղծի նորաբանությունների թարգմանության մեջ կարելի է նաեւ հանգուցային հիմքերի պահպանելը, որոնք (**ինքն, քո, կերպ, ձեռն, բազում, բարի**), ինչպես պարզեցիկ դրանց ներշարահյուսական կաղապարները ուսումնասիրելիս, սերող հիմքեր են եւ ժամանակակից քարքերակներում ամենափարքեր արտահայտություններ ունեն:

ա. Ինքն ուղղական հոլովով արտահայտված հանգուցային սերող հիմքն արեւմտահայ քարքերակում արտահայտվել է ինչպես առանձին բառերով՝ առաջին դեմքի սեռական հոլովածեղով, նույն դերանվան դիմորոշ հոդով, կրկնավոր քարքերակով, այնպես էլ բաղադրիչ հոմանիշ բառով՝ **անձն**, ինչպես՝ «Զայս կսկծեցուցանող **ինքնաբանական** նախափինս» (536) - «Անխակալ եւ երկայնամիտ, **իմ բերնէս ելած** կսկծեցնող այս նախափինքներն» (Բ. Ա., 185): «Ընդ հին չարութեանցն նորոգ **ինքնաստեղծութիւնս** գրի» (322) - «Շին չարությունների վրա **ինքս** նորերն **ստեղծեցի**» (Մ. Խ., 84, Բ. Ա., 47): «Եւ **ինքնահարուած** փանջանատրոյիւնք» (351) - «Եւ այն փանջանքներն՝ որոնցմով **ինքզինքրս կը հարուածեմ**» (Բ. Ա., 65): «Եւ քանզի եւ ինձէն անձամբ իմով **ինքնագրաւ** ի մահ» (324) - «Որովհետեւ եւ ինքս անձամբ եղայ մահուան **անձնափոր**» (Բ. Ա., 49): Վերջին նորաբանության սերող հիմքը Վ. Գետրգյանի թարգմանության մեջ արտահայտվել է առանձին բառերով, ինչպես՝ «Արդ, որովհետեւ անձամբ **ինքս ինձ մափնեցի** մահվան» (Վ. Գ., 122): *Ինքն* սերող հիմքը Մ. Խերանյանի թարգմանություններում անփոփոխ է հանդես եկել՝ բացառությամբ **ինքնաթոյն** նորաբանության, որի սերող հիմքը թարգմանիչը ուղղակի չի թարգմանել, ինչպես՝ «Խոսիս խայթողականս, **ինքնաթոյնս**, ընդարմացուցիս» (584) - «Խայթող, **թունավոր** եւ թմրացուցիչ խոսեր» (Մ. Խ., 360): Մյուս դեպքերում *ինքն* սերող հիմքը պահպանվել է կա՛մ կրկնված, կա՛մ հոմանիշ բաղադրող հիմքերի հեպ, ինչպես՝ «.... **ինքնակշտամբելի** դեգերեալ» (362) - «**Ինքնապարսաւ** դեգերող» (Բ. Ա., 72): «**Ինքնանարգելի** հապաղկութ» (Վ. Գ., 181): Իսկ **ինքնագրաւ** նորաբանության բաղադրող հիմքը Մ. Խերանյանի եւ Գ. Եսյս. Խաչապրյանի թարգմանություններում հանդես է եկել *կամ* բառով, Վ. Գետրգյանի թարգմանության մեջ՝ *դար* բառով, ինչպես՝ «Իբր ի վերայ **ինքնագրաւ** կորստականի» (432), «....իրար հակադիր **ինքնակամորեն** կորստյան համար» (Մ. Խ., 200), «Եվ նրա մասին, իբրեւ **ինքնադար** կորստական» (Վ. Գ., 206), «Իբրեւ **ինքնակամ** կորստածի վրայ» (Բ. Ա., 117):

12 Ն. Մ. Ավերիսյան, Ռ. Մ. Ղազարյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1976, էջ 148:

բ. Քո սեռական հոլովով արքահայրված հանգուցային սերող հիմքն արեմքահայ փարբերակում արքահայրվել է ինչպես առանձին բառերով՝ երկրորդ դեմքի սեռական, բացառական եւ գործիական հոլովաձեւերով, այնպես էլ նույն դերանվան դիմորոշ հոդով, ինչպես՝ «Պարարագեալ **քոյինանիւթ** զանգուածոյ նշխարաւոյ կենաց լուսոյ» (457) - «**Եւ քո իսկ մարմնով**՝ լուսեղեն կյանքի նշխարովդ դու պարարագվեցիր» (Մ. Խ., 229): «**Եւ քու ձեռքովդ** իսկ զանգած մարմինովդ» (Բ. Ա., 104): «**Չյոգնահաւաք** աւանդս ուղղութեան **քոյինակրան** լծոյդ քաղցրութեան» (379) - «**Քո դրած** քաղցր եւ արդար լուծի օրենքներն համակ» (Մ. Խ., 147, Վ. Գ., 207, Բ. Ա., 872), «...ընդ անհուն ասպարէզս **քոյինաշունչ** կրակարանաց» (386) - «...անհուն ասպարէզներով **Քեզնից ներշնչված** կրակարանների» (Մ. Խ., 151): «**Քեզնով ներշնչված** կրակարանի» (Վ. Գ., 212): «Ըստ **քոյինաշունչ** Գրոյն յուսադրութեան» (600) - «Ինչպէս **քենէ ներշնչուած** գիրքերը կը յուսադրեն» (Բ. Ա., 221): «Ըստ **ներշնչումովդ** գրված գրքերի հուսադրության» (Մ. Խ., 377): Այս հիմքով հորինված նորաբանություններից նույնն են մնացել **քոյինաստեղծ** (580), **քոյինանիւթ** (457) բառաբարդումները:

գ. Կերպ հանգուցային հիմքը նույնպես փարբեր արքահայրություններով է թարգմանվել, նույնությամբ պահպանվել են **ձեռակերպություն** (609) (Մ. Խերանյանի փարբերակում), **անկերպագրելի** (353), **կերպառություն** (496) (Վ. Գետրգյանի փարբերակում) եւ **կերպաւորել** (391) նորաբանությունները: Վերջինս «**Կերպաւորեցա՛ր**, անորա կ» արքահայրության մեջ երեք թարգմանիչների փարբերակներում էլ հանդես է եկել նույնությամբ, իսկ «Ո՛վ ոք զաներետյոթսն **կերպաւորեաց**» (361) արքահայրության մեջ հանդես է եկել երկու փարբեր հիմքերով, ինչպես՝ «Ո՛վ աներետյոթները **պարկերացրեց**» (Մ. Խ., 128): «Աներետյոթները **երեւակայեց**» (Վ. Գ., 179): «Ո՛վ անյայտներն **երեւակայեց**» (Բ. Ա., 71): **Կերպադրություն, անկերպագրելի, ձեռակերպություն** նորաբանությունները թարգմանվել են հոմանիշ **եղանակ, ձեւ** բառերով, վերջինս հանդես է եկել եւ իբրեւ բառ, եւ իբրեւ բառաբաղադրիչ, ինչպես՝ «Եւ այս են պարկանեալ թախծականացն **կերպադրությունը**» (345) - «Այս է յարմար **ձեւը** թախծագրութեան» (Բ. Ա. 61,): «Այս է **եղանակն** ամենահարմար թախծությունը մեր նկարագրելու» (Մ. Խ., 109): «Այս **եղանակը** հարմար է թախծի պարկերման համար» (Վ. Գ., 152) «Թե՛ **զանկերպագրելին** չիշտարակելի» (353) - «Թե ոչ անոնք որ **ձեւ չունենալով**՝ չեն յիշուիր անգամ» (Բ. Ա., 66): «Նայեցեալ ի կրանս զգեստուս **բարեկերպութեան**» (586) - «Կրոնավորիս զգեստիս **բարեձեւությանը** նայելով» (Մ. Խ., 362, Վ. Գ., 507, Բ. Ա., 211): «Երդոցն պահպանարան քառակերպիդ **ձեռակերպություն** եղիցի» (609) - «**Չեւացումը** քառակերպիդ՝ թող պահպանարանն ըլլայ երդիքիս» (Բ. Ա., 227): Վերջին օրինակում, ինչպես րեսնում ենք, նորաբանության բաղադրիչ հիմքերը հանդես են եկել մեկ ամփոփիչ հիմքով: Կերպ հիմքի՝ հոմանիշով թարգմանությունների մեջ առանձնացրել ենք **կերպառություն** նորաբանությունը, որպես սերող հանգուցային հիմքը թարգմանվել է բազմակի անդամներով Մ. Խերանյանի եւ Գ. Եպս. Խաչատրյանի փարբերակներում, ինչպես՝ «Որ զանկենդան ցուպ գաւազանին, **Ի կերպառություն** առ ի զքոյդ մերովս նկարագրիլ» (496) - «Անկենդան գավազանին անթույն վիշապի **նմանություն ու փիպ** քվեցիր» (Մ. Խ., 271, Բ. Ա., 159):

Ձեռն սերող հիմքը ավելի հաճախ է կիրառվել հոմանիշ բաղադրող հիմքերի հետ, ինչ-

պես՝ «Ուր ոչ է քղանցք **ձեռաստեղծական** վերաբերվի ձորձոյ» (312) - «Ուր չկա քղանցք **ձեռագործ** վերաբերվի» (Մ. Խ., 72, Վ. Գ., 104, Բ. Ա., 41): «Տեսուչ, **ձեռն-կալ**, հասարիչ» (351) - «.... Կեսուչ, **ձեռնփու**, արարիչ» (Բ. Ա., 65): «**Ձեռնկալ** կենաց՝ հերքելոյս» (360) - «Կյանքի **ձեռնփու**՝ վարարվածիս» (Մ. Խ., 126, Բ. Ա., 70) կամ հոմանիշ բառակազմական կաղապարներով, ինչպես՝ «Յանդիման եղեալ **ապաձեռն** անթոշակութեամբ» (401) - «Երբ ես երկնայնիդ բարերարությանը ներկայանամ **ձեռնունայն** եւ անպաշար» (Մ. Խ., 165, Բ. Ա., 97, Վ. Գ., 231): «Երկայն ուղեւորութեան **ապաձեռն** անթոշակութիւնս» (337) - «Երկայն ու **ձեռնունայն**, անպաշար ուղեւորություն» (Մ. Խ. 100, Բ. Ա. 537, Վ. Գ. 141): «Անթոշակ **ապաձեռնութեամբ** ընդ անկապար ուղին հեքեւել» (580) - «Որ ես անվաստակ **ձեռնունայնությամբ** Անցնեմ այս կյանքի թերավարք ուղին» (Վ. Գ., 497, Մ. Խ. 355): Ինչպես Կեսանում ենք, վերջին նորաբանությունը նշված կապակցությունների մեջ բոլոր թարգմանություններում հանդես է եկել նույն ձեռով: **Ձեռն** հիմքով կազմություններում նույնպես հանդիպում ենք հոմանիշ, բազմակի եւ բառակապակցություն փարբերակների, ինչպես՝ «**Անձեռնկալ** կապեալ՝ եղկելիս ի փարակոյսի» (345) - «Անկոյս մռայլը չարափես աչքիս առջեւ կփռվի **Անօգ, կապկապյալ** եղկելիս մաքունվել եմ փարակոյսի» (Մ. Խ., 109), «**Լքուած ու կապուած** եղկելիս մաքունուեր եմ փարակոյսի» (Բ. Ա., 62), «Տարակոյսներով **անօգ կապկալված**» (Վ. Գ., 153):

Ե. Բազում - Բազմապարկառ, բազմասահ, բազմավրանգ նորաբանությունները մասնաբաժանված են թարգմանիչները դրանք ներկայացրել են առանձին բառակապակցություններով՝ հոմանիշ **խիստ, հույժ, անթիւ եւ ամոռ, գայթ, ծեծկ** բաղադրիչներով, ինչպես՝ «Զիա՞րդ յաւելից կրկնել զնոյն գովութիւն աղաչաւորս **բազմապարկառ**» (479) - «Ինչպե՞ս պիտի նույն գովությունը քեզ կրկնեմ վերսփին աղաչաւորս **խիստ ամոռապարք**» (Մ. Խ., 253): «Ինչպե՞ս կրկնեմ նույն գովեսքները քեզ աղաչաւորս **հույժ ամոռապարք**» (Վ. Գ., 353): Արեւմտահայ փարբերակում նորաբանության սերող հիմքի իմաստը չի արտահայտված, ինչպես՝ «Ի՞նչպես դարձեալ նոյն գովութիւնը պիտի կրկնեմ ես աղօթաւորքս **ամօթահար**» (Բ. Ա., 117): «Թե՛ **գրազմասահ** շարժութեանցն» (353) - «Շարժումներն **անթիւ գայթ ի գայթ**» (Բ. Ա., 66): «Եւ քանզի ի ծուփս **բազմավրանգս** ալեքանջ հողմոյ սաստկապէս զգուեալ» (461) - «Ինչպես ոմն, որ հողմակոծ ծովի ծփանքների մեջ **սաստկապէս ծեծկված**» (Մ. Խ., 234): **Բազում** հանգուցային սերող հիմքը գիտակցվել է նաեւ իբրեւ գերադրական աստիճանի ցուցիչ, ինչպես՝ «Աւժանդակ լեր փկարութեան **բազմափխուրս** փարփամութեան» (610) - «Օժանդակ եղի՛ր՝ **ամենափխուր** փարփամությամբ փկարացածիս» (Մ. Խ., 387), «Օգնութեան հասի՛ր **ամենափրխուր** փարփամութեամբ փրկարացածիս» (Բ. Ա., 228): Կան նորաբանություններ էլ, որոնց թարգմանություններում հանգուցային հիմքը չի թարգմանվել, այլ ամբողջ նորաբանությունը հանդես է եկել մի նոր բառով, ինչպես՝ «Քեզ՝ իրաւունս **բազմարժանիս**» (320) - «Քեզ իրավունք՝ **արժանավայել**» (Վ. Գ., 117): «Եւ արա՛ւ անդորր հանգստական դիրաւոր ի **բազմափազնապս** հեծութենէ» (604) - «Եւ ազապի ի ինձ հեծեմանքներից այն **դառնակսկիծ**» (Վ. Գ., 534): «Զիա՞րդ **գրազմայածեան** լեզուս ի յարինեալս բան մխեցից» (482) - «Ի՞նչպես թաթախեմ **թափառող** լեզուս օրինյալ խոսքի մեջ» (Մ. Խ., 257): Մի շարք նորաբանությունների մեջ էլ հանգուցային սերող հիմքը՝ իբրեւ առանձին բառ, հանդես է եկել նույնությամբ հոմանիշ բաղադրող հիմքի հետ, ինչ-

պես՝ «Իբր զճրագ **բազմաբերանեան**» (424) - «....իբրեւ ճրագ **բազմականթեղյան**» (Մ. Խ., 192): «Ինչպես **բազմաճյուղ** մի կանթեղ» (Վ. Գ., 265): «**Զբազմարկածեան** ուղտյն զանգերձ ընթացիցն» (538) - «Եվ րազնապահար մտքիս րեսությամբ աչքիս դեմ բերեմ **բազմավրանգ** ու անճողոպրելի, անխոսափելի ընթացքիս ուղին» (Վ. Գ., 446): Վերջին օրինակում հոմանիշ բաղադրող հիմքով թարգմանությունն ինքնին նորաբանություն է: «Յուցից առ սմին **բազմաբոյլ** բռնութեան մարտակցացոյ» (271) - «Ապա, ես այսպեղ այդ **բազմամրոխ** ու հզոր մարտիկների դեմ ցույց պիտի րամ» (Մ. Խ., 28): «Ի **բազմագթելին** դարձաւորութիւն Ատուրն պարկերի զղջման մեղատորին» (364) - «Որը, մի օրում **բազմաթիվ անգամ գայթեղով**, վերջապես դարձի կգա զղջացած» (Մ. Խ., 130): «Որ մէկ օրուան մէջ **բազմիցս գրթեղով**՝ վերջապես դարձի կուգայ զղջումով» (Բ. Ա., 73): Այս նորաբանության սերող հանգուցային հիմքը, նույնությամբ պահպանվելով Վ. Գետրգյանի թարգմանության մեջ, կիրառվել է հոմանիշ բաղադրող հիմքի հետ. «Այն մեղավորի հանդէպ **բազմագայթ**, Որը զղջումով դարձի էր գալիս» (Վ. Գ., 183): Վերջին օրինակի թարգմանության մեջ նորաբանության հիմքերը պահպանվել են նույնությամբ. *գթ* բաղադրող հիմքի անհնչյունափոխ ձեւը այս դեպքում լինում է *գայթ*. վերջինս հայերենի շեշտափոխական հնչյունափոխության մեջ բացառիկ երեւոյթ է, քանի որ *այ* երկհնչյունը, լինելով կայուն, չի հնչյունափոխվում գրական հայերենում, միայն ժողովրդախոսակցական լեզվում է հնչյունափոխվում *է*-ի, ինչպես՝ *փայլր - փէր, գայլ - գէլ, մայր - մէր*:

զ. Բարի - Բարեհոջակեալ նորաբանությունը մասնաւորով՝ թարգմանիչ Մ. Խերանյանը հանգուցային սերող հիմքը ներկայացրել է մի ամբողջ բարդությամբ, իսկ Վ. Գետրգյանը դրա իմաստը չի պահպանել եւ նորաբանությունը ներկայացրել է բոլորովին այլ մտքացումով, ինչպես՝ «**Բարեհոջակեալ**՝ լուսատրեսցին» (279) - «.... **բարերանվելով՝ Պիտի պսակվի**» (Մ. Խ., 37), «**Յուցադրվելով պիտի հոջակվի**» (Վ. Գ., 56): Այսպես՝ նաեւ **բարեզգեստ** նորաբանության թարգմանությունը. Վ. Գետրգյանը, նորաբանության ընդհանուր իմաստից ելնելով, բոլորովին այլ բազմակի բառերով է այն թարգմանել, ինչպես՝ «Այցելութեանց՝ բարեզգեստից դիպողութեանց» (256) - «Նվիրյալներին, **զգաստ ու պարկեշտ**» (Վ. Գ., 22): Մյուս նորաբանությունների **բարի** հանգուցային հիմքը թարգմանություններում նույնն է մնացել՝ երբեմն հանդես գալով հոմանիշ կամ այլ բաղադրող հիմքերի հետ, ինչպես՝ «.... **բարեհրաման** քո ակնարկութեամբ» (294) - «**Բարեհաճ** իր **հրամանով**» (Վ. Գ., 76): «Յայլ նմանութիւն **բարեպարենի** րեսողութեան» (498) - «Զանազան **բարեվայելույ** երեւոյթներով շրջանակելու» (Բ. Ա., 163): Ի րարբերություն վերելի կապակցության՝ նորաբանությունը նույնությամբ հանդես է եկել Վ. Գետրգյանի թարգմանության մեջ. «Վայելանքն իր **բարեպարենի**» (Վ. Գ., 382) եւ առանձին բառակապակցությամբ է հանդես եկել Մ. Խերանյանի թարգմանության մեջ, ինչպես՝ «Յուրաքանչյուրն իր ժամանակին, **բազմապիսի գեղեցկությամբ**» (Մ. Խ., 273): Բառակապակցությամբ է հանդես եկել նաեւ **բարեշնորհութիւն** նորաբանությունն աշխարհաբար երեք թարգմանությունների մեջ. «Արդ, այդ գումարպակ վերադասեցեալ **բարեշնորհութեան** Քոցո պարգեւաց առ իմս երախտիս» (399) - «Եւ արդ, թեպէտեւ իմ **բարու համար քո ինձ շնորհած** վերոհիշյալ պարգեւներից շար քցերն այսպեղ ես գրի առա» (Մ. Խ., 163): «Թէ եւ **բարիքիս համար քու շնորհածդ** Վերն յիշարակուած պարգեւներէն շար քիչեր գրի առի» (Բ. Ա., 96): «Արդ, թեպէտեւ ինձ

բարերարելու համար շնորհած Նիշյալ բազմակոյտ պարզեւներից քո Քչերը այսպեղ հիշարակվեցին» (Վ. Գ., 228):

Նամամիք ենք Ռ. Յակոբսոնի այն կարծիքին, որ «թարգմանության ընթացքում կարարվում է ոչ միայն որոշակի կողային միավորների մեկ առ մեկ փոխադրումը մյուսով, այլեւ ընդհանրական ասույթի հաղորդման փոխարինումը մյուսով»¹³: Այնուամենայնիվ, մենք նորաբանությունները զուր կողային միավորներ չենք համարում, որովհետեւ դրանք իրենց ներսում բարդ ձեւաբանական, շարահյուսական եւ ոճաբանական, մի խոսքով՝ քերականական բովանդակություն ունեն եւ ասույթներ են, որոնք ուսումնասիրել ենք փեքսպի մեջ, որպեղ ավելի ակնհայտ են նորաբանությունների թարգմանությունների արարքեր առանձնահատկությունները, սպեղծման նպարակները եւ պահանջները, որոնք Շվեյցերը դրանք համարում է կանխաեթադրություններ, խոստղի *ևս*-ի դեր եւ հանրույթներ, որոնց ճիշտ ըմբռնումից հանգում ենք րվյալ փեքսպի ժանրային ճիշտ պարկանելության ըմբռնման¹⁴: Այս պարճառով էլ մեր ուսումնասիրություններում ուշադրություն ենք դարձրել րարքեր եւ նույն շարահյուսական կիրառություններով նորաբանությունների, դրանց րացում- րացյալների թարգմանության բառակազմական արվեստին:

13 **Р. Якобсон.** О лингвистических аспектах перевода. “Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике”. М., 1978, с. 18.

14 **А. Д. Швейцер,** Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты, М., 1988, с. 42-67:

ՄՈՒՐԱԴ ՆԱՍՐԱԹՅԱՆ

Ճարտարապետության դոկտոր

ԹԲԻԼԻՍԻ ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վրաստանի հայկական գաղթօջախների մասին առաջին պատմական տեղեկությունները հանդիպում են արդեն վաղ միջնադարում: Պատմիչ Ուխտանեսը հիշատակում է այդ ժամանակաշրջանում Յուրպալում գոյություն ունեցող հայկական գաղթօջախը¹: Նայ բնակչության առաջին նշանակալից գաղթերը դեպի Վրաստան, ըստ Ղեոնդ պատմիչի, տեղի են ունեցել 8-րդ դ., երբ 703, 774 և 775 թթ. արաբները ճնշել են իրենց դեմ Նախասպանում բռնկված ապստամբությունները²: 9-րդ դ. Տփղիսի հայ բնակիչները վրացիների հետ համատեղ պաշտպանել են քաղաքը արաբական Բուղա վայրագ զորավարի ասպատակություններից (853 թ.)³:

Նայերի զանգվածային գաղթը դեպի Վրաստան սկսվում է Բագրատունյաց հայկական թագավորության վերացումից եւ Անիի անկումից հետո, երբ հայ ավարապետների համար անկախ Վրաստանը դարձավ հենարան եւ պարվար՝ օտար փիրապետողներից հայրենի հողն ազապագրելու համար մղվող պայքարում: Դավիթ Շինարար թագավորի օրոք (1083-1125 թթ.) Անիից մեծաքանակ հայեր տեղափոխվեցին Վրաստան, որոնց բնակության համար առանձին քաղաք հիմնվեց՝ Գորին, բազմաթիվ հայկական եկեղեցիներով եւ վանքերով⁴:

Արդեն Թամարա թագուհու օրոք (1184-1213թթ.) հայերը Վրաստանում ազդեցիկ դիրք ունեին եւ կարեւոր դեր էին խաղում երկրի քաղաքական եւ փոստական կյանքում, ինչպես նաեւ ռազմական բնագավառում: Այսպես, օրինակ, այդ շրջանում Վրաստանի զորքերի գլխավոր հրամանատարը՝ ամիրասպալարը, հայ իշխան Զաքարե Երկայնաբազուն էր, իսկ երկրի քաղաքացիական իշխանությունը (աթաբեկությունը) գլխավորում էր նրա եղբայրը՝ Իվանեն⁵:

Նայ բնակչության գաղթը դեպի Վրաստան շարունակվում է Նախասպանը մոնղոլների կողմից գրավվելուց եւ երկրում հարկային ծանր վարչակարգ սահմանելուց հետո եւս⁶:

17-18-րդ դդ. Վրաստանում, Թբիլիսիից բացի, խոշոր հայ գաղթօջախներ գոյություն ունեին Գրեմիում, Գորիում, Քանդայում, Վակայում, Դիրբիում, Նաբաթխեիում, Ալիում, Ուպլիսցիխեում, Սուրամում, Ախալգորիում, Անանուրում, Թելավում, Սղնախում եւ այլ բնակավայրերում, որտեղ այսօր էլ պահպանվել են հայերի կառուցած բազմաթիվ եկեղեցիները:

1 Ուխտանես եպիսկոպոս, Պատմություն բաժանման հայոց եւ վրաց, Վաղարշապատ, 1871, մասն Բ, էջ 32-33:

2 «Պատմություն Ղեոնդայ», Ս.Պետերբուրգ, 1887, էջ 35, 138-139:

3 «Վրացի մարտնչությունը Նախասպանի մասին», հավաքեց Բ. Խալաթյանց, Վիեննա, 1919, էջ 100:

4 Մարթեոս Ուռեայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1991, էջ 356:

5 «Նայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976, էջ 529-541:

6 Ա. Գ. Աբրահամյան, Նամանոպուրվագիմ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1964, էջ 99:

Պեպք է նշել, սակայն, որ հայ ճարտարապետները եւ քարգործ վարպետներն աշխատել են Վրաստանում դեռեւս վաղ միջնադարում: Այսպես, օրինակ, հայ ճարտարապետ Թողոսակը 7-րդ դ. կառուցել է Աթենի Ս. Սյոն «հռիփսիմեափիպ» եկեղեցին, իսկ հայ շինարարները, Թողոսակի մասնակցությամբ, կառուցել են Մցխեթի Ս. Խաչ («Ջվարի») եկեղեցին⁷:

* * *

Վրաստանի հայկական խոշորագույն գաղթօջախը գոյարկել է Թբիլիսիում: Արդեն 12-րդ դ. յոթանասունական թվականներին Թբիլիսին դառնում է Վրաստանի՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցուն դավանող հավաքացյալների թեմական կենտրոն⁸: 13-րդ դ. Տփղիսում է հաստատվում հայ մեծահարուստ Պարոն Ումեքը Երզնկայից, որը Վրաստանի մայրաքաղաքում առեկտրապետական լայն գործունեություն է ծավալում⁹: Ումեքն այնպեղ կառուցում է Կաթողիկե Ս. Աստվածածին (այժմ՝ Ս. Գետրգ) եկեղեցին: Ումեքի որդի իշխան Կարիմադինի հրավերով Հայաստանից ժամանած հռչակավոր իմաստասեր Հովհաննես Երզնկացին 1284 թ. այսպեղ բանախոսել է երկնային մարմինների շարժման, ինչպես նաեւ օդերևութաբանական թեմաններով¹⁰:

Ումեքի թոռներ Սուջահայթը, Առյուծը եւ Զալապը 14-րդ դ. սկզբին Տփղիսի կենտրոնական մասում կառուցում են Հարանցվանք (կոչվում է նաեւ Փաշավանք) հայկական վանքի քաղաքը¹¹: Թբիլիսիում 14-րդ դ. արդեն մի շարք հայկական եկեղեցիներ գոյություն ունեին. բացի Կաթողիկեից եւ Հարանցվանքից, պատմիչները հիշատակում են նաեւ Ս. Բեթղեհեմ, Հրեշտակապետաց, Քառասնից մանկանց, Մուղնու Ս. Գետրգ եւ այլ եկեղեցիները¹²: Նրանք միաժամանակ հայրնի մշակութային կենտրոններ էին. մեզ են հասել այդ եկեղեցիներում գրված բազմաթիվ ձեռագրեր¹³:

Տփղիսում հայերի շինարարական - ճարտարապետական գործունեությունը առանձնապես աշխույժ էր ուշ միջնադարում, երբ, վերը նշվածներից բացի, կառուցվեցին երկու քառանյակ հայկական նոր եկեղեցիներ: Այդ ժամանակաշրջանի Թբիլիսիում հանդիպում ենք հայազգի դիվանագետների, պետական եւ ռազմական գործիչների՝ Բեկրաբեկյաններ, Ղորղանյաններ, Արդուխան-Երկայնաբազուկներ, Թումանյաններ, Բեհբոխյաններ եւ ուրիշներ¹⁴: Իսկ վրաց թագավորների օրոք միջնադարից մինչեւ 18-րդ դ. վերջը Թբիլիսի քաղաքագլուխը ավանդաբար հայ էր նշանակվում, որը պատճառաբանված էր քաղաքում հայ

7 Տես Ս. Մ. Մյուրադյան, Армянская эпиграфика Грузии. Картли и Кахети, Ереван, 1985, էջ 14-43, 93-113:

8 Մ. Չափեանց, Պատմություն հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 132:

9 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Թբիլիսի, 1909, էջ 349:

10 Յովհաննես Երզնկացի, Յաղագս երկնային շարժման, Նոր-Նախիջևան, 1792, էջ IX-X:

11 Տես Ս. Մ. Մելիքսեթ-Բեկ, Նին Թբիլիսիի եւ հայ-վրացական կոպտորական կապերի պատմությունից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, թ. 3:

12 ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, մասն առաջին, Երևան, 1955, էջ 120, 384, 425: Մասն 3, Երևան, 1967, էջ 420, 475, 488:

13 Լ. Մ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 156:

14 Ս. Մ. Մելիքսեթ-Բեկ, Армяне в Тбилиси в шестидесятих годах XIX века, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, թ. 3, էջ 161:

բնակչության գերակշռող քանակով¹⁵: Ինչպես գրում է ֆրանսիացի հայրնի ճանապարհորդ Տուրնեֆորը, 18-րդ դարում Թբիլիսիի 20000 բնակչից 14000-ը հայեր էին, 3000-ը՝ մահմեդական, 2000-ը՝ վրացի, 500-ը կաթոլիկ, ընդ որում այս վերջիններս դավանափոխ հայեր էին¹⁶:

Համաձայն «Թիֆլիս քաղաքի 1803 թ. հունվարի դրությամբ բնակչության, շենքերի եւ ամրությունների հաշվեհամարի»՝ 18-19-րդ դդ. սահմանագլխին քաղաքում արդեն կար 24 հայկական եկեղեցի¹⁷: Բացի եկեղեցիներից՝ հայերը Թիֆլիսում կառուցում էին նաեւ բնակելի եւ հասարակական շենքեր: Այսպես, օրինակ, իտալացի ճանապարհորդ Ալեքսանդր Նեգրին նշում է, որ 19-րդ դարի սկզբին քաղաքի երկու հազար բնակելի տներից մոտ 1800-ը պատկանում էին հայերին¹⁸:

Հայկական եկեղեցիներ կային հին Թիֆլիսի բոլոր թաղամասերում (Քարափիթաղ, Հավլաբար, Կուկիա, Ճուղուրեթ, Խարփուխ): Սակայն Թիֆլիսի 19-րդ դ. կազմած հատվածի վրա, որպեսզի նշված են բոլոր 24 հայկական եկեղեցիները, երեսուն է, որ նրանց մեծ մասը գտնվում է քաղաքի կենտրոնական մասում:

Այժմ նրանցից պահպանվել է 14-ը (մնացածները քանդվել են 20-րդ դ. 30-ական թվականներին, որոնց թվում նաեւ Հարանցվանքը):

Թբիլիսիի մեզ հասած հայկական հնագույն եւ այսօր գործող Ս. Գետրգ Մայր եկեղեցին ըստ շինարարական արձանագրության կառուցվել է 1251թ.՝ «Շինեցաւ Կաթողիկէ եկեղեցին արդեամբ իշխանի Հայոց Ումեքայ: Ի Թուին Հայոց Չ»¹⁹: Սակայն, փաստորեն, այդ եղել է ավելի հին եկեղեցու հիմնովին վերաշինում, որովհետեւ հայկական միջնադարյան ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում նշված է Թբիլիսիում 1037 թ. Ս. Աստվածածին մենաստանի կառուցման մասին²⁰:

Նարիկալա բերդի ստորոտում կանգուն Սուրբ Գետրգ Մայր եկեղեցին, (այսպեսլից է նրա նաեւ «Բերդի Մեծ եկեղեցի» անունը) հետագայում եւս վերանորոգումներ է ունեցել, բայց պահպանել է իր սկզբնական ճարտարապետական հորինվածքը: Այն պատկանում է վաղ միջնադարում հայկական շինարարական արվեստի սպեղծած «գմբեթավոր դահլիճ» տիպի եկեղեցիների 11-13-րդ դդ. այն ենթափախին, որն ունի միայն մեկ զույգ գմբեթակիր որմնամույթեր²¹: Այսպես աղոթասրահը (11.7x13 մ) արեւելքում ավարտվում է եռյակ լուսամույրներով Ավագ խորանով, որի երկու կողքին աբսիդներով ավանդաքանդակ են: Եկեղեցու արեւելյան ճակարն ունի միջնադարյան հայկական ճարտարապետությանը բնորոշ զույգ եռանկյունաձեւ խորշեր: Մուտքերը երկուսն են՝ արեւմտյան ու հյուսիսային կողմերից: Հարավային եկեղեցիներում գրեթե պարտադիր մուտքի բացակայությունը պայմանավորված է տեղանքի եւ շրջակա կառուցապարման առանձնահատկություններով:

Ս. Գետրգ Մայր եկեղեցին, ինչպես եւ Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիների մեծ մասը, կառուցված է աղյուսով: Հարավային պարի մոտ արտաքուստ կախարված մասնակի պե-

15 Անդ, էջ 161-162:

16 **М. Полиевктов**, Г. Натадзе, Старый Тифлис в известиях современников, Тифлис, 1929, с. 30.

17 Անդ, էջ 65:

18 Անդ, էջ 74:

19 **П. М. Мурадян**, Армянская эпиграфика Грузии, Тбилиси, с. 22.

20 Անդ, էջ 21:

21 **М. М. Асратян**. Памятники средневековой армянской архитектуры в Тбилиси, Ереван, 1978, с. 4.

ղումները պարզեցին, որ աղյուսաշեն պատերը դրված են սրբապաշ կարմիր փուֆից շարված ասֆիճանաձեւ որմնախարսի վրա: Եկեղեցու ներկայիս գմբեթը 17-րդ դ. վերանորոգման արդյունք է²²:

Ս. Գետրոգ Մայր եկեղեցու ներսը զարդարված է 18-րդ դ. որմնանկարներով, որոնք բացվել են 1976 - 77 թթ. նորոգման աշխատանքների ժամանակ, երբ հեռացվել են պատերի՝ ուշ շրջանի գաջի եւ յուղաներկի շերտերը: Գմբեթին պատկերված է աղավնակերպ Ս. Տոգո եւ Սերովբեների հեպ-Քրիստոսը՝ բազմած ամպերի վրա, Սուրբ Սեդանի կամարի ձախակողմյան մասում Ս. Աբգարն է Քրիստոսի անձեռագործ դասպառակով, աջակողմյան մասում՝ Ս. Տրդապը, հյուսիսային պատին պատկերված են Ավետույնը, Եղիսաբեթը ողջունում է Ս. Աստվածածինն եւ սաղմոսասաց Դավիթը հալածվում է Սավուղ թագավորից, հարավային պատին նկարված են Քրիստոսի Ծնունդը եւ Մկրտությունը²³: Գեղարվեստական մրաօնություն, գունային կառուցվածքի եւ ոճական առանձնահատկությունների հիման վրա այս որմնանկարները վերագրվում են Նովնաթան Նակոբի Նովնաթանյանի վրձնին (18-րդ դ.) եւ հանդիսանում նշանակալից երեսույթ հայ կերպարվեստի պարմության մեջ²⁴:

Ընդհանրապես Թբիլիսիի Ս. Գետրոգ Մայր եկեղեցին բացառիկ կապ ունի հայ մշակույթի հետ. նրա կողքին են թաղված հայ ժողովրդի մեծ զավակները՝ Սայաթ-Նովան եւ Գետրոգ Բաշինջաղյանը: Այսպեղ են պահվում նաեւ Նովնաթան Նովնաթանյանի «Աստվածամայրը» եւ Մկրտում Նովնաթանյանի «Օրհնող Քրիստոսը» նկարները, ինչպես նաեւ Բաշինջաղյանի մի շարք մեծադիր կտավները՝ Քրիստոսի երկրային կյանքի թեմաներով:

Կաթողիկեից հեպո հնագույն հայկական եկեղեցին Թբիլիսիում եղել է 14-րդ դ. հիմնված Նարանցվանքի (կոչվում է նաեւ Փաշավանք) փառարը, որը իր չափերով քաղաքի խոշորագույն եկեղեցական շենքն էր: Այն երկու անգամ վերակառուցվել է՝ 1482 թ. եւ 1789 թ., երբ վանքի Ղազար վանահայրը «...նորոգեաց գեկեղեցիս ի ներքուստ եւ յարտաքուստ եւ գեղանկար յօրինուածովք շքեղազարդեաց...»²⁵: Վանքի համալիրի մեջ էին մտնում նաեւ վանահոր երկհարկանի շենքը, բնակելի սենյակները, եռահարկ զանգակատունը, պարիսպը²⁶: Այժմ պահպանվել են զանգակատունը եւ վանահոր շենքը (վանքը քանդվել է 1930-ական թթ.): Աղյուսից կառուցված փառարն ունեցել է եռանակ գմբեթավոր բազիլիկայի հորինվածք երեք զույգ մույթերով, ընդ որում բոլոր նավերն էլ արեւելքում ավարտվում են կիսաշրջանաձեւ, հավասար մեծության խորաններով, որոնք, սակայն, արտաքին պատերի ուղղանկյուն եզրագծից դուրս չեն գալիս: Այս երեք խորաններից միջինը նվիրված էր Ս. Աստվածածնին, հարավայինը՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչին, իսկ հյուսիսայինը՝ Ս. Առաքելոց²⁷: Տաճարը ամբողջությամբ, սակայն, անվանվում էր Ս. Աստվածածին²⁸: Նրա առանձին, երկթեք փանիքներով ծածկված նավերը հարվում էին խորանների առջեւ փրանսեպով, որը պսակված էր երեք գմբեթներով: Այսպիսի հորինվածքը եզակի է հայկական միջնադարյան ճարտարապետության մեջ:

22 III. Амвросий, Древности Тифлиса. Тифлис и его окрестности, Тифлис, 1925, с. 186.

23 «Եկեղեցական վերանորոգչական աշխատանքներ վիրահայոց թեմում», «Էջմիածին», 1979, Գ, էջ 63:

24 Մ. Ղազարյան, Նորահայր որմնանկարներ, «Գրական թերթ», 1977, թ. 50, էջ 4:

25 Ս. Ջալալեանց, Ճանապարհորդություն ի Սեմն Նայաստան, մասն Բ, Թիֆլիս, 1853, էջ 59:

26 Անդ:

27 Լ. Մ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Նայաստանի եւ հայերի մասին, հ. 3, Երևան, 1955, էջ 265:

28 Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 59:

Տաճարի բավականին մեծ այս գմբեթներն ունեին բարձր, սլացիկ, փասներկու նիստա-
նի թմբուկներ՝ բրգաձև վեղարով: Նարավային մուրքի առջեւ (կային մուրքեր նաեւ հյուսի-
սից եւ արեւմուտքից) կցված էր քառասյուն շքամուրք: Տաճարի ընդարձակ աղոթասրահը
լուսավորվում էր համեմատաբար փոքր պատուհաններով: Խորաններն ունեին մեկական
լուսամուտ արեւելյան ճակատում: Երեք ճակատները (արեւելյան, հյուսիսային եւ հարա-
վային) ունեին կտրվածքում կիսաշրջանաձեւ խորշեր: Ընդերկայնական պատերի՝ փրան-
սեպին համապատասխան հատվածները զարդարված էին կամարաշարով: Արտաքուստ
փրանսեպը շեշտված էր ճակատներով նաեւ հյուսիսային եւ հարավային պատերում:
Գմբեթի թմբուկի բոլոր նիստերն ունեին բարձր եւ նեղ լուսամուտներ, որոնք բացվում են կա-
մարակապ վերջավորությամբ հարթ խորշերի կենտրոնով:

Տաճարի գլխավոր ճակատը ձեւավորված էր սլաքաձեւ կամարներով ուղղանկյուն
հարթ խորշերով: Վանքական համալիրի հարավարեւմտյան անկյունում բարձրանում է
դարպասի վրա կառուցված զանգակատունը, որի բարձր ծավալն ավարտվում է սյունա-
զարդ ռուբոնդայով:

Թբիլիսիի հայկական եկեղեցիներից ամենահայտնին եւ հռչակվածը Մուղնու Ս.
Գետրգն է: Ըստ պարմիչ Զաքարիա Սարկավազի՝ եկեղեցին հիմնվել է 13-րդ դ. Աշտա-
րակի մոտ Մուղնի գյուղի Ս.Գետրգ վանքից մասունքների մի մասի Տփղիս փեղափոխվելու
կապակցությամբ (վրաց արքայազնին բուժելու համար)²⁹: Այս փեղեկությունը բերում է նաեւ
Շարդենը³⁰: Նարավային մուրքի արձանագրության համաձայն՝ եկեղեցին հիմնովին վերա-
կառուցել է պարոն Ստեփանը 1754 թ.³¹: Այս իրադարձությանը Սայաթ - Նովան նույնիսկ
հատուկ երգ է նվիրել³²: Մուղնու Ս. Գետրգ եկեղեցին նույնպես պարկանում է գմբեթա-
վոր բազիլիկաների տիպին: Սակայն այսփեղ, ի փարբերություն Նարանցվանքի փաճարի,
գմբեթը բարձրանում է շենքի ընդհանուր ծավալի մեջտեղում, չորս խոշոր, գլանաձեւ մույթե-
րի վրա (նման ձեւի հենասյուները հազվադեպ են Նախաստանի եկեղեցիներում): Կիսաշրջա-
նաձեւ Ավագ խորանի երկու կողմում փեղադրված են փոքրիկ աբսիդներով ավանդապներ:
Մուղնու Ս. Գետրգ եկեղեցին ունի մի այլ առանձնահատկություն եւս. այսփեղ Ավագ խո-
րանի եւ ավանդապների աբսիդները ոչ թե ներառված են պատերի ուղղանկյուն եզրագծի
մեջ, այլ դուրս են գալիս կիսաշրջան ծավալներով: Բյուզանդական ճարտարապետությանը
բնորոշ այս ձեւը հավանաբար միջնորդված է Ս. Գետրգ եկեղեցում վրացական ճարտարա-
պետության ազդեցությամբ:

Քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկաներ են նաեւ Թբիլիսիի Շամքորեցոց, Ս. Էջմիածին,
Ս. Ստեփանոս, Ս. Նովհանես Մկրտիչ, Ս. Կարապետ, Ս. Սարգիս, Կուկիայի Ս. Աստվա-
ծածին եւ ուրիշ հայկական եկեղեցիները, որոնց մեծ մասը կառուցվել է 18-րդ դ.: Նույն հո-
րինվածքն ունենալով՝ այս եկեղեցիները միմյանցից փարբերվում են չափերով, հատակագ-
ծային եւ ծավալային լուծման մանրամասներով, հարդարանքով, եւ այս բոլորը նրանցից
յուրաքանչյուրին չկրկնվող ճարտարապետական կերպար է հաղորդում:

29 «Զաքարեայ Սարկավազի պարմագրություն», հ. 3, Վաղարշապատ, 1830, էջ 40:

30 М. Полиевктов, Г. Натадзе, Гзл. աշխ., էջ 17:

31 П. М. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии. Тбилиси, Ереван, 1988, с. 46.

32 Սայաթ-Նովա, ժողովածու, կազմեց Մ.Ս. Նասրաթյան, Երեւան, 1958, էջ 82:

Կոստանաց վանքի Ս. Սյրեփանոս եկեղեցին կառուցվել է Քարափիթաղում 1727 թ. եւ վերակառուցվել սրբապաշ քարով 1868 թ.³³: 12 նիստանի թմբուկով գմբեթը բարձրանում է չորս գլանաձեւ, զանգվածեղ մույթերի վրա: Թաղերը եւ կամարները շեշտված սլաքաձեւ են: Կիսաշրջանաձեւ խորանի երկու կողմում ուղղանկյուն հափակագծով ավանդաքարներն են: Ի փարբերություն Մուղնու Ս. Գետրգ եկեղեցու՝ այսպեղ արպաքուսպ, շենքի ընդհանուր ծավալից դուրս է գալիս միայն Ավագ խորանը: Վերջին փարիներին եկեղեցին վերանորոգել են, վերացրել հայերեն արձանագրությունները եւ դարձրել գործող վրացական եկեղեցի:

Նավլաբարի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որն անվանվում է նաեւ «Կարմիր Ավետարան», կառուցվել է 1775 թ. աղյուսից եւ հիմնովին վերակառուցվել 1840-ական թթ. Շամքորից գաղթած հայ բնակիչների կողմից (այս պարճառով եկեղեցին ունի մի երրորդ՝ «Շամքորեցոց» անուն)³⁴: Խոշոր աղոթասրահը (14 x 19 մ) արեւելքում ավարտվում է կիսաշրջանաձեւ խորանով, որի երկու կողմերում ուղղանկյուն հափակագծով ավանդաքարներն են (սրանցից հյուսիսայինն անմիջական մուտք ունի դեպի բեմ): Ուշագրավ է այսպեղ ավանդաքարների երկրորդ հարկը, որն արեւմտյան պարի ամբողջ լայնությամբ, կամարակապ բացվածքով դուրս է գալիս դեպի աղոթասրահ՝ վերածվելով վերնահարկի:

Նսկայական բարձր գմբեթը 16 նիստանի թմբուկով բարձրանում է խոշոր, գլանաձեւ մույթերի վրա: Մուտքերը երեքն են (հյուսիսից, հարավից եւ արեւմուտքից): Բացի ուղղանկյուն, կամարակապ վերջավորությամբ մեծ լուսամուտներից բոլոր ճակարների վերին մասերում կան եւ կլոր պատուհաններ:

Շամքորեցոց եկեղեցին իր խոշոր չափերի, բարձր գմբեթի ու դիրքի շնորհիվ դարձել էր Նավլաբար թաղամասի կառուցապարման դոմինանտը եւ Թբիլիսիի հարավարեւելյան մասի ուրվագծի կարեւոր շեշտը (այսօր այն կիսավեր է):

Նավլաբարի այժմ գործող Ս. Էջմիածին եկեղեցին կառուցված է աղյուսից 1806-1809 թթ.³⁵: Այսպեղ եւս գմբեթակիր մույթերը գլանաձեւ են, իսկ ուղղանկյուն ավանդաքարներից հյուսիսայինը դուռ ունի դեպի Ավագ խորան: Սակայն նրանց երկրորդ հարկերը չեն բացվում դեպի դահլիճ եւ փաստորեն թաքստոցներ են: Արեւմտյան դուռը (եկեղեցին մուտքեր ունի նաեւ հյուսիսից եւ հարավից) բացվում է ուղղանկյուն մի նախամուտքի մեջ, որը շենքի ընդհանուր ծավալից դուրս է գալիս: Երկայնական պարերի լուսամուտները բավական խոշոր են (լայնությունը ներսից՝ 1,5 մ): Կան նաեւ կլոր պատուհաններ եւ խորշեր, իսկ արեւելյան ճակարը ձեւավորված է հափակագծում կիսաշրջանաձեւ զույգ խորշերով:

Կուր գետի ձախ ափին՝ բարձրադիր մի հարթակի վրա տեղադրված Ս. Կարապետ եկեղեցին հիմնադրվել է 1400 թ. եւ հիմնովին վերակառուցվել աղյուսից 1790 թ.³⁶: Գմբեթակիր մույթերը քառակուսի են, անկյունները 45° թեքությամբ հափած: Գմբեթաքարակ քառակուսուց դեպի գմբեթ անցումն իրականացված է առաջաստերով: Ուղղանկյուն հափակագծով ավանդաքարները արեւելքից ունեն նույնպես ուղղանկյուն խորշեր, որոնք աբսիդի դեր են խաղում: Գեղապետիլ է եկեղեցու ուրվագիծը՝ գմբեթի 12 նիստանի սլացիկ թմբուկով եւ արեւմտյան ճակարի վրա բարձրացող զանգակարան խոշոր ռոփոնդայով, որը փաստո-

33 Խ. Խոնցյան, Թբիլիսի Ս. Սյրեփանոս կոստանաց անապարի պարմութիւնը, Թբիլիս, 1914, էջ 70:

34 П. М. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии, Тбилиси, с. 93.

35 Անդ, էջ 90:

36 Լ. Մ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Նախաստանի եւ հայերի մասին, էջ 268:

րեն երկրորդ գմբեթի դեր է խաղում: Այժմ Ս. Կարապետ եկեղեցին վերափոխված է գործող վրացական եկեղեցու: Նմանապիպ հուշարձաններ են 18-րդ դ. կառուցված, սակայն այսօր չպահպանված (քանդված են 20-րդ դ.) Ս. Նովիանեն Մկրտիչ, Կուկիայի Ս. Աստվածածին եւ Ս. Սարգիս հայկական եկեղեցիները³⁷:

Քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկայի հեղափոխական տարրերակն են հին Թխֆիսի կենտրոնական (նախկին Երեսնյան) հրապարակից հարավ գտնվող Ս. Նշան, Նորաշեն Ս. Աստվածածին, Բեթլեհեմի Ս. Աստվածածին, Զգրաշեն Ս. Աստվածածին (հին քաղաքի Նայկական փողոցում) եւ Զրկինյանց Ս. Գետրգ (վերջին երկուսը քանդվել են) եկեղեցիները: Այս հուշարձաններում գմբեթը բարձրանում է ոչ թե դահլիճի մեջտեղում, չորս մույթերի վրա, այլ արեւելյան մույթերի եւ բեմի անկյունների վրա: Ինչպես եւ Նարանցվանքում, այս եկեղեցիների նավերը տրանսեպտով հարվում են խորանի առջեւ, այլ ոչ թե միջին թռիչքում: Բայց, ի տարբերություն Նարանցվանքի, որտեղ երեք նավերն էլ ունեն հավասար լայնություն, Նորաշեն, Ս. Բեթլեհեմ եւ Ս. Նշան եկեղեցիներում գլխավոր եւ կողային նավերի լայնությունների հարաբերությունը համապատասխանաբար կազմում է 1:1,8, 1:2 եւ 1:1, 2,5, այսինքն ունի Նայաստանի միջնադարյան գմբեթավոր բազիլիկաներին բնորոշ համաչափություններ: Եթե Նարանցվանքում երեք նավերը արեւելքում ավարտվում են խորաններով եւ ունեն առանձին երկթեք տանիքներ, ապա վերը նշված եկեղեցիներում խորանով ավարտվում է գլխավոր կենտրոնական նավը, որը տրանսեպտի հետ կազմում է շենքի վերին՝ խաչաձեւ մասը:

Ս. Նշան եկեղեցին, ըստ հյուսիսային մուտքի վերելի շինարարական արձանագրության, կառուցել է Մելիք Գետրգը 1703-1711 թթ.³⁸: Նույն ճակատի երկու այլ արձանագրություններ հայտնում են գմբեթը 1780 թ. Ղազարի եւ հյուսիսային մուտքը 1781 թ.՝ Տեր-Նիկողոսի կողմից վերանորոգելու մասին³⁹: Արեւելքից արեւմուտք ձգված աղոթասրահը (11 x 20,5մ չափերի) բաժանվում է երեք նավի՝ երկու զույգ ուղղանկյունավոր հարած անկյուններով մույթերով: Ավանդադներն ունեն կիսաշրջանաձեւ խորաններ, իսկ վերետու՝ թաքստոցներ: 12 նիստանի թմբուկով գմբեթը բարձրանում է տրանսեպտի եւ միջին նավի հարման վրա: Երեք մուտք կա՝ հյուսիսից, արեւմուտքից եւ հարավից: Վերջինիս առջեւ կանգուն է երկհարկանի զանգակատունը: Աղյուսաշեն եկեղեցու պատերը դրսից զարդարված են հարթ զարդանախշերով, ավարտվում են սլաքաձեւ կամարներով:

Բեթլեհեմի Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցված է Քարափիթաղում՝ Նարիկալա ամրոցի ստորոտում: Նիմնադրված լինելով 14-րդ դ. (մեզ է հասել այսպեղ 1437 թ. գրված հայերեն ձեռագիր) եկեղեցին վերակառուցվել է 1746 թ.⁴⁰: Այն ունի նույն հորինվածքը, ինչ Ս. Նշանը տարբերվելով միայն որոշ մանրամասներով (մույթերը ութանիստ են, միջին նավն ունի թաղակիր կամարներ, թեք տեղանքի պատճառով հարավից մուտքը չունի, ճակատները դրսից խորշեր չունեն): Ավանդադների երկրորդ հարկը, ինչպես Շամքորեցոց եկեղեցում, արեւմտյան պատի ողջ լայնությամբ բացվում է դեպի աղոթասրահ: Այսպիսի լուծումը, թեպետ սակավ, հանդիպում է պատմական Նայաստանի 17-րդ դ. այլ հուշարձաններում նույն-

37 Անդ, էջ 270:

38 Ս. Ջալալխանց, նշվ. աշխ., էջ 21:

39 Անդ:

40 П. М. Мурадян, Армянская эпитафиза Грузии. Тбилиси, с. 34.

պես (վերջին փարիներին քանդված Փառակայի Ս. Ասրվածածին եկեղեցին Նախիջեւանի Ինքնավար Նանրապետությունում, Նորագավթի եռանավ Ս. Ասրվածածին բազիլիկան Երեսանում եւ այլն): 20-րդ դ. վերջին Բեթղեհեմի Ս. Ասրվածածին եկեղեցին հիմնովին նորոգել են, վերացրել պատերի երեք քառանյակ հայերեն արձանագրությունները, 1501, 1679, 1711 թթ. խաչքարերը եւ դարձրել վրացական եկեղեցի:

Նրանից արեւելք, փոքր-ինչ հեռու, առանձին կանգնած է եռաշարուս, դարպասի վրա աղյուսից կառուցած զանգակատունը (17-րդ դ.)՝ ութասյուն քարաշեն սյունազարդ գմբեթով:

Ջգրաշեն Ս. Ասրվածածին եկեղեցին 1729 թ. հին Թիֆլիսի Արմյանակայա փողոցում (քանդվել է 1930-ական թվականներին): Այն բավական խոշոր գմբեթավոր բազիլիկա էր (արտաքին չափերը՝ 14,6 x 24,0 մ), երկու զույգ ութանիսպ մույթերով: Խորանի երկու կողմերի ավանդաքները ուղղանկյուն են, եւ նրանցից հյուսիսայինը երկրորդ դուռ ունի բեմից: Խոշոր գմբեթը բարձրանում է արեւելյան որմնասյուների եւ Ավագ խորանի անկյունների վրա: Մուրքերը երեքն են՝ ընդերկայնական պատերում եւ արեւմտյան ճակատում: Աղոթասրահն առաջորդեն լուսավորվել է խոշոր պատուհաններից (նրանց լայնությունը դրսից 1,4 մ է): Կամարները եւ թաղերը շեշտված սլաքածն են: Միջին նավի թաղի վերեւում՝ երկթեք փանիքի փակ, եկեղեցու երկարությամբ ձգվում է թունելանման թաքստոցը:

Նորաշեն Ս. Ասրվածածին եկեղեցին կառուցվել է 1507 թ. եւ վերանորոգվել 1650, 1795 եւ 1808 թթ.⁴¹: Նամարյա քառակուսի հատակագծով աղոթասրահը (լայնության եւ երկարության հարաբերությունը 1:1,2) երկու զույգ հզոր զլանածն մույթերով (1,55 մ քրամագծով) բաժանվում է երեք թաղածածկ նավի: Այսպեղ եւս գմբեթը դրված է արեւելյան մույթերի եւ Ավագ խորանի անկյունների վրա: Ավանդաքներն ուղղանկյուն են, առանց աքսիդների: Արեւմտյան ճակատի վրա՝ երկթեք փանիքի գագաթին բարձրանում է թեթեւ, սյունազարդ զանգակատունը: Եկեղեցու ներսույթը 1793 թ. որմնանկարներով զարդարել է Նովնաթան Նովնաթանյանը⁴²:

Գմբեթավոր բազիլիկաներ են եղել նաեւ 1930-ական թթ. քանդված Նրեշտակապետաց (1781 թ.) եւ Խոջիվանքի Ս. Ասրվածածին (1655 թ.) եկեղեցիները:

Թբիլիսիի հայկական մի շարք եկեղեցիներ ունեն միանավ եւ եռանավ բազիլիկաների հորինվածք: Ս. Մինաս եկեղեցին (1790 թ.)⁴³ Նավաբարում ու Միջնադարի հայկական ճարտարապետության բնորոշ եռանավ բազիլիկա է՝ երկու զույգ մույթերով, երկու կողմերում ուղղանկյուն ավանդաքներով, կիսաշրջանաձեւ աքսիդով: Բազիլիկաներ են նաեւ Ճուղուրեթի Ս. Ասրվածածին (այժմ վերածված է վրացական եկեղեցու) եւ Չորաբաշի Ս. Գետրգ (1775 թ.)⁴⁴ եկեղեցիները: Վերջինս գտնվում է Կուր գետի ձախ, բարձր եւ զառիթափ ափի վերեւում, Նավաբարի բնակելի շենքերի շարքում:

Քարափի Ս. Գետրգ եկեղեցին (կոչվում է նաեւ «Խիխոյի ժամ») գտնվում է Քարափի-թաղում, Բեթղեհեմի եկեղեցուց արեւելք: Այն փոքրիկ է, կառուցված 1753 թ., աղյուսից⁴⁵:

41 Անդ, էջ 75:

42 Մ. Ղազարյան, Հայկական կերպարվեստը 17-18-րդ դդ.: Գեղանկարչություն, Երևան, 1974, էջ 206:

43 Լ. Մ. Մելիքսեթ - Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 268:

44 Անդ:

45 Ս. Ջաղաթանց, նշվ. աշխ., էջ 72:

Դահլիճում երկայնական պատերին կից են երկու զույգ մույթեր, որոնք սպեղծում են խոր որմնախորշեր: Այսպիսի լուծումը 17-18-րդ դդ. հապուկ էր հարավային Սյունիքի նույնապիպ եկեղեցիներին: Ս. Գետրգ եկեղեցում խորշերը ծածկող կամարները խիստ սլաքաձեւ են, գեպնահար համաչափություններով: Վերջին փարիներին այն դարձրել են գործող վրացական եկեղեցի:

Պեպք է նշել, որ Թիֆլիսի 17-րդ դ. որոշ հայկական եկեղեցիներին (Ս. Նշան, Քարափի Ս. Գետրգ, Նարանցվանք, Բեթղեհեմի զանգակարան) բնորոշ է ուշ միջնադարի իրանական դեկորատիվ արվեստի որոշ փարերի կիրառումը ճակարների ձեւավորման մեջ (այս երեսույթը հանդիպում է նաեւ պարսկական Նայաստանի Գողթան, Երնջակ, Արեւիք գավառների, ինչպես նաեւ 17-18-րդ դդ. Արեւելյան Վրաստանի եկեղեցիներում):

Իսկ մի քանի հայկական եկեղեցիներն էլ՝ կառուցված Թիֆլիսում 18-րդ դ. կամ վերակառուցված 19-րդ դ., ունեն ռուսական կլասիցիզմին բնորոշ հարդարանքի փարեր (Նորաշեն, Շամքորեցոց, Ս. Մինաս): Սակայն ինչպես դրանք, նույնպես եւ իրանական արվեստի փարերը հայ ճարտարապետները կիրառել են սպեղծագործաբար՝ զուգակցելով ազգային արվեստի դեկորատիվ ու կառուցողական ձեւերի հետ եւ համաձայն իրենց սպեղծագործական խնդիրներին:

Ընդհանուր առմամբ, Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիների ճարտարապետական-գեղարվեստական լուծումները մարմնավորում են Նայաստանի շինարարական արվեստի ավանդները: Ոճական որոշ նորամուծությունները (հիմնականում կապված որպես շինանյութ աղյուսի կիրառման հետ) չեն ազդել այդ եկեղեցիների հորինվածքային մրահղացումների ամբողջականության վրա. նրանց ճարտարապետությունը ինքնուրույն ձեւավորվել է որպես բնականոն զարգացման արդյունք: Դրան նպաստել են այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են Թիֆլիսում հայ բնակչության գերակշռությունը, Մայր Նայաստանի մոտիկությունը եւ նրա հետ հոգետր ու նյութական մշակույթի սերտ կապերի պահպանումը (Ասիայի, Եւրոպայի եւ Աֆրիկայի հայկական բազմաթիվ գաղթօջախներից սա ամենամոտը եր հայրենիքին):

Սակայն Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիների կարեւոր նշանակությունը, բացի հայապահպանությունից եւ վրացական հողում ազգային արվեստի նվաճումների կիրառումից, նաեւ հայ ճարտարապետության համար հորինվածքային նորությունների սպեղծումն էր (եռագմբեթ բազիլիկա, Ավագ խորանի առջեւ փրանսեպի փեղադրում եւ այլն) եւ արտաքին հարդարանքում նոր զարդաձեւերի կիրառումը: Այս բոլորի շնորհիվ Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիների ճարտարապետությունը հայ մշակույթի պարմության հետաքրքրական էջերից մեկն է:

ԱՇՈՏ ՆԱՅՐՈՒՆԻ

Պարմական գիությունների դոկտոր

**ՆԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՐՅՈՒՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 1918 Թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ**

Նայասարանի Նանրապետության դրությունն ինչպես նախորդ ամիսներին, այնպես էլ օգոստոսին շարունակում էր մնալ ծայրահեղ ծանր եւ հուսահատական: «Նայասարանը, ավելի շուրջ, գաղթականական կայան էր,- գրում էր Սիմոն Վրացյանը:- Ամբողջ երկրում շուրջ 450.000 գաղթական էր թափված, որից մոտ 40. 000-ը Երեւանում, շատերը՝ փողոցների եւ ավերակ շենքերի մեջ: Նացիներ ճարվում...: Սարսափելի էր որբերի վիճակը... Մարդիկ մեռնում էին անմոռուց, հարյուրներով, հազարներով: Ժողովուրդը սպառվում էր վառվող մոմի պես...»¹:

Այդ ծանր իրադրությունում Նայասարանի Նանրապետության կառավարությունը շարունակում էր ջանքեր գործադրել Բրեստի պայմանագիրը կյանքի կոչելու, սովահարության մարմնված հարյուր-հազարավոր փախստականներին իրենց հայրենի բնակավայրերը վերադարձնելու եւ հանրապետության քաղաքականության մեկուսացումը վերացնելու համար Գերմանիայի աջակցությունն սպանալու նպատակով: Օգոստոսի 2-ին Բեռլինում գրվող հայկական պարավիտությունը օգնության մի գրավոր խնդրագրի հետ գերմանական արագորժնախարարությանը ներկայացրեց քաղվածքներ Կոստանդնուպոլսում գրվող հայկական պարավիտությունից ստացված տեղեկագրերից, որոնք ահազանգում էին բազմազան հայ փախստականների ծայրահեղ ծանր դրությունը եւ թուրքական զորամասերի ու թաթարական հրոսակների կողմից հայերի հանդեպ իրագործվող բռնությունների շարունակական աճը: Այդ քաղվածքներում ընդգրկված էր նաեւ հետեւյալ հարվածը Նայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի՝ հուլիսի 20-ի նամակից. «Դուք այդպիսի չեք կարող պարկերացնել, թե ինչպիսի? ահռելի չափերի է հասել մեր ազգի փախուստը, եւ որքան սոսկալի է դրանից առաջ եկած թշվառությունը: Երեւանից մինչեւ Դիլիջան եւ Նոր Բայազետ ճանապարհներին փախստականների մի ամբողջ ծով է: Թիֆլիսի եւ Վլադիկավկազի միջեւ գրվող ռազմական ճանապարհը լեփ-լեցուն է փախչող հայերով: Ախալքալաքի 80 000 հայերը խռնված են Բակուրխանի կիրճերում՝ մարմնված օդար իշխանությունների պաշտոնական եւ ոչ պաշտոնական կամայականություններին: Ղարաբաղիսայի հովիտները լի են փախստականներով: Այնպիսի են գրվում Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի շրջանների բոլոր հայ բնակիչները: Քաաշի եւ Բորջալուի թաթարները, ոգետրված թուրքական զորամասերի ներկայությունից, նրանց անմարդկային կոտորածների են ենթարկել: Նրանք միայն Ղարաբաղիսայի շրջանում սպանել են 2.000 հայերի... հայ որբերը, որոնցով շատ վագոններ լի էին, իրենց ուսուցչուհիների հետ միասին սպանողի են ենթարկվել: Առհասարակ Ղարաբաղիսայից մինչեւ Թիֆլիս ձգվող երկաթուղագիծը մեր ազգի կառավարմալայն է դարձել: Փախստականների բազմությունը՝

1 Ս. Վրացյան, Նայասարանի հանրապետություն, Երեւան, 1993, էջ 199-200:

թվով կես միլիոնից ավելի, զրկանքների եւ թշվառության մեջ մահվան բաժին է դառնում ամեն օր ու ամեն ժամ: Եթե շաբաթը մեկ փարածքը մինչեւ Բրեսլի [նշած] սահմանը չազատվի, մեր ժողովուրդը կորած է...»²:

Պատվիրակության կողմից ԱԳՆ ներկայացված մյուս քաղվածքը կապարված էր ՆԱԿԻ արագործնախարար Ալեքսանդր Խաչիսյանի՝ հուլիսի 23-ի նամակից: Այնպեղ նշված էր, որ թուրքական կառավարությունը փախստականների առնչությամբ ՆԱԿԻ կառավարության ուղարկած նույնպիսի դեռ չէր պատասխանել չնայած խոստացել էր հարցը երեք օրում քննել: Նաեւ փեղեկացվում էր, որ թուրքական զորքերն իրենց շաբաթական չին պահում եւ հաճախ հենց իրենց էին Ղարաքիլիսայում, Լոռիում, Ախալքալաքում եւ այլ վայրերում հայերի կոտորածներ իրականացնում, որի հետեւանքով Լոռիից փախստականների զանգվածները լեռներով գնում էին Դիլիջան, իսկ այնպեղից Նոր Բայազետ ու Երեւան: Միաժամանակ նշվում էր, որ թուրքերը Ղազախից թաթարներին փեղափոխում էին Կարսի շրջանը փախուստի մեջ գտնվող հայերի բնակավայրերում վերաբնակեցնելու համար³:

Օգոստոսի 5-ին Բեռլինի հայկական պատվիրակության նախագահ Նամո Օհանջանյանը գերմանական ԱԳՆ պետքարտուղարին ներկայացրեց եւս մի ընդարձակ ուղերձ, որպեղ դարձյալ ուշադրություն էր հրավիրվում հայության ծանր դրության վրա, եւ միաժամանակ կապարվում էին առաջարկներ, որոնց իրագործման դեպքում հայերը վերջնական կործանումից կփրկվեին: Ուղերձում վերափին մարմաննշվում էր, որ հայ ժողովրդին համաշխարհային պատմության մեջ անախադեպ փորձություններ վիճակեցին, եւ Թուրքիայի մոտ 2 միլիոն հայերից կենդանի էին մնացել հազվի կես միլիոնը: Ուղերձում Օսմանյան կայսրության հայերի բնաջնջման ընդհանուր սահմեկեցուցիչ պարկերի ներկայացումից հետո անդրադարձ էր կապարվում այն ծանր կացությանը, որում գտնվում էին Կովկասի հայերը: Նշվում էր, որ Բրեսլի պայմանագրի ստորագրման ժամանակ հայերն ակնկալում էին, որ դրանով որոշակիորեն կհարուցվեին իրենց հանդեպ իրագործված ոճրագործությունները, եւ կբացառվեր արդեն փեղի ունեցած անլուր սարսափների որեւէ կրկնություն, մինչդեռ պայմանագիրը հայերից նրանց հայրենիքի մեծագույն մասը խլելով հանդերձ՝ չկասեցրեց թուրքերի հետագա առաջխաղացումը, որոնք գրավեցին նաեւ կովկասյան Ղազախի կեսից ավելին, իսկ այդ փարածքների ավելի քան 600.000 հայերը բնաջնջումից փրկվելու համար փախստական էին դարձել՝ իրենց ունեցվածքը մարմեկով թուրքական կողուպուրին: «Ղայ փախստականների հոսքը եւ նրանց մեջ մահացությունը օրեցօր աճում են,- նշված էր ուղերձում,- հայերի սպանություններն ու կողուպուր մեծ

2 Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, էջ 417-418:

3 Անդ, էջ 418: Արագործնախարարությանը հանձնված՝ թվով երրորդ քաղվածքը ներկայացնում էր Կոստանդնուպոլսում գտնվող հայկական պատվիրակության քարտուղար Քոչարյանի՝ հուլիսի 20-ի փեղեկությունն այն մասին, որ դեպի Բագու եւ Երեւան երթեւեկությունը դեռ վերականգնված չէր: Նաստարված էր այն փաստը, որ Շիրակի դաշտավայրից բազմաթիվ հայեր կալանավորվել եւ ուղարկվել էին Թուրքիա: Թուրքերը Ելիզավետպոլսում գտնվող հայերից խլել էին նրանց գեները, իսկ Վլադիկավկաս փանող զինվորական ճանապարհը արգելափակված էր: Ավագակների հրոսակները շարունակում էին ավարատությունը Ախալքալաքի շրջանում, որի բնակչությունը դեռ վերադարձի հնարավորություն չունեւ: Ավելի քան 600 000-ի հասնող փախստական հայերի մեջ իրենց հունձն էին կապարում սովը եւ համաճարակները: Միաժամանակ նշվում էր, որ հայերը Բաքվից հեռացնում էին իրենց ընթանիքները: Անդ:

չափերով աճում են: Մահմեդական բանդաները՝ քաջալերված թուրքերի ներկայությունից, անարգել իրագործում են իրենց անկարգությունները: Մեր ժողովրդի վերջին մնացորդը, մի ազգի, որը հարյուրամյակներ ի վեր Ասիայի դարպասների մոտ ներկայացրել է քրիստոնեական կրոնն ու եւրոպական մշակույթը, դաքսապարված է կործանման, եթե նրան շարժումը օգնություն չցուցաբերվի: Օգնել կարող է միայն Գերմանիան: Այն բանից հետո, երբ կովկասյան Նախասարնը հռչակել է իր պեպական անկախությունը, նա օգնության ակնկալիքով եւ վստահությամբ լի դիմում է հզոր Գերմանիային եւ խնդրում է պաշտպանական միջամտություն՝ Թուրքիային Բրեստի պայմանագրի պայմանները հարգել պալու, այդ կերպ կովկասյան հայերին Թուրքիայի իրենց հայրենակիցներին վիճակված ճակատագրից փրկելու եւ նոր հայկական պետությանը գոյատևման ու անարգել զարգացման հնարավորություն ընձեռելու համար»⁴:

Ուղերձում չորս կետերով ներկայացվում էին նաեւ այն միջոցառումները, որոնց շուրջափույթ գործադրումը կհանգեցներ հարցի որոշակի կարգավորման: Նախ անհրաժեշտ էր համարվում զորամասեր ուղարկել Նախասարն՝ հայերին նոր հարձակումներից ու կոտորածներից պաշտպանելու, հայ փախստականներին իրենց հայրենի բնակավայրերը վերադարձնելու, ինչպես նաեւ թուրքերից հայկական փարածքների պարշաճ ազատման ապահովելու եւ վերահսկելու համար: Այդ առնչությամբ երախտագիտորեն անդրադառնալով գերմանական ԱԳՆ այն տեղեկությանը, որ Գերմանիան թուրքական կողմին դրդել էր փախստականների վերադարձի դեմ իր մերժողական կեցվածքից հրաժարվել պաշտպանությունն ուղերձում միաժամանակ ընդգծում էր, որ հայերը ոչ մի կերպ չէին համաձայնի վերադառնալ թուրքական ազդեցության ոլորտ, քանի դեռ երաշխավորված չէր լինի նրանց անվտանգությունը: Քանի որ դա, ըստ ուղերձի հեղինակների, միայն գերմանական կամ ավստրո-հունգարական զորամասերի առկայության դեպքում կարող էր իրականություն դառնալ, նրանք թախանձագին խնդրում էին հնարավորինս շուտ զորամասեր ուղարկել՝ նշելով, որ յուրաքանչյուր օր «անչափելի արյան հեղում» եւ նմանապես «անչափելի ունեցվածքի կորուստ» էր նշանակում:

Ուղերձում մատնանշվող հաջորդ հրապարակ միջոցառումը պետք է լիներ մայրաքաղաք Երեւանում գերմանական դիվանագիտական ներկայացուցչի նշանակումը, որի ներկայությունը թուրքական շրջաններում հայկական կողմի դիրքորոշումը շարժառիթից կդարձներ: Հանրապետության կառավարությունը խիստ ցանկալի էր համարում նաեւ գերմանական առեւտրական մի հանձնաժողովի կամ ներկայացուցչի առաքումը Նախասարն՝ հայրենիքի պաշտպանականությունը Գերմանիային բամբակ եւ պղինձ մաքակարարելու հարցում: Երրորդ կետում մատնանշվում էր հայկական փարածքներից թուրքական զորքերի դուրսբերման եւ Բրեստի պայմանագրով հաստատագրված սահմանների վերականգնման անհրաժեշտությունը եւ զուգահեռաբար տեղեկացվում էր, որ քանի դեռ թուրքերը զբաղված էին պահում հայկական փարածքները, խոսք լինել չէր կարող անդորրի, կարգ ու կանոնի հաստատման, ինչպես եւ քննարկական գործունեության ապահովության մասին, իսկ հայկական հանրապետությունը պետականության կառուցման ու ամրապնդման

4 Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern. Dokumente aus dem politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes, zusammengestellt und eingeleitet von Prof. Dr. Wardes Mikaeljan, Jerewan 2004, p. 568:

իր առաջադրանքների կատարման համար համապատասխան ազատություն եւ հնարավորություններ չէր ունենա: Եւ վերջապես, թվարկվող միջոցառումների վերջին՝ չորրորդ կետում ընդգծվում էր Գերմանիայի կողմից ՆՆ պետական անկախության ճանաչման անհրաժեշտությունը, որն արդեն պեղ էր ունեցել Թուրքիայի կողմից⁵:

Նշված երկրորդ կետի՝ Երեւանում գերմանական ներկայացուցչի նշանակման առնչությամբ պատվիրակությունը օգոստոսի 6-ին գերմանական ԱԳՆ ներկայացրեց նաեւ մի առանձին խնդրագիր, որպեղ մասնավորապես նշվում էր, որ Նախաստանի կառավարությունն իր նստավայրը Երեւան փոխադրելուց հետո պատվիրակությանը հանձնարարել է խնդրել, որ Գերմանիան Երեւանում մի դիվանագիտական ներկայացուցիչ նշանակի, ինչպես այդ պեղի էր ունեցել Թիֆլիսում: Ընդգծվում էր, որ նրա ներկայությունը ոչ միայն թուրքերի մոտ հայկական կողմի դիրքորոշումը խիստ ազդեցիկ կդարձներ, այլեւ Գերմանիայի համար կոյուրացներ Նախաստանի իրադրության վերաբերյալ պեղեկավորության ստացումը, կնպաստեր երթեւեկության կանոնավորմանը եւ հումքի ձեռքբերմանը: Խնդրագրում վերստին հավաստվում էր, որ հանրապետության կառավարությունն արդեն իսկ ի վիճակի էր Գերմանիային ու նրա դաշնակիցներին բամբակ եւ պղինձ մատակարարել, եւ որ Կոստանդնուպոլսի հայկական պատվիրակությունն իր հերթին պատրաստակամություն էր հայտնել այնպեղի գերմանական դեսպանին այդ մասին ընդարձակ պեղեկություններ ու փաստաթղթեր փրամադրել, եթե պաշտոնական Գերմանիան նրան հրահանգավորեր զբաղվել այդ հարցով⁶:

Գերմանական թե՛ քաղաքական եւ թե՛ բարձրաստիճան զինվորական շրջաններն անշուշտ որոշակիորեն դեմ էին Կովկասում Թուրքիայի ինքնիշխան քաղաքականությանը եւ մյուս կողմից հաստ էին այն բարդություններին, որոնք թուրքական կառավարության հայաստանո քաղաքականության հետեւանքով կարող էին ի հայտ գալ ապագա խաղաղության բանակցություններում: Դեռ նախորդ ամիսներին գերմանական բանակային հրամանատարությունը, թուրքական կառավարությանը նախազգուշացնելով Կովկասում թուրքական զորքերի առաջխաղացման եւ թուրքական հայաստանո քաղաքականության հնարավոր հետեւանքներից մասին կոչ էր անում ճանաչել Բրեստի պայմանագրով հաստատված սահմանները: Իսկ առանձին բարձրաստիճան զինվորականներ, զորօրինակ գեներալ Ֆոն Լոսովը, գեներալ Ֆոն Կրեսը եւ այլք, հետեւողականորեն պաշտպանում էին Թուրքիայի վրա ազդու ճնշման միջոցով նրան Կովկասից դուրս մղելու պեսակեպը: Թուրքական կողմն իր հերթին գործողություններն արդարացնելու համար որդեգրել էր զանազան ստահող «հիմնավորումներ»:

Գերմանական բանակի գլխավոր հրամանատար ֆելդմարշալ Ֆոն Վինդենբուրգը, որը հուլիսի 30-ին Էնվերին դարձյալ մի հեռագիր էր ուղարկել՝ կոչ անելով փախստական հայերին անհապաղ վերադարձի հնարավորություն փալ, հուլիսի 31-ին գեներալ Ֆոն Ջեկպի միջոցով եւս մի հեռագիր ուղարկեց նրան, որպեղ պեղեկացնում էր, որ Զուլֆայի ուղղությամբ թուրքական դիվիզիաների պեղաշարժերի վերաբերյալ պեղեկություններով հաստատվում էր, որ այդ շրջաններում հայերի հետ մարտեր էին պեղի ունենում: «Եւ մեծ քաղաքական եւ

5 Անդ, էջ 569:

6 Տեւ էջ 569-570:

նմանապես մեծ ռազմական սխալ կհամարեմ,- նշում էր նա,- եթե այդ մարտերը ռազմական փեսանկյունից անպայմանորեն անհրաժեշտ չափը գերազանցեն: Ռազմական փեսակերից նույնպես, մենք չենք կարող անտեսել այն մտահոգիչ փրամադրությունը, որն այդ մարտերի ընթացքում բնակիչների դեմ անկարգությունների հետեւանքով Անդրկովկասում ի հայտ կգա»⁷:

Շուրով օգոստոսի 3-ին Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպան Բեռնշտրոֆը Նինդենբուրգին ուղարկեց Էնվերի գրավոր պատասխանը: Վերջինս այնպեղ նշում էր, թե ինքը հայ փախստականների հարցով զբաղվող թուրքական արքայաքին գործերի նախարարությանը տեղեկացրել էր, որ «ռազմական փեսանկյունից» կարող էր ընդունելի համարել փախստականների վերադարձը դեպի Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծից առնվազն 20 կմ հեռավորության վրա ընկած տարածքը, ինչպես նաեւ այն շրջանները, որտեղ մուսուլմանների եւ հայերի միջեւ մարտեր տեղի չէին ունեցել, ընդ որում հատկանշական է, որ նա այդ տարածքներից շեշտում էր մասնավորապես Բաթումի շրջանը: Այնուամենայնիվ, նշում էր Էնվերը, այդ մասին որոշում պետք է կայացներ 3-րդ բանակի գլխավոր հրամանատարը: Ինքն անձամբ դեռ չէր կարող նաեւ որոշակիորեն ասել՝ արագորժնախարարությունը փախստականներին վերադարձի համար համապատասխան թույլտվություն կհատկացներ, թե՛ ոչ, սակայն չէր թերանա հարցի կարգավորումն արագացնել եւ արդյունքների մասին տեղեկացնել Ֆելդմարշալին:

Ջուր թուրքական այս պատասխանը համեմված էր նաեւ մի ամբողջ շարք ապակողմնորոշիչ տեղեկություններով, որոնցով ռազմական նախարարը փորձում էր «հիմնավորել» հայ փախստականների զանգվածային վերադարձի անհնարինությունը եւ թուրքական կողմի հակահայկական գործողությունները: «Ես,- գրում էր Էնվերը,- լիովին կիսելով Ձերոյ Գերագանցության մտահոգությունները եւ համակված Ձերոյ Գերագանցության ցանկություններն իրագործելու մեծ բաղձանքով՝ ի ցավ ինձ, ստիպողական ռազմական պարտաւնեցումով ի վիճակի չեմ թույլատրել հայերի վերադարձը ամբողջ ծավալով եւ առանց սահմանափակումների: Ես խնդրում եմ այդ հարցի քննության ժամանակ նկատի առնել հայերի հանդեպ մեր դրությունը: Բաքվի առջեւ, Ջուլֆայի եւ Ուրմիայի մոտ նրանք մեր դեմ մարտեր են մղում: Նրանց կապը անգլիացիների հետ ապացուցելի է: Այս դեպքում ժողովրդի եւ ռազմական հակառակորդի միջեւ որեւէ սահմանազատում կատարելը հազիվ թե հնարավոր է՝ չնայած սկզբունքորեն բնակչության դեմ պատերազմ չմղելու մեր ողջ պարտաւնեցումը: Ձերոյ Գերագանցությունը ինձնից պահանջում է կեսմիլիոն մասամբ զինված եւ թշնամաբար փրամադրված բնակիչներին թույլատրել անցնելու մեր կողմը բանակի թիկունքը, երբ որեւէ երաշխիք չի կարող տրվել, որ նրանք խաղաղ պահվածք կցուցաբերեն: Նրանք, այնուհանդերձ, ինչպես նախկինում ռուսական, այնպես էլ այժմ անգլիական վարձարության մը դժվարություններ կստեղծեն մեր պատերազմական գործողությունների համար: Վերադառնալով այն շրջանները, որոնք հարյուրամյակներ շարունակ տակնուվրա են եղել հին ազգային արելությանմբ, նրանք նոր արյունոտ կռիվների առիթ կստեղծեն: Ձերոյ Գերագանցությանը կխնդրեի նկատի առնել, որ վերջին մարդահամարից հետո միայն Կարսի շրջանում մուսուլման բնակիչների թիվը կրճատվել է 45. 000-ով, որոնք բոլորը

7 Deutschland und Armenien 1914-1918... էջ 416:

գոհ են դարձել հայերի հեղափոխություններին, քանի որ այդ շրջանում ռուսական զորակոչ քննիչի չի ունեցել: Այդ շրջանների մուսուլմանական ժողովուրդը անխուսափելիորեն կձգարի վրեժխնդիր լինել, այնպես, որ թուրքական զորքերը սպիպված կլինեն հայերին պաշտպանելու համար հանդես գալ իրենց ազգակիցների ու հավատարմիկների դեմ: Նենց ի սեր մարդկայնության անհրաժեշտ է խուսափել մի նոր քաղաքացիական պատերազմից, որ կունենա անխուսափելի դաժան հետևանքներ: Նայերի վերադարձը կհարկադրի երկրի ներսում գնդերի վերաբաշխում կատարել: Դա անհնար կդարձնի ծրագրված ռազմական գործողությունները եւ կջլափի մեր պատերազմավարումը: Ձերդ Գերագանցությանը ես խնդրում եմ մեր դիրքորոշումը գնահատելիս այդ հանգամանքները արժեւորել: Եթե անմիջապես կամ գեներալ ֆոն Կրեսի միջնորդությամբ պահանջվում է Բաքվից հայերի հեռանալը եւ նրանց վերադարձը հայկական պետության փարածք, ապա Ադրբեջանում ղեկավարող թուրքական հրամանատարի կողմից խոչընդոտներ չեն հարուցվի: Բաքվից նրանց հեռանալը մեզ համար միայն ցանկալի կարող է լինել, քանի որ այնպեղի ռուսների հետ համաձայնության հասնելը ավելի կհեշտանա, եթե այնպեղ նրանց վրա ակնհայտորեն պիրող ազդեցությունը դրան չխանգարի»⁸:

Էնվերի պատասխանը ընդարձակ մեկնաբանության կարիք չունի: Նա փորձում էր գործադրել հերյուրանքների մի ամբողջ զինանոց՝ հայերի առնչությամբ իր գերմանական դաշնակցի պահանջները չկատարելու եւ միաժամանակ նրա մոտ եւս հակահայկական քրամադրություն ձեւավորելու համար եւ չէր խուսափում մինչեւ իսկ Բաքվի ռուսների հետ փոխըմբռնման անհնարինությունը պայմանավորել նրանց վրա այնպեղ գործող հայերի ունեցած ազդեցությամբ: Իսկ առանձին շրջաններում հայերի վերադարձը թույլատրելու՝ Էնվերի երեւոթային համաձայնությունը նպատակ ուներ այն պատրանքը ստեղծել, որ նա սկզբունքորեն դեմ չէր հայերի զանգվածային վերադարձին, սակայն դա պատերազմական իրադրության պայմաններում անհնար էր⁹: Մինչդեռ, ինչպես շուտով պարզ կդառնա, թուրքական կառավարության կողմից սկզբունքորեն արգելվում էր նաեւ վերոնշյալ առանձին շրջաններում հայերի վերադարձը:

Ինչեւէ, Բեռլինի հայկական պարվիրակությունը բնականաբար իր խնդիրն էր համարում նաեւ թուրքական այդ ապակողմնորոշիչ «փաստարկների» մերկացումն ու պարզաբանումը: Բացառապես այդ հարցին էր վերաբերում օգոստոսի 8-ին ԱԳՆ ներկայացված ուղերձը, որպեղ մասնավորապես նշվում էր, որ հայկական կառավարությունը երբեք չէր առաջարկել թուրքական զորք ուղարկել հայկական «բանդաների» դեմ պայքարելու համար, եւ որ այս հարցում խաբը կարող էր վերաբերել միայն աննշան խմբերի, որոնք թուրքական զորքերի ներկայության անհրաժեշտություն ամենեւին չէին ստեղծում, եւ որոնց հետ կարող էին նաեւ հայկական կանոնավոր զինված ուժերը հաշիվ մաքրել, եթե նրանց քրվեր շարժման

⁸ Անդ, էջ 418-420:

⁹ Նրա այս հեռագիրը, սակայն, աներկբա լավատեսությամբ էր համակել գերմանական կողմին: Այդ է վկայում պեղրարքությունար Վինթգեի՝ օգոստոսի 4-ին գեներալ ֆոն Կրեսին ուղարկված հաղորդագրությունը: Ըստ պեղրարքությունարի հավաստիացման՝ թուրքական կառավարությունը գերմանական կառավարության եւ բանակի գլխավոր հրամանատարության կողմից «պաշտպանված բազմաթիվ քաղերի հիման վրա» պատրաստվածություն էր հայտնել անմիջապես ձեռնամուխ լինել հայ փախստականներին հայրենիք վերադարձնելու գործին: Վինթգեն նաեւ նշում էր, որ այդ հարցում ռազմական նկատառումներով մինչեւ կովկասյան հարցերին նվիրված համաժողովի հրավիրումը բացառություն էր կազմելու միայն Ախալքալքի շրջանը: Անդ, էջ 420:

բավականաչափ ազատություն, եւ թուրքերի կողմից չարգելվեր հայկական երկաթուղու օգտագործումը: Նշելով, որ կառավարությունը Երեւան քաղաքի տնտեսական անհամեմատ ավելի մեծ հնարավորություններ ուներ երկրում առանց օտարների օգնության պահպանելու կարգ ու կանոնը՝ պատվիրակությունը միաժամանակ ընդգծում էր բազմաթիվ փաստերի առկայությունն այն մասին, որ թուրքերը մահմեդական բանդաների դեմ ոչ միայն չէին պայքարում, այլեւ նրանց ամեն հնարավոր ձեւով աջակցում էին, մինչդեռ թե մի քանի հարյուր մարդուց բաղկացած մի քանի գերմանական պարեկային խմբեր ուղարկվելին, ապա նրանք խաղաղությունը խաթարող քրիստոնյաների եւ մահմեդականների դեմ հավասարաչափ խստություն կիրառելով եւ զերծ լինելով թուրքերին հատուկ կողմնակալությունից՝ կարճ ժամանակում կկարողանային ողջ հայկական տարածքը մաքրել բանդաներից:

Ինչ վերաբերում էր Ուրմիայի շրջանին, ապա, ինչպես քննարկվում էր ուղերձում, մի շարք հայեր եւ ասորիներ պարսկական սահմանով փախել էին այնպեղ: Նրանք ի վիճակի չէին սպառնալու թուրքական զորքերի անվտանգությանը, նաեւ աջակցություն ստանալու անգլիացիներից, քանի որ վերջիններս հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռու, Մոսուլի մոտ էին գտնվում: Միաժամանակ նշվում էր, որ Բաթումի բանակցությունների ժամանակ հայկական կողմը պարզապես պայմանավորված էր հայտնել մի հանձնաժողով ուղարկել Ուրմիա՝ այնպեղի հայ փախստականներին Կովկաս բերելու համար, բայց թուրքերը ոչ հանձնաժողովին եւ ոչ էլ փախստականներին թույլ չէին տալ օգտագործել երկաթուղիները: Իսկ Բաթլի առնչությամբ քննարկվում էր, որ ռուսական արեւմտյան ճակատի լուծարումից հետո հայ զինվորները նույնպես վերադարձել էին հայրենիք: Նրանցից մոտ 5-6 հազարը ընտրվել էին Բաթլի անցնող ճանապարհը, սակայն նրանց հետագա ուղին դեպի Թիֆլիս եւ Նախաստան դարձել էր անհնար, քանի որ թաթարները Բաթու-Թիֆլիս ճանապարհահատվածը գրավել էին եւ սպանում էին յուրաքանչյուր հայի, ով կկամենար այն հատել: Այդ իսկ պարզապես հայ զինվորները դարձյալ Բաթու էին վերադարձել եւ միացել բուլղարներին, որոնք նրանց խոստացել էին օգնել վերադառնալու իրենց հայրենիք: Միաժամանակ ուղերձում նշվում էր, որ Բաթուն գտնվում էր բուլղարների ձեռքում, եւ այնպեղի իրադարձությունների համար նրանք էին պատասխանատու, այլ ոչ թե հայերը եւ կամ Նախաստանի կառավարությունը, որը սեփական նախաձեռնությամբ արդեն երկու անձանց ուղարկել էր Բաթու՝ այնպեղ գտնվող հայ զինվորների վերադարձը կազմակերպելու համար, բայց նրանց թուրքերը ճանապարհին՝ Քուրդամիրի մոտ, չէին թույլատրել շարունակել ճանապարհը, եւ նրանք ձեռնունայն վերադարձել էին Թիֆլիս: Ուշագրավ էր նաեւ ուղերձում կատարված այն հավաստումը, որ բուլղարների հետ հայերի համագործակցությունն անհամեմատ նվազ եւ աննշան չափեր կունենար, եթե հայ զինվորներին թույլատրվեր վերադառնալ հայրենիք¹⁰:

Նախաստանի կառավարությունը, փաստորեն, իր պատվիրակությունների միջոցով շարունակում էր գործադրել իր բոլոր հնարավորությունները՝ ծայրահեղ ծանր իրադրությունը հաղթահարելու համար գերմանական կառավարության աջակցությունը ստանալու նպատակով: Գերմանական արագորժնախարարությանը փորձառորդվում էր մանրագին ստույգ քննարկություն փոխադրության վերաբերյալ, կատարվում էին բավական հնարամիտ հիմնավորումներ գերմանական կողմին աջակցության դրդելու

10 Stü Die Armenische Frage..., էջ 570-572:

նպատակով: Միաժամանակ զգալի բացառական աշխարհաք էր փարվում գերմանական կառավարությանը թուրքական ապակողմնորոշիչ փեդեկապության ազդեցությունից զերծ պահելու համար: Ընդ որում, հարկ է ընգծել, որ այդ հարցում հայկական կողմը բացարձակապես միայնակ չէր եւ մասնավորապես ի դեմս Թիֆլիսում Գերմանիայի պաշտոնական ներկայացուցիչ գեներալ Ֆոն Կրեսի, ուներ գործուն եւ եռանդուն աջակից:

Ֆոն Կրեսը հուլիսի 30-ին բարոն Ֆրանկենշտայնի եւ իր շփաթի մի շարք աշխատողների հետ միասին Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլով մեկնեց Երևան, նաեւ Էջմիածին¹¹ հանդիպումներ ունենալով ինչպես կառավարության, այնպես էլ կաթողիկոսի հետ¹²: Նա եւ իր պատվիրակությունը նաեւ հրավեր ստացան մասնակցելու օգոստոսի 1-ին Երևանում պառլամենտի բացման հանդիսավոր արարողությանը: Ֆոն Կրեսը, սակայն, նպատակահարմար գտավ հրաժարվել անձամբ այդ արարողությանը մասնակցելուց, քանի որ, չնայած հայերի համար Գերմանիայի օգնությունն ապահովելու՝ նրա գործադրած բոլոր հետեւողական ջանքերին, դրանք դեռ էական արդյունքներ չէին տվել, եւ նա իրավացիորեն այն մտավախությունն ուներ, որ իր մասնակցությունը հայերի մեջ անիրագործելի հույսեր կարթնացներ Գերմանիայի աջակցության վերաբերյալ: Բացի այդ, Ադրբեջանի եւ Վրաստանի միջեւ սպեղծված նոր լարվածությունը նույնպես նրան հարկադրում էր շուրափույթ վերադառնալ, ուստի նա եւ իր պատվիրակության անդամները, բացառությամբ բարոն Ֆրանկենշտայնի, որն այդ օրը արարողությունը մասնակցելու համար մնաց Երևանում, հուլիսի 31-ի երեկոյան վերադարձան Թիֆլիս¹³:

Վերադարձից հետո, դեռ նախքան իր հիմնական փեդեկագրի պատրաստումը, գեներալը օգոստոսի 4-ին կանցլեր իշխան Ֆոն Ներպլինգին ուղարկեց մի հեռագիր, որտեղ միանշանակորեն հերքելով փախստականների անվերապահ վերադարձի վերաբերյալ Էնվերի պարճառաբանությունները, միաժամանակ ընդգծում էր, իր այցելությունը, դիպարկումներն ու զրույցները կրկին փաստում էին, որ միայն կենտրոնական փեդությունների

11 Ֆոն Կրեսը, ինչպես հաղորդվում էր նրա օգոստոսի 5-ի փեդեկագրում, Երևան էր մեկնել Նախստանի կառավարությանը ներկայանալու պաշտոնական նպատակով:

12 Էսադ փաշան իր նախնական հանձնառության համաձայն հոգ էր փարել, որ նրանք առանց որևէ բարդության անցնեին թուրքերի գրաված փարածքով: Հուլիսի 30-ի երեկոյան, երբ նրանք հասան Երևան, քաղաքացիների կողմից հրավիրվեցին ճաշի: Նաջոդ օրը առավոտյան հանդիպումներ ունեցան նախարարների եւ Ազգային խորհրդի նախագահի հետ, իսկ այնուհետք մեկնեցին Էջմիածին, որտեղ նրանց ընդունեց կաթողիկոսը: Կեսօրից փոքր-ինչ անց վարչապետն ու Ազգային խորհրդի նախագահը նրանց հետ բավական երկարատև զրույց ունեցան, նույն օրը երեկոյան նրանք, բացառությամբ բարոն Ֆրանկենշտայնի, վերադարձան Թիֆլիս: St u Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 423:

13 St u Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 423: «Ես չկարողացա Երևանում իմ մնալը երկարաձգելու որոշում կայացնել, - գրում էր այդ առթիվ գեներալը, - քանի որ մի կողմից Ադրբեջանի եւ Վրաստանի միջև ներկայումս գոյություն ունեցող լարվածությունը շարժառիթ էր դարձնում իմ շուրափույթ վերադարձը Թիֆլիս, եւ մյուս կողմից, քանի որ ես երկյուղ էի կրում, որ պառլամենտի բացման կարևոր միջոցառմանը իմ մասնակցությունը հայերի մոտ Գերմանիայի աջակցության՝ ոչ իրագործելի հույսեր կարթնացներ: Եթե ես նույնիսկ Բեռլինից վերադարձած հայ պատվիրակներից որոշ բաներ լսել եմ հայկական հարցի վերաբերյալ արագորձնախարարության դիրքորոշման մասին, սակայն այնքան քիչ իրազեկություն ունեմ գերմանական կառավարության մտադրությունների մասին, որ անհրաժեշտ համարեցի զսպվածություն ցուցաբերել»: Անդ: Ինչ վերաբերում է բարոն Ֆրանկենշտայնին, ապա նա արարողությունից հետո վերադառնալով Թիֆլիս, այդ մասին մի զեկուցագիր պատրաստեց եւ այն օգոստոսի 4-ին ուղարկեց Ավստրո-Հունգարիայի արագորձնախարար իշխան Սփեֆան Բուրխանին: Անդ, էջ 421-422: Այն հանգամանքը, որ զեկուցագիրն ուղարկվեց ոչ թե գերմանական, այլ ավստրո-հունգարական կառավարությանը, ամենայն հավանականությամբ թելադրված էր այն հեռանկարով, որ Նախստանի Նախապետությունը կարող էր դառնալ Ավստրո-Հունգարիայի ազդեցության գոյի՝ ստանալով նրա պաշտպանությունը:

շուրափույթ օգնության դեպքում Նայասպանը կարող էր փրկվել կործանումից¹⁴: «Ներկայիս փոքրիկ Նայասպանը չի կարող մինչև իսկ իր փեղացի բնակչությանը կերակրել, ուր մնաց թե հիմա այնպեղ գործվող երեքից հինգ հարյուր հազար փախստականներին», - գրում էր գեներալը: Փախստականների ծանր դրությունը, կառավարության կամքին հակառակ, քննականորեն հանգեցնում է բանդաների ձեռավորման եւ այդպիսով թուրքերի հետ նոր խառնակությունների: Նայասպանը թուրքերի կողմից ամբողջովին մեկուսացված է: Նրանք արգելում են ցանկացած առևտուր եւ երթեւեկություն, թաթար եւ պարսիկ բնակչությանը դրդում են գաղթել, այնպես որ հայկական կառավարությունը երկյուղ է կրում, որ կհարձակվեն Երեսանի վրա: Թուրքերը նաեւ այսպեղ չեն պահպանել Բաթումի խաղաղության պայմանագրի պայմանները եւ գրավված են պահում Բաթումի սահմանից այն կողմ գործվող կարետր փարածքներ¹⁵: Նայասպանը կարող է կենսունակ դառնալ միայն Բրեստ-Լիտվսկի սահմաններով, առանց թուրքերի կողմից անցկացվող սահմանային ուղղումների, որոնց դեպքում Թուրքիային կհանձնվեն անսպասելի հենց ամենակարետր շրջանները»:¹⁶

Ֆոն Կրետը միաժամանակ ընդգծում էր, որ ներկայումս արպադրանք փախու ունակ շրջանները գրեթե ամբողջովին գրավված էին թուրքերի կողմից, որոնք մեծ քանակությամբ բամբակի պաշարներ էին արտահանում, ընդ որում բերքի մի մասը հավաքում էին թուրքերը, իսկ մյուս մասը ոչնչանում էր: Նա հույժ կարետր էր համարում, որ երկաթուղու՝ մինչև Նախիջևան ձգվող հափվածը «անպայմանորեն» հանձնվեր հայերին, իսկ թուրքերին կարելի էր թույլափրել դրանով զինվորական ուժեր փեղափոխել, ինչպես դա փեղի էր ունենում Վրաստանում: Ինչ վերաբերում էր Էնվերի կողմից ներկայացված վերոնշյալ պարզառափանությանը, որ եթե թուրքական զորքերը եփ քաշվեին դեպի Բաթումի սահմանը, ապա Նայասպանի եւ Վրաստանի միջեւ պարետրազմ կծագեր, ֆոն Կրետն իր հեռագրում դա միանշանակորեն հերքում էր: «Նայերը, - նշում էր գեներալը, - ինչպես ես, որոշակիորեն ժխտում են այն պնդումը, որ եթե թուրքերը քաշվեն դեպի Բաթումի սահմանները, երկու պետությունների միջեւ պարետրազմ կբռնկվի: Էնվերի հակառակ պնդումը միայն պարետրակ է՝ պայմանագրին հակառակ գրավված երկրի ամբողջական ավերման ու կողոպտման նպատակով ժամանակ շահելու համար: Թուրքերը դարձյալ ուզում են Ադրբեջանից ներխուժել զուր հայկական՝ Ղարաբաղի շրջանը եւ այն զինաթափել: Եթե մենք նրանց դա չարգելենք, ապա մահմեդականների դեմ ինքնապաշտպանվող լեռնաբնակների նոր կռիվներն անխուսափելի կդառնան...»¹⁷:

Նափկանշանական է նաեւ, որ գեներալը հեռագրում կանցլերին դարձյալ հիշեցնում էր Նայասպանը ավստրո-հունգարական շահերի ոլորտ դարձնելու եւ ավստրո-հունգարական պաշտպանությունը երաշխավորող պայմանագրի կնքման նպատակահարմարության մասին՝ հավաստիացնելով, որ հայերը դա կընդունեն¹⁸:

14 Էնվերի հեռագիրն ակնհայտորեն դեպանի կամ Վրենբուրգի կողմից ուղարկվել էր նաեւ նրան:

15 Բաթումի հաշտության պայմանագրի մասին փես Մ. Ս., Կարապետյան, Նայասպանը 1912-1920 թվականներին, Երեսան, 2003, էջ 236-240:

16 Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 420-421:

17 Անդ, էջ 421:

18 Ֆոն Կրետն իր հեռագիրը միաժամանակ ուղարկեց նաեւ Վիեննա՝ ավստրիական արագործնախարարություն:

Օգոստոսի 5-ին ֆոն Կրեսը պատվիրակության անունից կանցլերին ուղարկեց նաև իր բավականին ընդարձակ, ամբողջական փեղեկագիրը կատարված այցի, հանդիպումների և դիտարկումների արդյունքների մասին: Նա այնպեղ մասնավորապես նշում էր, որ իր պատվիրակությունը Նախաստանի կառավարության և բնակչության կողմից ջերմ ու համակրալից ընդունելություն էր ստացել, և համեմատած Թիֆլիսի, Երևանում հայ սպաներն ու զինվորները շատ ավելի բարձր կարգապահություն էին ցուցաբերում: Դրական փոփոխություն էր թողել նաև գլխավոր հրամանատար գեներալ Նազարբեկովը, որը, ինչպես նշում էր ֆոն Կրեսը, ռուսական բանակում մեծ համարում ունեցող գեներալ էր եղել¹⁹:

Ֆոն Կրեսը նաև ընդգծում էր, որ բուլշևիզմը հայ ժողովրդի և հայ զինվորների մեջ շատ քիչ համակիրներ էր գտել: Ազգային ծանր դրության, հոգեւորականության մեծ ազդեցության, նաև կրթության՝ միջին հաշվով շատ ցածր մակարդակի հետեւանքով քաղաքական ու քաղաքական բնույթի հակասությունները մղվել էին հետին պլան: Կուսակցական փարաձայնությունները մշտապես հիմնականում վերաբերել են թուրքերի հանդեպ վարած քաղաքականությանը, ընդ որում եթե արմատական փոփոխությունները այդ առումով ակտիվ էին «ագրեսիվ» քաղաքականության կողմնակից էին, ապա փոքրամասնություն կազմող չափավորները հանդես էին գալիս Թուրքիայի հանդեպ սպասողական, ձգձգումների միտված քաղաքականության օգտին: Ըստ ֆոն Կրեսի, այդ վերջին ուղղությանն էին պատկանում նաև ներկա կառավարության անդամները: Վարչապետ Քաջազունին, ՆԳ նախարար Արամ Մանուկյանը, ԱԳ նախարար Ալեքսանդր Խաչիսյանը, Ռազմական նախարար գեներալ Նախվերդյանը և Ֆինանսների նախարար Խաչատուր Կարճիկյանը գեներալի վրա հմուտ քաղաքական գործիչների փոփոխություն չէին թողել, բայց փոխարենը՝ հանդարտ, շրջահայաց և նպատակասլաց աշխատողների, որոնք վրացիներից փախչելու էին այն բանով, որ «իրարեւանական քաղաքականություն» էին վարում և ձեռնպահ էին մնում ամպագորոգող խոսքերից:

Գեներալի վրա խիստ մեծ փոփոխություն էր գործել Ամենայն Նայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե Սուրենյանցը, որն ըստ նրա, մի շատ պատկառելի այր էր՝ «իր բարձր դիրքի արժանավորության և իր վրա ծանրացող պատասխանատվության կշռին գիտակից, խելացի և նպատակասլաց, բանակցությունների ժամանակ գրեթե մերժող զգուշավորությամբ ու սառնությամբ, սեղանի մոտ՝ ամենաուշադիր և ամենասիրալիք փանսերը»²⁰: Նանգամանալից ներկայացնելով կաթողիկոսի հետ իր և բարոն Ֆրանկենշտայնի զրույցն ու դրա դրամատիկ ընթացքը, որ պայմանավորված էր վանքի բակում կուտակված հագարավոր փախստականների ողբալից աղմուկով, ոչնչացման դատապարտված ժողովրդի թշվառ, անմխիթար դրության վերաբերյալ կաթողիկոսի կատարած պարզաբանումներով, ինչպես նաև հայերի հանդեպ թուրքերի կատարած ոճրագործությունների, այդ առնչությամբ Գերմանիայի՝ իբրեւ Թուրքիայի դաշնակցի ցուցաբերած դիրքորոշման շուրջ մտքերի

Stu Die Armenische Frage..., էջ 574:

19 Գեներալ Նազարբեկյանը՝ ի դեպ, ֆոն Կրեսի հետ զրույցում դժգոհություն էր հայտնել իր ենթակայության փակ գրավող 20 000-անոց բանակի ներսի վերաբերյալ, որպեղ չնայած սպաներ շատ կային, բայց նրանք մեծ մասամբ պատերազմի ժամանակ էին սպա դարձել և չունեին ոչ գիտելիքներ և ոչ էլ փորձառություն. մի խնդիր, որը, ինչպես նշում էր ֆոն Կրեսը, նույնությամբ առկա էր նաև Վրաստանում:

20 Deutschland und Armenien 1914-1918..., p. 423-424:

փոխանակությամբ, գեներալն այնուհետքեւ ներկայացնում էր այն ծանր իրավիճակը, որում գտնվում էր Նախասրանի Նանրապետությունը: Նայերը, ինչպես շարադրում էր Ֆոն Կրեսը, թուրքերի կողմից օղակված էին մի շարք փոքրիկ փարածքում, որը, բացառությամբ Երեսանի, ամբողջովին բարձր լեռնային գոտի էր եւ գրեթե ամբողջովին անբերրի : Թուրքերը ինչպես վրացիների, այնպես էլ հայերի հանդեպ չէին պահպանել իրենց իսկ կողմից թելադրված Բաթումի խաղաղության պայմանագրի որոշումները եւ իրենց գծած սահմաններից այն կողմ գավթել էին մի շարք փարածքներ, որոնց կորուստը Նախասրանի համար առանձնապես ցավալի էր, քանի որ այդպիսով նրանից խլվել էին արտադրության ունակ վերջին շրջանները: «Ներկայումս թուրքերն ըստ երեսույթին Ադրբեջանից շարժվում են 90 փոկոսով հայերով բնակեցված Ղարաբաղի գավառը եւ ուզում են այնտեղի բնակչությանը զինաթափել այն պարսկական, թե այնտեղ հայերը վերջերս մուսուլմանների դեմ ագրեսիվ են դարձել: Նայերի հանդեպ թուրքական քաղաքականությունը պարզորոշ գծագրվում է: Թուրքերը դեռ ամենեւին չեն հրաժարվել հայերին բնաջնջելու իրենց դիպլոմատիայից, նրանք փոխել են միայն իրենց մարտավարությունը: Նայերին գրգռում են, ինչպես որ դա հնարավոր է լինում, նրանց հանդեպ սադրանքներ են սարքում՝ հույս ունենալով այդ կերպ հայերի վրա նոր հարձակումների պարսկական ձեռք բերել: Եթե դա չի հաջողվում, ապա նրանց փորձում են սովամահ անել եւ փնտրեսապես ամբողջովին կործանել: Այդ նպատակով չնչին պարսկականներով Բաթումի պայմանագրին հակառակ գրավված փարածքը սիստեմատիկ եւ պլանավորված կերպով կողոպտվում է, եւ այն ամենը, ինչ հնարավոր է փրկել, փարվում է: Ռազմական ավարը, որ թուրքերը Ալեքսանդրապոլում եւ նրա մերձակայքում գրել են, արտակարգ մեծ է: Այն մասին, որ նրանք, հակառակ ապրիլյան պայմանագրի որոշումների, փրկափողում են նաեւ այն ամբողջ բամբակը, որ կարողանում են իրենց ձեռքը գցել, եւ արդեն փեղեկացրել են²¹: Այն դիմադրությունը, որ թուրքերը ցուցաբերում են հանիքավի գրաված փարածքը ազատելու կոչերի հանդեպ, իմ կարծիքով բացառապես պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ իրենց դեռ չի հաջողվել այդ շրջաններից ամբողջ ավարը հափշտակել»²²:

Ֆոն Կրեսն իր փեղեկագրում նաեւ փեղեկացնում էր, որ Նախասրանի Նանրապետության կառավարությունը հետետղականորեն խուսափում էր թուրքերին նոր հարձակումներ կատարելու համար պարսկականների առիթ փալ, սակայն չէր կարողանում արգելել նոր զինված «բանդաների» կազմավորումը, ինչը, սակայն, ոչ այնքան քաղաքական շարժառիթներով էր թելադրված, որքան քաղցի, որը մարդկանց հարկադրում էր կողոպտարի դիմել: Ինչ վերաբերում էր Ղարաբաղին, ապա Ղարաբաղի հայերը, ինչպես նշում էր գեներալը, վայրի լեռնցիներ էին, որոնք կամովին երբեք չէին հանձնի իրենց զենքերը: Իսկ եթե հանկարծ թուրքերը, հակառակ իր նախագծուշացումներին, փորձեին այնտեղ զինաթափում իրականացնել, ապա թեժ կռիվների բռնկումը, հարակից բոլոր հետեւանքներով հանդերձ, անխուսափելի կլիներ: Այդ հետեւանքները նաեւ զուր ռազմական փեսանկյունից վնասաբեր կլինեին, քանի որ Ղարաբաղում լեռնային պարերազմ սկսելով՝

21 Ֆոն Կրեսը միաժամանակ հայտնում էր, որ բարոն Ֆրանկենշտայնը, որը սովորաբար նախապես Ադրբեջանում վերադարձել էր Թիֆլիս, ճանապարհին հանդիպել էր բամբակով բարձված 3-400 սայլերի, որոնք Ադրբեջանից գնում էին դեպի Ղարաբաղ: Անդ, էջ 425:

22 Անդ:

թուրքերը, եթե հայերին սովը չհաղթեր, այնպեղ երկար ժամանակով սպիպված կլինեին մեծ քանակությամբ ուժեր պահել: Ընդ որում, ուշագրավ է, որ ֆոն Կրեսն այդ առումով վերստին ընդգծելով Նայասպանի կառավարության խաղաղասիրական դիրքորոշումը եւ սադրանքների չենթարկվելու հաստատարականությունը, հարկ էր համարում մարտանշել, որ նա ողջ ժողովրդի հետ միասին պատրաստ էր մինչեւ վերջին մարդը կռվել, եթե թուրքերը նոր հարձակում ձեռնարկեին իրենց երկրի վրա: Գեներալն այդ կերպ որոշակիորեն ակնկարկում էր, որ դա կարող էր Գեղի ունենալ նաեւ Ղարաբաղի հայության վրա թուրքերի կողմից հարձակում ձեռնարկելու դեպքում:

Ֆոն Կրեսը միաժամանակ կատարում էր հանգամանակից պարզաբանումներ Նայասպանի Նանրապետության ներքին իրադրության մասին, որի 750.000 պեղացի բնակիչները եւ 300 - 500.000 փախստականները սովամահության էին դատարարված եւ «ձեռքերը կապված վիճակում» դիպում էին, թե թուրքերի կողմից գրավված շրջաններում ինչպես էր բերքը փողափոխվում կամ պարզապես փչանում: Եթե Գերմանիան եւ Ավստրո-Նունգարիան լրջորեն մտադիր էին հայերին բնաջնջումից փրկել, ապա պետք է նաեւ այնքան փարածք ապահովեին, որը գոնե կապահովեր նրանց սննդի կարիքների մեծ մասը, իսկ ընթացիկ փարում, բոլոր դեպքերում երկու դաշնակցները հայերին պետք է մատակարարեին բավականաչափ հացահատիկ, որի դեպքում միայն համընդհանուր աղեփը կկանխվեր: Գեներալը, նկատելով այն հանգամանքը, որ թուրքերը, չնայած գերմանական կողմի առարկություններին, թողել էին, որ հայկական բերքը փչանար, նաեւ առաջարկում էր հայ ժողովրդի գոյատևման համար անհրաժեշտ հացահատիկը վերցնել այն պաշարներից, որոնք թուրքերը ստանալու էին Ուկրաինայից կամ Ռումինիայից: Շուտով կսկսվեին ցրվերը, նշում էր ֆոն Կրեսը, եւ եթե մինչ այդ փախստականներին ազդեցիկ օգնություն չցուցաբերվեր կամ նրանց չթույլատրվեր վերադառնալ իրենց հայրենիքը, ապա սովը եւ սառնամանիքը նրանց կոչնչացնեին:

Տեղեկագիրը ոչ միայն իրադրության համակողմանի, փաստացի լուսաբանում էր, այլեւ գերմանական կառավարությանն ուղղված մի ազդու կոչ: «Էնվերի այն պնդումները, թե թուրքերը սպիպված էին գրավել Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի եւ մյուս շրջանները՝ հայերի եւ վրացիների միջեւ բախումները կանխելու համար, հորինվածք է, որի նպատակն է այսպեղի իրադրությանն անպեղյակներին խաբել եւ շահել այնքան ժամանակ, որ այդ շրջաններից բերքը փողափոխվի, եւ այդ փարածքներն ամբողջովին կողոպտվեն: Ես առնվազն չեմ կարող պարկերացնել, որ գերմանական կայսրությունը կարող է հանգիստ դիպել, թե ինչպես են մահմեդականները մի քրիստոնյա ժողովրդի սովամահության մարտնչել...: Եթե Կոստանդնուպոլսի համաժողովը դեռ երկար իրեն սպասել փա, բազմահազար մարդիկ կդատարարվեն մահվան, եւ ոչ միայն Արեւելքում հասարակական կարծիքը, այլեւ պարմությունը Գերմանիային պատասխանատու կդարձնեն հայ ժողովրդի հետագա բնաջնջման համար: Նավափը Քառյակ միությունում Գերմանիայի ղեկավար դերի վերաբերյալ, ինչպես ես բազմիցս իմ պարզքն եմ համարել փեղեկացնել, արդեն սասանված է: Այն ամբողջովին կվերանա, եթե մենք ի վիճակի չլինենք հայերին ոչնչացումից պաշտպանել: Արեւելքում մեր հեղինակությունը եւ մեր ազդեցությունն այդ դեպքում զգալի վնաս կկրեն: Այն հարցին, թե ինչ պետք է կատարվի Նայասպանը

կենսունակ դարձնելու և կենսաբանական տերություններից մեկի վրա հենելով՝ ինքնուրույն գոյություն վարելու համար, ես կկամենայի պարասխանել՝ ասելով, որ Նայասպանը պետք է ստանա Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրի սահմանները, բայց առանց թուրքերի համար նրանց ցանկացած սահմանային շրկումների, քանի որ այդ սահմանային շրկումները Նայասպանից կիսկն հենց իր լավագույն սահմանային շրջանները: Դա միաժամանակ համապարասխանում է մեր սեփական շահերին, քանի որ եթե այդ շրջանները թողնվեն թուրքերին, ապա դրանց արտադրանքը գործարարության մեջ թուրքերի անպիտանության հետևանքով իսկույնեիս անկում կապրի և գերմանական շուկայի համար կորած կլինի: Ռոտզման ցանցի համապարասխան ընդլայնման, անհրաժեշտ մեքենաների ներկրման դեպքում հայերը այդ բերրի տարածքներից մեկաքսի, բամբակի, բրնձի, գինու, կոնյակի, սպիրտի և պրոլի, հավանորեն նաեւ հանքագործական արտադրանքի հարուստ բերք կհավաքեն, բայց թուրքերը՝ երբեք»²³:

Ուշագրավ է, որ Ֆոն Կրեստը Բրեստի պայմանագրով սահմանագծված Նայասպանի փոփոխական նշանակությունն էլ ավելի ակնառու դարձնելու համար հաղորդում էր մինչև իսկ որոշակի թվական փոխալներ այդ տարածքի փոփոխական շահութաբերության մասին՝ միաժամանակ կատարելով ուղղակի համեմատություն Նայասպանի Նանրապետության առկա փաստացի տարածքի հետ: Բրեստի պայմանագրի սահմաններում գրավող Նայասպանը ըստ այդմ կարող էր տարեկան արտադրել 1 միլիոն փութ²⁴ բամբակ, 40% թնդություն ունեցող 130.000 և 96% թնդություն ունեցող 100.000 դույլ²⁵ սպիրտ, 90.000 դույլ բարձրորակ կոնյակ, 4 միլիոն դույլ գինի, որի 75%-ը կարող էր խաղաղության ժամանակ արտահանվել շատ էժան գնով, 500.000 փութ բրնձ, որի շուրջ կեսը խաղաղության ժամանակ կարող էր արտահանվել, ինչպես նաեւ 100.000 փութ լավագույն որակի մեքենաարժույթ, մինչդեռ Նայասպանի Նանրապետության առկա տարածքում բամբակ գրեթե չէր կարող արտադրվել, միանգամայն բացառվում էր նաեւ բրնձի և մեքենաարժույթի արտադրությունը: Լավագույն դեպքում այնպեղ կարտադրվեր միայն 30.000 դույլ 40% թնդություն ունեցող և 15.000 դույլ 96% թնդություն ունեցող սպիրտ, 15.000 դույլ բարձրորակ կոնյակ և 80.000 դույլ գինի:

Այդ ամենով հանդերձ, Ֆոն Կրեստն ամենեւին չէր նսեմացնում նաեւ այն իրական փոփոխական հնարավորությունները, որ ուներ հանրապետությունը, և որոնք կարող էին արդյունավորվել, եթե այնպեղ ազատ տեղաշարժման և փոփոխական գործունեության հնարավորություն ստեղծվեր: Ընդգծելով, որ ռոտզման էլեկտրաէներգիայի արտադրության նպատակներով Սեւանա լճի ջրի օգտագործումը Նայասպանի Նանրապետությանը զարգացման լայն հնարավորություններ էր ընձեռում, նա արտահայտում էր այն համոզումը, որ «գործարար, նախաձեռնող» և որոշակի կապիտալ ունեցող հայերը երկրում մեծ գործունեություն կծավալեին, եթե նրանց համապարասխան քաղաքական և փոփոխական հնարավորություն ընձեռվեր: Այդ առումով նա խիստ կարեւոր էր համարում, որ Ղարաբաղի խա-

23 Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel "Deutschland und Armenien" herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke, zusammengestellt und eingeleitet von Wolfgang Gust. Թիլ 426 փաստաթուղթը:

24 1 փութը համապարասխանում է 16,38 կգ-ին:

25 Նկատի ունի հին ռուսական "Wedro" չափամիավորը, որը կազմում է 12,3 լիտր:

Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղին փրվելը հայերին,²⁶ իսկ եթե այդ երկաթուղին մնար թուրքերի ձեռքում, ապա Նայասպանը պարզապես կդադարապրվեր «սնտկապան մահվան»։ Այդ պարագային ոչ միայն Թուրքիան ի վիճակի չէր լինի երկաթուղու հնարավորություններն ինչպես հարկն է օգտագործել եւ այն պարզապես կերպով պահպանել, այլեւ թուրքական իշխանությունները կովի զանազան պարավակներով հայերին կզրկեին երկաթուղու սնտկապան օգտագործման հնարավորությունից²⁷։

Այն հանգամանքը, որ գերմանական բարձրաստիճան ռազմաքաղաքական գործիչն էր այդքան հանգամանորեն կերպով լուսաբանում համեմատաբար մեծ, կենսունակ Նայասպանի սնտկապան օգտավետությունը Գերմանիայի համար, Նայասպանի Նանրապետության եւ Գերմանիայի փոխհարաբերություններում դեռեւս իր նախադեպը չունեն, եւ այս փեղեկագիրը դրա առաջին փաստացի օրինակն էր։ Անկասկած, հարցադրումն այդ կերպ գերմանական կառավարության համար ավելի համոզիչ պետք է դառնար, իսկ հետեւություններ կատարելը՝ ավելի դյուրին։ Գերմանիան այսպիսով գործադրում էր իր բոլոր ջանքերը՝ գերմանական կառավարությանը ի նպաստ հայերի գործուն քայլերի մղելու համար՝ հանգամանորեն պարզաբանելով դրա թե քաղաքական, թե սնտկապան եւ թե բարոյական կարեւոր նշանակությունը Գերմանիայի համար։ Ընդ որում նա այդ անում էր՝ վճռականորեն հերքելով նաեւ դիպվածաբար իրեն հայտնի դարձող այլ դիրքորոշումներն ու քննակետերը²⁸։

Օգոստոսի 12-ին Ֆոն Կրետը մի նոր հեռագիր ուղարկեց արագորձնախարարություն, որտեղ մերկացնելով Էնվերի վերոհիշյալ պատասխանում առկա դեմագոգիան ու կեղծիքները՝ նա նորից ընդգծում էր հայ փախստականներին օր առաջ իրենց հայրենի բնակավայրերը վերադարձնելու կարելիությունը։ «Էնվերի պատասխանը հենվում է կեղծ փաստարկների վրա,- գրում էր գերմանացի- Խոսքը վերաբերում է ոչ թե նրան, որ հայերն իրավունք ունենան փեղափոխվել Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆայից արեւելք ընկած փարածքը, այլ նրան, որ այնտեղ կուրակված, սովից հոսափափության մատնված հայերը երկաթուղով կարողանան վերադառնալ արեւմուտք, եւ որ ամբողջ փարածքը մինչեւ Բրեստի սահմանը Նայասպանի Նանրապետությանը վերադարձվի փախստականների բնակեցման համար։ Հայերին որոշ շրջաններ, զորօրինակ Բաթում վերադառնալու վերաբերյալ սկզբունքորեն հավակնված թույլտվության իրագործումը՝ խոչընդոտվում է նրանով, որ Էսադ փաշան

26 Այդ դեպքում, ըստ Ֆոն Կրետի, Նայասպանում եւս, ինչպես Վրաստանում, թուրքերին կարող էր հնարավորություն փրվել երկաթուղով կատարել իրենց ռազմական փոխադրումները։

27 Տե՛ս անդ։

28 Նայասպանի վարչապետը, օրինակ, Ֆոն Կրետի հետ ունեցած զաղպնի գրույցի ժամանակ նրան ներկայացրել էր Կոստանդնուպոլսում գրավող Նայասպանի ներկայացուցչի այն փեղեկությունը, որ Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպան Բեռնշտրոմը փորձում էր համաժողովի հրավիրումը ձգձգել, նաեւ խոչընդոտել, որ Նայասպանը ավստրո-հունգարական շահերի ոլորտ դառնար՝ գրավելով ավստրո-հունգարական գործառնների կողմից։ «...Առանց իմանալու այն դրդապատճառները, որոնք պարտն դեսպանին իր դիրքորոշման համար ամփոք են ծառայել,- գրում էր այդ առնչությամբ գերմանացի- եւ կուրդների իմ փեսայից ընդգծել, որ Կովկասում իրադրությունը հրամայաբար պահանջում է համաժողովի շուրջափույթ հրավիրում եւ առկա խարցերի, հապկապեա սահմանների կարգավորման ամենամոտակա լուծում։ Չկա մի օր, երբ սահմանային միջադեպեր ի հայտ չգան, որոնց պատճառն այն է, որ սահմանները դեռ որոշված չեն։ Այդ միջադեպերը կովկասյան պետությունների միջեւ արգակաբազ գրգռվածություն են ստեղծում, եւ մարդիկ արդեն սկսում են կասկած փածել առ այն, որ կենտրոնական պետությունները կովկասյան պետությունների հանդեպ իրենց խոստումներին լրջորեն են վերաբերվում»։ Անդ։

յուրաքանչյուր հայի համար գրավոր դիմում է պահանջում եւ այդ դիմումներին ընթացք չի տալիս: Այսպեղի թուրքական ներկայացուցչի փոխալներով Հսադ փաշայի մոտ պետք է շարքայներ ի վեր ավելի քան 1200 ընթացք չստացած դիմումներ լինեն»²⁹:

Ֆոն Կրեսը, դարձյալ նկատի ունենալով Էնվերի մտացածին փաստարկները, միաժամանակ հավաստիացնում էր, որ հայկական կառավարությունը Թուրքիայի հետ խաղաղ հարաբերությունների կողմնակից էր եւ դրա կարիքն ուներ: Այն մինչեւ իսկ երկրից արտաքսել էր զինված խմբավորման առաջնորդին,³⁰ նրա համախոհների մի մասին ձերբակալել, իսկ Զուլֆայի, Բաքվի եւ Ուրմիայի մոտ գործող զինված խմբերի պարագային խոսքը վերաբերում էր մեծ մասամբ նախկին թուրքահայերին, որոնք ամեն բան կորցրել էին եւ այդ պարզառով շարունակում էին կռվել: Իսկ ինչ վերաբերում էր Էնվերի այն պնդմանը, թե հայերի վերադարձի դեպքում թուրքական կռվող բանակի համար իբրեւ թե աննպաստ իրադրություն կստեղծվեր, գեներալը մատնանշում էր, որ թիկունքի հետ թուրքական բանակի կապը կարող էր հանձնվել ավստրիացիների եւ գերմանացիների պաշտպանությանը: «Հայաստանի Հանրապետության փոքրիկ տարածքի վրա սովամահության մատնված հարյուր հազարավոր փախստականների կուտակումը,- գրում էր գեներալը,- անկասկած ավելի մեծ վրանգ է նշանակում, քան երկրում նրանց տեղաբաշխումը»³¹:

Ֆոն Կրեսի՝ ինչպես նշված տեղեկագիրը, այնպես էլ հիշատակված մյուս հեռագրերը բավական լայն կերպով շրջանառվեցին Գերմանիայի ղեկավար շրջանակներում: Կանցլերին ուղարկված տեղեկագիրը ստացավ նաեւ արտաքին գործերի նախարարությունը, որի պետքարտուղարի տեղակալ Բուշեն իր հերթին նրա մի հափվածը, որպեղ նաեւ ընդգծվում էր, որ Հայաստանը միայն կենտրոնական տերությունների շուրափույթ օգնության դեպքում կործանումից կփրկվեր, ուղարկեց գերմանական ռազմական գլխավոր շտաբի պետ բարոն Ֆոն Բերկհայմին³²: Իսկ Ֆոն Կրեսի՝ օգոստոսի 12-ի հեռագիրը արագորձնախարարության պետքարտուղար Ֆոն Հինթցեն օգոստոսի 22-ին ուղարկեց նաեւ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Բեռնշտրոֆին՝ նրան հանձնարարելով Բ. Դռան ուշադրությունը հրավիրել այն փաստի վրա, որ դեպի որոշ շրջաններ հայ փախստականների վերադարձը թույլատրելու նրա մտադրությունը Հսադ փաշայի կողմից ձախողման էր ենթարկվում: Դեսպանին միաժամանակ հանձնարարվում էր թուրքական կառավարությանը խնդրել մեկ անգամ եւս կշռադատել, թե արդյոք մինչեւ Բրեստի սահմանն ընկած ամբողջ տարածքը վերադարձող հայերի առջեւ բանալը ավելի մեծ կարեւորություն չուներ, քան դրա արգելումը: Դեսպանին հրահանգվում էր առժամանակ Բ. Դռանը չհայտնել թուրքական բանակի հետադարձ կապը գերմանացիների եւ ավստրո-հունգարացիների պաշտպանության փակ վերցնելու՝ Ֆոն Կրեսի արտահայտած նկատման մասին³³:

Ֆոն Կրեսի եւ Հայաստանի Հանրապետության կողմից գերմանական

29 Անդ, թիվ 432 փաստաթուղթը:

30 Խոսքն անկասկած, վերաբերում է Անդրանիկին:

31 Անդ:

32 Die Armenische Frage..., էջ 572-573: Գեներալ Ֆոն Կրեսը թուրքական կողմին որոշակի զիջումներ պարզադրելու համար հաճախ սեփական նախաձեռնությամբ արգելում էր նրանց կովկասյան երկաթուղագծերն օգտագործել: Տես Գուստով Բեռնշտրոֆի օգոստոսի 6-ի հեռագիրը: "Revidierte Ausgabe...", թիվ 427 փաստաթուղթը:

33 Տես անդ, թիվ 432 փաստաթուղթը:

կառավարությանը ներկայացվող փողեկագրերը, կոչերն ու խնդրագրերը իրենց բնույթով, հարցերի ընդգրկումով եւ բովանդակությամբ այնպիսին էին, որ Գերմանիան կարծես թե ավելի պետք է հստակեցներ իր դիրքորոշումը հայկական խնդրի առնչությամբ՝ իր թուրք դաշնակցին պարտադրելով ճանաչել Բրեստի կամ առնվազն Բաթումի պայմանագրով նախանշված սահմանները, ինչպես եւ հայ փախստականներին անվերապահորեն վերադարձի հնարավորություն փալ: Գերմանա-թուրքական հարաբերություններում ինչպես հայկական, այնպես էլ կովկասյան այլ խնդիրների հետեւանքով առաջացած լարվածությունը այդպիսով կհասներ նաեւ իր՝ քիչ թե շատ արդյունավետ հանգուցակետին: Պաշտոնական Գերմանիան, սակայն, հակված չէր ցուցաբերելու այդ վճռակնությունը, եւ հասկանալի է, որ մասնավորապես հայկական խնդրի առնչությամբ Գերմանիայի քաղաքական ղեկավարության ցուցաբերած ձեռնպահ եւ հանդուրժողական դիրքորոշմանը զգալիորեն նպաստում էր Կոստանդնուպոլսի դեսպան Բեռնշտրոֆը, որի վերաբերյալ ֆոն Կրեսի արտահայտած վերը նշված փեսակետը միանգամայն համապատասխանում էր իրականությանը: Դրա ցայտուն վկայությունն էր, օրինակ օգոստոսի 5-ին դեսպանի կողմից արագորժնախարարություն ուղարկված հեռագիրը, որտեղ նա նշում էր, որ Թուրքիայի հետ բոլոր վիճելի հարցերը անհրաժեշտ էր հետաձգել մինչեւ պայտերազմի ավարտը, եւ որ նա անձամբ քաղաքական ու ռազմական մեծ հաջողություն կհամարեր, եթե Գերմանիան Թուրքիային կարողանար մինչեւ պայտերազմի վերջը պահել իր կողքին, նաեւ օգնել, որ վերջինս պայտերազմից հնարավորին չափ անվնաս եւ նվազագույն կորուստներով դուրս գար, քանի որ, ըստ դեսպանի, այլապես Գերմանիայի հեղինակությունը Թուրքիայում կտապալվեր: Ըստ դեսպանի՝ մեծ դժվարությամբ էր իրեն եւ գեներալ ֆոն Ջեկտին հաջողվել Թուրքիային համոզել, որ այն իր կովկասյան գործողությունների ժամանակ Ռուսաստանի, ինչպես նաեւ Վրաստանի հետ հաշվի նստեր: Թուրքական կառավարությունը դրան համաձայնել էր, քանի որ նա դեռ չէր ուզում խզել կապերը Գերմանիայի հետ, մինչեւ Վրաստան ներխուժելով՝ հարկադրված կլիներ պայքարել գերմանական զինված ուժերի դեմ: Թուրքիայի զիջողականությունը դրանով, ըստ դեսպանի, հասել էր իր վերջնասահմանին, եւ նրան ավելին հնարավոր չէր պարտադրել:

Բեռնշտրոֆն անգամ փորձում էր կառավարությանը հաշտեցնել այն մտքի հետ, որ Թուրքիան մինչեւ իսկ Բրեստի պայմանագրով ամրագրված սահմանների ճանաչումը խոստանալու դեպքում կարող էր այն չկատարել: «Եթե նույնիսկ նրանք մեզ խոստանան ընդհանուր առմամբ ետ քաշվել մինչեւ Բրեստ-Լիպովսկի սահմանը, - գրում էր նա, - նրանք կովկասյան տարածքում իշխող լիարժեք անարխիայի պարագայում հեշտությամբ պարտվակ կգտնեն հայերի հետ այդուհետ էլ կռվելու եւ իրենց խոստումը չկատարելու համար: Ֆելդմարշալ ֆոն Նինդեբուրգին ուղղված Էնվեր փաշայի վերջին հեռագիրը այդ հարցում կասկած չի թողնում: Դրանից նաեւ բխում է, որ թուրքերը հայերի հանդեպ բնավ բարի ցանկություններ չունեն, ինչում եւ երբեք չեն փարակուսել: ... Ինձ հետ գաղտնագրություն հայ պարավիրակները խոստանում են, որ հայերը ոչ մի դեպքում չեն վերադառնա այն տարածքները, որոնք գրավում են թուրքական փրապետության ներքո: Իմ կարծիքով ուրուպիա է, երբ Թիֆլիսից թուրքերից հայերի համար երաշխիքներ են պահանջվում: Այնպեղ, որտեղ մշակութային ցածր մակարդակի վրա առկա է ռասայական ատելությունը,

չեն կարող երաշխիքներ լինել: Ովքեր մեծամասնություն են կազմում, փոքրամասնությանը կոչնչացնեն: Գերմանացի վկաների կողմից ապացուցված է, որ հայերը նույնպես այդպես են վարվում: Դա սովամահ եղողների հանդեպ կարեկցության դրդապատճառով թելադրված չէ: Դրան թուրքերը միայն պատասխանում են, որ Սիրիայում եւ Միջագետքում իրենց հավաքակիցներից հարյուր-հազարավորներն ու նաեւ հազարավոր թուրքական զինվորներ սովամահ են եղել, ինչի պատճառով Թուրքիան, սակայն, չի հոգնել պարերազմից: Բացի այդ թուրքերի համար անպատճառ ցանկալի է, որ կես միլիոն հայեր մահանան...»³⁴:

Նապկանշական է, որ դրանով հանդերձ Բեռլինի շարունակում էր համառորեն պաշտպանել իր՝ նախկինում եւս արտահայտված այն պնդակերպը, թե կարելի էր Նախասարանը, նաեւ Վրաստանն ամբողջովին զոհաբերել կամ այլ կերպ ասած, զիջել Թուրքիային՝ փոխարենը սպանալով որոշակի քաղաքական ու քաղաքական կոնցեսիաներ: «Քանի որ ես համոզված եմ,- գրում էր նա,- որ մենք, բավականաչափ ուժ չունենալով, չենք կարող թուրքերին եր պահել Կովկասում իրենց ցանկությունների կատարումից ... ես սկզբից եւեթ միջնորդել եմ, որ քաղաքական ու քաղաքական կոնցեսիաների դիմաց նրանց այնպեղ գործելու ազատություն փանք: Այդ դեպքում մենք նոր պատասխանավորություն չէինք ստանձնի այնպիսի կասկածելի բարեկամների համար, ինչպիսին վրացիներն ու հայերն են: Երբ արդեն պարզ է դարձել, որ բացակայում են այն նախադրյալները, որոնք նկատի առնելով՝ մենք Վրաստան գնացինք, ես այսօր, ավելի քան երբեք, այդ նույն կարծիքին եմ»³⁵:

Իսկ եթե նրա առաջարկած քաղաքականությունը Բեռլինի կողմից իրագործելի չհամարվեր, ապա նրա կարծիքով մնում էր գործելու միայն երկու հնարավորություն. կամ Գերմանիան պետք է այնքան զորամասեր ուղարկեր Վրաստան եւ Նախասարան, որ կարողանար բռնի կերպով իր կամքը թուրքերին պարտադրել եւ կամ պետք է Թուրքիային հայտարարեր, որ Գերմանիան նրա «հաստատվածության» հետեւանքով այլեւս որեւէ արժեք չէր փախի Կոստանդնուպոլսում համաժողով հրավիրելուն, փոխարենը, սակայն, թուրքերը թողնվելու էին իրենց հույսին, եթե Ռուսաստանի հետ նոր պարերազմ սկսվեր: Միաժամանակ Գերմանիան կշարունակեր Վրաստանում իր դիրքերը քաղաքական նպատակներով ամրապնդել: Դեպքանի համոզմամբ, սակայն, այդ երկու գործելակերպն էլ կառաջացնեին Քառյակ միության քրոհման վտանգ. «... Ես, սակայն, առաջացած կոնֆլիկտի որեւէ ուրիշ լուծում չեմ պեսնում,- գրում էր նա,- քանի որ բնավ չի կարելի կարծել, թե թուրքերն այժմ հոժարակամ եւ անկեղծորեն պեղի կպան»³⁶:

Ինքնին հասկանալի է, որ հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության դեպքում Քառյակ միության քրոհման՝ դեպքանի մտահոգությունն իրավասական չէր, եւ այն պարզապես պարզվակ էր ծառայում Թուրքիայի հանդեպ հանդուրժողական քաղաքականության վարման՝ նրա կողմից պաշտպանվող պնդակերպը հնարավորին չափ ամրապնդելու համար: Բեռլինի շարունակ ինքնուրույն միանշանակ թուրքական քաղաքականության եւ շահերի պաշտպանության կողմնակից էր՝ դա համապատասխան համարելով կամ

34 Die Armenische Frage..., էջ 565-566:

35 Անդ, էջ 566:

36 Անդ:

փորձելով համապատասխանեցնել Գերմանիայի շահերին, եւ եթե նկատի առնենք, որ դեսպանները արտաքին քաղաքականության իրագործումից զատ սովորաբար կարենոր դերակատարություն ունենին նաեւ այդ քաղաքականության մշակման հարցում, ապա այդ օրերին նրա պաշտոնավարությունը կարելի էր համարել հերթական չարիքը օրհասական դրության մեջ գտնվող հայության համար:

Բեռլինի թուրք գործընկերների նման ամենեւին շահագրգռված չէր նաեւ Կոստանդնուպոլսի համաժողովի կազմակերպման հարցում՝ Կովկասին վերաբերող սահմանային եւ այլ խնդիրների կարգավորման առավել ցանկալի ճանապարհը համարելով դաշնակից պետությունների միջեւ անդրկովկասյան համաձայնության կայացումը: Ուստի, հասկանալի է, որ իր հաջորդ՝ օգոստոսի 6-ի հեռագրում նա կասկածի էր ենթարկում նաեւ Կովկասում համաժողով հրավիրելու անհրաժեշտությունը՝ նշելով, որ թուրքական կողմը համաձայն էր, որ համաժողովում քննարկման ենթակա հարցերը կարգավորվեին չորս դաշնակիցների միջեւ փոխհամաձայնության կայացման միջոցով: Ուշագրավ էր, որ դեսպանը միաժամանակ սկզբից եւեթ բացառում էր Թուրքիայի կողմից Բրեստի պայմանագրային սահմանների ճանաչումը՝ պնդելով, որ Թուրքիայի հետ բոլոր հարցերի վերաբերյալ կարելի էր փոխհամաձայնության հասնել, բացի այդ հարցից: Թուրքական կառավարությունը, նշում էր դեսպանը, չէր կամենում անգամ լսել Բրեստի պայմանագրի մասին: Նրանք այդ պահանջը մշտապես դիպում էին որպես «Թուրքիայի ենթարկում վրացիների եւ հայերի ցանկություններին, որոնք միանգամայն բավարարված կլինեին Բաթումի խաղաղության պայմանագրով, եթե մենք նրանց չպաշտպանեինք»³⁷:

Նախկին շահեր է, որ դեսպանը չէր զլանում անձամբ նույնպես միանգամայն բացառել Բրեստի պայմանագրի համաձայն սահմանները կարգավորելու հնարավորությունը. «Այդ հարցը, իմ կարծիքով, առհասարակ լուծելի չէ,- գրում էր նա,- քանի որ թուրքերը Կովկասի չեն պա, իսկ մենք միջոցներ չունենք նրանց սպիպելու, որ երբ գնան մինչեւ Բրեստ-Լիպովսկի սահմանները»³⁸:

Ինքնին հասկանալի է, որ դեսպանը կամ գերագնահատում էր գերմանական ճնշմանը թուրքական ընդդիմության հնարավորությունը կամ պարզապես փորձում էր իրավիճակն այդ կերպ բնութագրել՝ թուրքական կառավարության ցանկություններին միանգամայն համահունչ իր քաղաքական դիրքորոշումն առավել համոզիչ դարձնելու համար, մինչդեռ Թուրքիայի դիմադրության եւ կամ Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու դեպքում Քառյակ միության Կոնստանդնուպոլսի հնարավորությունը հիմնավորապես հերքվել էր Ֆոն Լոսովի, Ֆոն Կրեսի եւ այլոց կողմից:

Բեռլինի թուրք գործընկերները միաժամանակ քննադատությամբ էր անդրադառնում գերմանական ֆոն Կրեսի հայանպասք գործելակերպին՝ հայտնելով, թե Էնվեր փաշան իր հետ ունեցած տեսական զրույցում նույնպես շատ էր գանգաժվել Վրաստանին եւ Նախաստանին Գերմանիայի կողմից ցուցաբերվող «պաշտպանողական քաղաքականությունից»: Այդ առնչությամբ դեսպանը մասնավորապես անդրադառնում էր այն փաստին, որ ֆոն Կրեսը մի շարք գերմանացի սպաների հետ մեկնել էր Երեւան՝ «հայկական կառավարությունը

37 Revidierte Ausgabe..., թիվ 427 փաստաթուղթը:

38 Անդ:

կազմակերպելու համար»³⁹: Ըստ դեսպանի՝ այդ այցը կարող էր որոշակի վրանգներ հարուցել, այն է՝ հայերին ոգետրել նոր կոմիներ սկսելու համար, որոնց ժամանակ, դադարելով ֆոն Կրեսի գործելակերպից՝ գերմանացի սպաները կարող էին հայերի կողմից հանդես գալ: Դեսպանը խիստ քննադատությամբ էր անդրադառնում նաև այն փաստին, որ, ինչպես արդեն նաև նշվել է, ֆոն Կրեսը հաճախ արգելում էր թուրքական կողմին կովկասյան երկաթուղիներն օգտագործել. մի իրողություն, որը դեսպանի կարծիքով վնասում էր պարերազնելուն և Գերմանիայի հանդեպ Թուրքիայում բացասական պրամադրություններ էր ստեղծում: «Մեր բանակի գլխավոր հրամանադատությունը կարգադրում է, որ թուրքական զորամասերը առավելագույն արագությամբ պետք է փոխվեն Միջագետք,- գրում էր նա:- Գերմանիայի ֆոն Կրեսն արգելում է երկաթուղու օգտագործումը՝ թուրքերին հարկադրելու համար, որ զիջումների գնան: Արդյունքում թուրքերը պետք է չեն փախ, իսկ կարգադրված ռազմական գործողություններն էլ չեն կայանում, այսինքն՝ խոչընդոտվում է ընդհանուր պարերազնելուն: Դրանից, այսպիսով, միայն մեր թշնամիներն են օգտվում»⁴⁰:

Ինչ վերաբերում է ֆոն Կրեսին, ապա նա, ջանալով անել հնարավորը հայ ժողովրդին օգնելու համար, Բեռլինից մոտ նույնպես հայերի դրության վերաբերյալ ըմբռնում ձեռավորելու մի փորձ կատարեց՝ օգոստոսի 20-ին նրան առաքելով մի հեռագիր, որը դեսպանի կողմից օգոստոսի 25-ին ուղարկվեց նաև ԱԳՆ: «Նայ փախստականների վերադարձի հարցի առնչությամբ թուրքական թվացյալ համաձայնությունը ոչ մի արժեք չունի,- գրում էր ֆոն Կրեսը:- Մինչդեռ թուրքական զորքերի գրաված տարածքներում բերքը, որչափ որ այն թուրքերի կողմից չի փողափռվում, աշխատուժի անբավարարության հետևանքով, փրկում է, Էնվեր փաշայի մարմանը զոհից արելով ընկած անբերրի շրջանում սեղմված մարդկանց զանգվածներն անխուսափելի կործանման են դարձնվում: Դրությունն օրեցօր ավելի է վարթարանում: Եթե Նայասպանի կառավարության և ավագանույն հոգեւորականության օգնության հուսահատ կանչերը դառնան ձայն բարբառող յանապարհի, ապա այդ հին քրիստոնյա ժողովրդի ոչնչացման պարասխանավությունը հավերժ կծանրանա Գերմանիայի և Ավստրիայի վրա: Պարմությունը զիջում չի կատարելու և չպետք է կատարի այն հարցում, որ կենտրոնական Եվրոպայի երկու մեծ քրիստոնյա պետությունները ի վիճակի չեղան գոնե այս դեպքում, երբ հարցը վերաբերում է մի ամբողջ ժողովրդի լինել-չլինելուն, իրենց կամքը պարտադրել իրենց ասիացի դաշնակցին...»⁴¹:

Այսպես՝ հայ ժողովրդի դրության վերաբերյալ Գերմանիայի կողմից գործուն միջամտության ցուցաբերման հարցի առնչությամբ ի հայտ էին եկել տարակարծություններ,

39 Անդ: Բեռլինից փաստորեն չէր խուսափում նաև այդօրինակ ստորից փողեկություններից: Ինչպես արդեն նշվել է, ֆոն Կրեսը մեկնել էր Երեսան հայկական կառավարությանը ներկայանալու, այլ ոչ թե այն կազմակերպելու համար:

40 Անդ: Նեոպոլի վերջում նա հակիրճ հաղորդում էր նաև այն մասին, որ թուրքական Նախարարների խորհուրդը թուրքահայերի համար համաներման կարգադրությունն արդեն կատարել էր, և դրա իրագործումը հանձնարարված էր Ջամիլովիին:

41 Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 431: Այնուհետև ֆոն Կրեսը դեսպանի ուղարկությունը դարձյալ հրավիրում էր այն հանգամանքի վրա, որ Էսադ փաշան, մինչև իսկ այն դեպքում, երբ խոսքը վերաբերում էր միայն որոշ շրջանների, փաստորեն մերժում էր կատարված դիմումների հիման վրա հայերին վերադարձի թույլություն հապկացնել: Իսկ հեռագրի մնացած փոքրամասը, որ մոտ փաստը փող էր կազմում, անհնար է եղել վերծանել, և դրանից պահպանվել են միայն առանձին կցկտուր բառեր ու արգահայրություններ: Sten Revidierte Ausgabe..., թիվ 434 փաստաթուղթը:

հակասություններ, որոնք մի կողմից Գերմանիայի եւ Թուրքիայի միջեւ, մյուս կողմից հենց Գերմանիայի ռազմաքաղաքական շրջաններում օգոստոսի սկզբին, ավելի սուր բնույթ էին ընդունել՝ պաշտոնական Գերմանիային որոշակիորեն հարկադրելով հստակեցնել իր դիրքորոշումը: Կարելի էր ենթադրել, որ գերերալներ ֆոն Լոսովի, ֆոն Կրեսի, նաեւ հայ պարվիրականության հետեւողական քեդեկավարության, Բրեսլի պայմանագրային սահմանների ճանաչման հարցի նախընթաց վերաբերմունքների արդյունքում Գերմանիան պետք է վերջապես հրաժարվեր Կովկասում թուրքական ինքնիշխան քաղաքականության հանդեպ իր զուսպ ու հանդուրժողական կեցվածքից եւ Թուրքիայի վրա գործադրել իրական ճնշում Բրեսլի կամ առնվազն Բաթումի պայմանագրային սահմանները ճանաչելու, ինչպես եւ իր հակահայկական քաղաքականությունը դադարեցնելու համար: Պաշտոնական Գերմանիան, սակայն, շարունակում էր հայ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ պարասխանավորությունն ըստ հնարավորին իրենից վանել՝ որոշակի դիրքորոշման արտահայտման անհրաժեշտության դեպքում առավել հակված լինելով հետեւելու Բեռլինյան փառապանած քաղաքական գծին:

Ֆոն Կրեսը, ինչպես նշվեց, օգոստոսի 4-ի իր հեռագիրն ուղարկել էր նաեւ Վիեննա՝ ավստրիական ԱԳՆ: Գերմանական արագործնախարարությունն այդ հանգամանքը համարում էր շարժառիթ՝ հարցը Ավստրո-Նունգարիայի հայեցողությանը թողնելու եւ Գերմանիայի ձեռնպահությունը հիմնավորելու համար: Այս շեշտադրումով էր բնութագրվում Բերլինյանին ուղղված՝ ԱԳՆ քաղաքական բաժանմունքի ղեկավար ֆոն Շթումի օգոստոսի 19-ի հեռագրային ցուցումն այն մասին, որ Նախասրանին օգնության ցուցաբերման հարցի առնչությամբ հանձնարարելի էր համարվում նախ սպասել Վիեննայի կառավարության դիրքորոշման արտահայտմանը: «Մեզ համար որոշակի բեռնաթափում կլինե՞ր, - այնպե՞ղ նշում էր ֆոն Շթումը, - եթե նա (ավստրոհունգարական կառավարությունը - Ա. Ն.) սրանձներ այդ անշնորհակալ առաջադրանքը: Ամեն դեպքում անհավանական է, որ նա այդ կանի»⁴²:

Գերմանիայի քաղաքական ղեկավարությունը նույնիսկ խորհում էր այդ «անշնորհակալ հարցից» ազատվել՝ հայ փախստականներին վերադարձի հնարավորություն սպեղծելու փոխարեն նրանց դեպի հյուսիս, ասել է թե՛ Վրաստան կամ, թերեւս նաեւ Ռուսաստան ուղարկելու միջոցով: Այդ բովանդակությունն ուներ ֆոն Շթումի՝ օգոստոսի 14-ին ֆոն Կրեսին ուղղած հեռագիրը, որպե՞ղ նշվում էր, որ փախստականների հարցի վերաբերյալ թուրքական կառավարության «մինչայժմյան դիրքորոշումը» գերմանական կողմին հարկադրում էր քննել այն հարցը, թե՛ արդյո՞ք հայ փախստականների քեդափոխումը դեպի հյուսիս հնարավոր էր եւ կարո՞ղ էր անմիջապես սկսվել: Ընդ որում նա ֆոն Կրեսին խնդրում էր իր պեսակեպան արտահայտել այդ առնչությամբ եւ ըստ հանգամանքների ձեռնարկել միջոցառումներ դա իրագործելու համար⁴³:

Չնայած այդ առնչությամբ ֆոն Կրեսի գրավոր պարասխանը չկա հրապարակում

42 Die Armenische Frage..., էջ 574: Գերմանիան դա Ավստրո-Նունգարիայի հայեցողությանն էր թողնում՝ ամբողջովին ձեռնպահ մնալով այդ հարցում որեւէ դերակապություն ունենալուց: Այդ առումով նաեւ բնութագրական է, որ պեքսարպուղար Ֆինթեն դեռ օգոստոսի 4-ին Բարոն ֆոն Լեբսենին քեդեկացնում էր, թե՛ քանի որ Նախասրանում քեդակայելու համար համապարասխան գերմանական գործառններ չկային, ապա նա բնավ չէր առարկում Նախասրանում ավստրո-հունգարական գործառններ քեդակայելու մարին: Անդ, էջ 564:

43 St u Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 427-428:

առկա սկզբնաղբյուրներում, այնուհանդերձ գերմանական պաշտոնական գրագրության հեղափոխական ընթացքը թույլ է տալիս կռահել, որ դա պետք է բացասական եղած լինի:

Ինչեւէ, ի վերջո, օգոստոսի 20-ին գեներալ Ֆոն Կրեսին ուղարկված հեռագրում գերմանական արագորժնախարարությունը, կարելի է ասել, աննախադեպ կերպով որոշակիորեն արտահայտեց իր դիրքորոշումը հայկական խնդրի առնչությամբ. «Առանց ամենաանշան իսկ չափով թերագնահատելու այն քաղաքական կարեւորությունը, որ ունի հայերի դրության բարելավումը մեզ եւ Թուրքիայի համար,- գրում էր արագորժնախարարության պետքարտուղար Նինյոյեն գեներալին,- եւ մարդկայնորեն լիովին կիսելով նրանց տառապանքները՝ մենք, սակայն, հարկադրված ենք, հաշվի առնելով Թուրքիային, հայկական ցանկությունների հանդեպ որոշակի զսպվածություն պահպանել: Ինքնին հասկանալի է, որ մենք ազատ ենք մարդասիրական միջոցառումներ իրականացնելու հարցում: Այդ տեսանկյունից հայերի՝ այսպեղի բարեկամները մեզ դրդում են Երեւանի կառավարությանը նույն քանակությամբ հացահատիկ տալ, ինչպես վրացական կառավարությանը: Թե արդյոք հնարավոր կլինի այդ հարցը համաձայնեցնել սննդամատակարարման ռազմական ծառայության հետ, շատ կասկածելի է: Նախքան ես այդ ուղղությամբ փորձ կձեռնարկեմ, Ձերո՞ւ Բարեժողովանը խնդրում եմ արդեւեցնել, թե արդյոք հնարավոր է Վրաստանով հացահատիկ հասցնել Ղաջախի, չնայած մենք հենց իրենց՝ վրացիներին էլ ավելի աննշան քանակությամբ ենք կարողանում տալ, քան սկզբում էինք խոստացել»⁴⁴:

Օգոստոսի 24-ին պետքարտուղար Նինյոյեն Ֆոն Կրեսին ուղղված մի հեռագրով վերը նշված ոգով արտահայտեց նաեւ իր վերաբերմունքը նրա Երեւան կապարած այցելության վերաբերյալ, որպեղ նա մասնավորապես նշում էր, որ միանգամայն համաձայն էր Ֆոն Կրեսի Երեւան կապարած այցելության հետ եւ միաժամանակ ողջունում էր, որ նա չի մասնակցել պառլամենտի բացմանը: «Քանի որ կայսերական դեսպանի շատ լուրջ առարկությունները եւ բանակի գլխավոր հրամանատարության եռանդուն քայլերը Թուրքիային հայկական տարածքն ազատելու եւ փախստականների վերադարձը թույլատրելու որոշմանը չեն հանգեցրել, ցավոք, կասկածելի է թվում, թե մենք առհասարակ ի վիճակի կլինենք հայերին ազդեցիկ օգնություն ցուցաբերել: Մեր հեղափոխական գործընկերները կախված կլինի ընդհանուր քաղաքական եւ ռազմական իրավիճակից: Այդ ընթացքում մենք պետք է խուսափենք հայերի մեջ նոր հույսեր հարուցելուց, որոնց հավանաբար ստիպված կլինենք հուսախաբ անել»⁴⁵:

Ինչեւէ, վերոնշյալ պաշտոնական հեռագրերով պարզ էր դառնում, որ հայկական կողմը քաղաքական աջակցության որեւէ ակնկալիք Գերմանիայից չէր կարող ունենալ, իսկ մարդասիրական օգնության հնարավորությունը խիստ կասկածելի էր: Մինչդեռ թուրքական կառավարությունը շտապում էր, օգտվելով Գերմանիայի թողութվությունից, կեղծ իրավական հիմքեր ստեղծել Կարսի նահանգը յուրացնելու համար, այն է՝ հայերի վտարման եւ մահմեդականների ներգաղթի միջոցով նահանգի բնակչության փաստացի հաշվեկշիռը փոխելուց հետո անցկացնել հանրաքվե՝ այն Օսմանյան կայսրությանը

44 Անդ, էջ 428:

45 Revidierte Ausgabe..., թիվ 433 փաստաթուղթը:

միացնելու նպատակով: Օգոստոսի 19-ին Կարսի Նայոց ազգային խորհուրդը հանդես եկավ թուրքական կառավարության այդ գործելակերպի եւ Բրեստի պայմանագրի ուրնահարման դեմ գերմանական կառավարությանն ուղղված վճռական բողոքով, որ նախ առաքվեց գեներալ Ֆոն Կրեսին, իսկ վերջինս էլ այն օգոստոսի 21-ին ուղարկեց գերմանական արագործնախարարություն: Այնպեղ մասնավորապես նշվում էր, որ Կարսի Նայոց ազգային խորհուրդը, որն այդ շրջանի «բազմազարհար հայ բնակչության» կամքն ու շահերն արտահայտող միակ լիազոր մարմինն էր, նահանգի հայ բնակչության անունից ամենավճռական կերպով բողոքում էր թուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված հանրաքվեի դեմ եւ հայտարարում էր, որ Բրեստի պայմանագրի 4-րդ պարագրաֆը թուրքական կառավարության կողմից ամենակոպիտ կերպով ուրնահարվել էր, քանի որ մի կողմից՝ թուրքական կառավարությունը մասամբ բռնի կերպով, մասամբ կովկասյան կառավարությունների վրա ճնշման գործադրմամբ, հակառակ պայմանագրի, երկրամասը զավթել էր եւ մյուս կողմից՝ ինքնագլուխ կերպով, առանց հաշվի առնելու պայմանագիրը համաստորագրող պետություններին, որոնք Թուրքիայի հետ միասին հիշարակվում էին նույն պարագրաֆում, միմիայն մահմեդական բնակչության շահերն էր արտահայտում, քանի որ Կարսի սանջակում մեծամասնություն կազմող հայ բնակիչները մյուս քրիստոնյաների հետ միասին իրենց բնակավայրերից քշվել են եւ գրկված են իրավական ճանապարհով իրենց կամքն արտահայտելուց, չնայած թուրքական զորքերի կողմից նվաճված երկրամասից նրանց փախուստն իսկ բավական էր նրանց կամքի արտահայտումը պարզորոշ դարձնելու համար: «Այն իրավունքների անունից,- նշված էր Խորհրդի բողոքագրում,- որոնք Բրեստի պայմանագրի հիման վրա հարկացվել են ամբողջ բնակչությանը, այլ ոչ միայն նրա մահմեդական մասին, Կարսի Նայոց ազգային խորհուրդը դիմում է Բրեստի պայմանագրում հիշարակված համաստորագրող պետությունների խղճին եւ խնդրում է նախ՝ հեռացնել թուրքական զավթիչ զորքերը, ինչպես նաեւ այն մահմեդական զանգվածներին, որոնք հարեւան փարածքներից այնպեղ են փողափոխվել թուրքական կողմնորոշման համար ձայների մեծամասնություն ապահովելու նպատակով, եւ երկրորդ՝ ստեղծել պայմաններ, որոնք քրիստոնյա բնակչությանը վերադարձի եւ իր հայրենիքում հաստատվելու հնարավորություն կտան, որպեսզի նրանք ի վիճակի լինեն, համաձայն նույն պայմանագրի, անձամբ որոշել իրենց կառավարման ձեւը»⁴⁶:

Այդ բողոքագիրը բնականաբար նույնպես դարապարկված էր դառնալու ձայն բարբառող յանապարհի, առավել եւս այն բանից հետո, երբ գերմանական կառավարությունը փաստորեն հրաժարվել էր որեւէ պատասխանատվություն ստանձնել հայ ժողովրդի վիճակի առնչությամբ: Մոտենում էր աշունը, եւ եթե իրադրությունը շարունակեր նույնը մնալ, ապա սովի ու սառնամանիքի դեմ անպաշտպան բազմահազար հայ փախստականներն այլեւս չէին կարողանա գոյատևել: Այս ծանր իրադրությունում Կոստանդնուպոլսում գտնվող հայկական պարվիրակությունը օգոստոսի վերջին դարձյալ հանդիպեց դեսպան Բեռնշտրեֆին՝ նրան իր բողոքն արտահայտելով այն առնչությամբ, որ վրացական

46 "Deutschland und Armenien 1914-1918...", էջ 429: Վերջում Կարսի Նայոց ազգային խորհուրդը փոխկազմակերպում էր այդ առնչությամբ մի մանրամասն, պատմական, աշխարհագրական եւ էթնոգրաֆիական փվյալներով հագեցած հուշագիր գերմանական կառավարությանն ուղարկելու իր մտադրության մասին:

հանրապետությունը դաշնակից պետությունների կողմից արդեն պետք է ճանաչվեր, մինչդեռ Նայասպանի Նանրապետությունը՝ ոչ: Ինչպես Կեդեկացում էր դեսպանը արագորժնախարարության պետքարտուղարին ուղղված օգոստոսի 28-ի իր հեռագրով, պարվիրակները նշել էին, որ եթե Նայասպանը նույն կերպ ճանաչում չգտներ, ապա, այն, Ռուսաստանից միանգամայն կտրված լինելով, ամբողջովին կընկներ Թուրքիայի քրիստոնեության ներքո, եւ այդպիսով Գերմանիան հայերին խոստացված օգնությունը քրամադրելու փոխարեն մահացու հարված կհասցներ:

Նայ պարվիրակները նաեւ դեսպանին հարցրել էին, թե արդյոք արդեն չպե՛տք է վերադառնալին, քանի որ համաժողով Կեդի չէր ունենում, եւ վրաց պարվիրակները նույնպես վճռել էին վերադառնալ: Դեսպանը նրանց խորհուրդ է տալիս մի կարճ ժամանակ եւ մնալ, քանի որ իբրեւ թե առաջիկա օրերին պետք է կայացվեր այս կամ այն ուղղվածություն ունեցող մի վերջնական որոշում: Ուշագրավ է, որ դեսպանը սպեղծված իրադրությունում հայերի համար միակ ելքը, ինչպես նախկինում, դարձյալ համարում էր Նայասպանի Նանրապետությունը Վրաստանին միացնելը: Նայ պարվիրակները, բավական երկար ընդդիմանալով, եւ, ամենայն հավանականությամբ, միայն այն պայմանով, որ այդ միացումը ժամանակավոր էր լինելու, ի վերջո համաձայնել էին: «Ընդհանուր առմամբ ես հայերին առկա իրավիճակում քիչ միջաբարություն կարողացա տալ,- գրում էր դեսպանը:- Նրանք որեւէ արժեք չեն տալիս փախստականների վերադարձին, քանի որ փաստացի իրադրությանը Կեդյակ են եւ այդ պարճառով ստուգապես գիտեն, որ ոչ մի հայ չի վերադառնա այնպեղ, որպեղ իշխում են թուրքերը, այնպես, ինչպես ոչ մի մահմեդական իրավունք չի ունենա մնալ Նայասպանի Նանրապետությունում, եթե այն դառնա իրականություն: Երկար-բարակ խոսելուց հետո մենք եկանք համաձայնության՝ Ձերո՞ Գերագանցությանը հետեւյալ առաջարկը ներկայացնելու համար, որը հայերի վերջին հույսն է: Վրաստանը մինչեւ այժմ դեռ չի ճանաչվել, այլ մենք միայն Ռուսաստանի համաձայնությունն ենք ձեռք բերել նրա ճանաչման համար: Վրաստանի սահմանները նույնպես դեռ ամրագրված չեն: Այդ պարճառով կարելի է խորհել, որ մենք վրացիներին որոշ պայմաններ առաջադրենք, նախքան նրանք կվայելեն իրենց տրվելիք արտակարգ արտոնությունները: Մենք հավանաբար կարող ենք պահանջել, որ փոքրիկ, այսպես կոչված Նայասպանի Նանրապետությունը ինչ-որ մի ժամանակավոր ձեռով միացվի Վրաստանին: Նայերը դրան պարտապա են, քանի որ որեւէ ուրիշ հույս այլեւս չունեն: Թե արդյո՞ք վրացիները վերոնշյալ առաջարկին կհամաձայնեն, ես այսպեղից չեմ կարող դարել, քանի որ Վրաստանի՝ այսպեղի ներկայացուցիչների շարքում մեծ կշիռ ունեցող ոչ մի անձնավորություն չկա: Այդ մասին միայն Չխենկելին կարող է Կեդեկություն տալ: Ես այսպեղից նմանապես քիչ կարող եմ կռահել, թե Ռուսաստանը ինչպես կվերաբերվի այդ հարցին: Նայերն ինձ ասացին, որ Ռուսաստանը չի ուզում ճանաչել այժմյան Նայասպանի Նանրապետությունը, քանի որ դրանով միաժամանակ կվավերացվի Նայասպանի անդամահատումը: Դա, սակայն, ես բավականաչափ հիմք չեմ համարում, քանի որ կարիք չկա հայերի մնացորդը ոչնչացնել միայն մի սկզբունքի պարճառով, որը չի կարող իրագործվել: Վերջապես, ինչ վերաբերում է թուրքերին, ապա ես կարող եմ վկայակոչել իմ նախկին Կեդեկությունները, ըստ որոնց այսպեղի կառավարությունը բացառիկ

նշանակություն է փալիս սահմանային կարգավորումներին եւ Կովկասի մահմեդականների հետ իր կապերին, որոնց նա պարզապես թուրքեր է անվանում»⁴⁷:

Նափկանշական է, որ Բեռնշտրոֆը, որը մեծ դերակատարում էր ունեցել անցած ժամանակամիջոցում գերմանական կառավարությանը հայանպասք գործուն միջամտություններից ետ պահելու հարցում, հայ ժողովրդին օգնելու Գերմանիայի հնարավորությունները վերը նշվածով արդեն սպառված էր համարում եւ խորհուրդ էր փալիս կառավարությանը թողնելով այդ եւ կովկասյան այլ հարցերում Թուրքիայի հետ ունեցած փարակարծությունները, թուրքերի եւ Ադրբեջանի մահմեդականների հետ համաձայնության գալով՝ նախաձեռնել Բաքվի գրավումը⁴⁸, քանի որ այլապես Գերմանիան կզրկվեր Բաքվի նավթից եւ կարետոր ճանապարհներից⁴⁹:

Ինչեւէ, չնայած այն հետեւողական ջանքերին, որ գործադրում էին Նայասփանի Նանրապետության կառավարությունը եւ Թիֆլիսում Գերմանիայի ներկայացուցիչ գեներալ ֆոն Կրեսը խիստ ծանր դրության մեջ գտնվող հայերի համար Գերմանիայի աջակցությունն ապահովելու նպատակով, պաշտոնական Գերմանիան 1918 թ. օգոստոսին եւս նախընտրեց հետեւել այդ հարցում չեզոքություն պահպանելու եւ ըստ հնարավորին պատրաստանափութությունն իրենից վանելու իր ավանդական քաղաքականությանը՝ լավագույն դեպքում հանդես գալով միայն Բ. Դանան ուղղված ամուլ նախազգուշացումներով եւ հորդորներով. հանգամանք, որից հմտորեն օգտվում էր թուրքական կառավարությունը:

47 Die Armenische Frage..., էջ 576-577:

48 Բաքվի հետ կապված համալիր ռազմական գործողությունների ընթացքին իրազեկվելու համար փնտ. Մ. Մ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., Երևան, 2003, էջ 241-246:

49 «Քանի որ անգլիացիները շարունակ ամրապնդվում են Բաքվում, այդ առթիվ գրում էր նա, եւ համոզված եմ, որ մենք շուտով, չնայած այն ամենին, ինչ միևնույն է հիմա փելի է ունեցել, ռազմական դրդապատճառներով պետք է Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի մահմեդականների հետ համաձայնության գանք՝ միասին Բաքվի վրա հարձակվելու համար: Այլապես մենք նավթին չենք փիրանա, իսկ ճանապարհը դեպի Պարսկաստան, Թուրքեստան եւ այլն կփակվի»: Դեսպանը համենայն դեպս ամենաանպատասխան փարբերակը համարում էր այն, որ Գերմանիան ռուսական կառավարությունից Բաքուն գրավելու մանդատը ձեռք բերեր՝ դա հիմնավորելի համարելով նաեւ այն պատճառաբանությամբ, որ Բաքվի խորհուրդը իբր թե ընկել էր անգլիացիների ազդեցության փակ եւ այլեւ չէր առաջնորդվում Մոսկվայի ցանկություններով: Ամեն դեպքում, ըստ նրա, Բաքվի գրավումը հույժ անհրաժեշտ էր, եւ նա կառավարությանը կոչ էր անում հնարավորին չափ արագ նշանակալից ռազմական ուժեր, առանձնապես ծանր հրեփանի փրամադրել գեներալ ֆոն Կրեսին, քանի որ, մի հրանոթային մարտիկով այդ հարցում ոչինչ հնարավոր չէր անել: Անդ, էջ 577-578: Ինքնին հասկանալի է, որ Բեռնշտրոֆի այս փնտալեփը նույնպես միանգամայն թուրքական շահերից էր բխում, եւ նա այդ առնչությամբ պետք է դրդումներ ստացած լիներ նաեւ թուրքական կառավարությունից:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑԻ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

Տարիների ընթացքում դանադան քաղաքների մատենադարաններից եւ արխիվային հաստատություններից (Վիեննա, Վենետիկ, Երուսաղեմ, Փարիզ, Բոստոն, Ս. Պետերբուրգ, Բեյրութ, Երեւան եւ այլն) ի մի եմ հավաքել ակնանավոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցի (1871-1942) նամակադրական ժառանգությունն առանձին միավորներ (160 նամակ): Ն. Ադոնցի հասցեատերերն են եղել ժամանակի հասարակական-քաղաքական մտքի, մշակույթի, դիտություն, եկեղեցական կյանքի ամենաերեւելի գեմքերը, ինչպես օրինակ՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ Գեւորգ Ե Սուրենյանցն ու Խորեն Ա Մուրադբեկյանը, Գարեգին արք. Հովսեփյանը, Մաղաքիա արք. Օրմանյանը, Տիրայր արք. Տեր-Հովհաննիսյանը, Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանը, Եղիշե արք. Դուրյանը, Թորգոմ արք. Գուշակյանը, Մեսրոպ վրդ. Նշանյանը, Համադասպ վրդ. Ոսկյանը, Ներսես վրդ. Ակինյանը, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան), Կարապետ Եդյանցը, Նիկողայոս Մառը, Գրիգոր Խալաթյանցը, Կարապետ Կոստանյանցը, Հովհաննես Թումանյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Գաբրիել Նորատունկյանը, Արշակ Զուպանյանը, Կոստան Զարյանը, Գարեգին Լեւոնյանը, Ռուբեն Աբրահամյանը, Սիմոն Վրացյանը, Արտաշես Զիլինգարյանը եւ շատ ուրիշներ: Ցավոք, առ այսօր այդ մեծ ու հարուստ ժառանգությունից շատ քիչ բան է հրատարակված¹:

Ստորեւ «Էջմիածին» հանդեսի ընթերցողների ուշադրությունն ենք ներկայացնում Ն. Ադոնցի երեք ինքնազիր նամակ, որ վերաբերում են նրա կյանքի վերջին տարիներին (1932, 1940): Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Ն. Ադոնցը ղեկավարում էր Բյուզանդի Ազատ Համալսարանի Հայադիտությունն ամբիոնի վարիչի պաշտոնը եւ Ֆրանսերենով լույս ընծայում էր բյուզանդադիտական իր լավագույն երկասիրությունները: Միջազգային լայն ճանաչում եւ համարում ունեցող Հայագետը միաժամանակ ապրում էր ազգային-հասարակական բուռն կյանքով՝ մասնակցում մշակութային կարեւորագույն իրադարձություններին, թղթակցում, թեեւ հազվադեպ, սփյուռքահայ մամուլին («Սիրոն», «Վեմ», «Հայրենիք» եւ այլն): Ն. Ադոնցին հուզում էին 1930-ական թվականներին Հայրենիքում տեղի ունեցող ղեպքերը. հոգեմաշ էր լինում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ծայրահեղ անմխիթար վիճակով, առանձնակի մտահոգված էր Սփյուռքի ներեկեղեցական կյանքում պառակտման ախտանշանների ի հայտ գալով: Հրապարակվող նամակներում եւ այլուր նա դատապարտում էր բոլոր նրանց, ովքեր ջատագով էին Հայ Եկեղեցու միասնությունը խորտակելու, այն երկկենտրոնացնելու դադափարին. «Անջատվել Էջմիածնից, տհասություն վկա-

1 Մասնավորապես տես Ա. Աղամյանի («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1966, թ. 3), Վահան եպ. Տերյանի («Էջմիածին», 1974, Գ), Պ. Ն. Նակոբյանի («Լրաբեր», 1975, թ. 11), Պ. Ն. Նովիսնիսյանի («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1988 թ. 3), Վ. Մարթեոսյանի («Նասի». հայագիտական հանդես, 2001, հունիս-հուլիս) հրապարակումները:

յական է. այն կանանի մինչեւ մեղքի»², ընդհանրապես հայաարարում էր նա: «Այժմ ամայի եւ անշուք է Ս. Էջմիածինը, թափուր իր զարդերից, զրուծ է նա, բայց եւ այնպես փայլում է նրա Կաթողիկեի խաչը իր շուրջը ծավալված բարոյական մթուժյան մեջ: Պահում է իր վեհությունը. լուռ է, բայց ուրախ հընչեղ է այդ լուռությամբ, այն իր էությունով մարդասիրության անսասան վկայություն է, քարից կառուցված մեծ Ավետարան է»³:

Ն. Աղոնցը ջերմ ու անսուս հայրենասեր էր: Անկախ դրոշի դույնից եւ կառավարող վարչակարգից՝ նա Հայաստանը (այս դեպքում Խորհրդային) համարում էր «ապրաչխարհիկ հայություն հույսի միակ աղոթ ճրագը, նրա ապագայի միակ երաշխիքը»:

Սաորեւ ներկայացվող նամակները ապադրվում են նույնությամբ: Թ. 1-ի բնագիրը դանվում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի դիվանի Թորդոմ արք. Գուշակյանի ֆոնդում, Թ. 2-րդինը՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսական դիվանի Գարեգին Ա Հովսեփյանցի հավաքածուում (ֆոնդ Թ. 7, ց. 1, դ. 336, Թ. 31 ա, բ), իսկ 3-րդինը՝ Բոսանի «Հայրենիք» ամսադրի արխիվի պրոֆ. Ն. Աղոնցի ֆոնդում: Վերջին նամակը կրճատումներով հրապարակել է Ա. Զիլինդարյանը (աե՛ս «Հայրենիք», 1963, մայիս, Թ. 5, էջ 25-26):

Հրապարակվող նամակները հարուստ նյութ են մասակարարում ինչպես 1930-ական թվականների Հայոց Եկեղեցու պաամություն, այնպես էլ Նիկոդայոս Աղոնցի անձնական կյանքի եւ աշխարհայացքի ուսումնասիրության համար:

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Պատմական դիալոգությունների թեկնածու

2 Ն. Աղոնց, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորեն Ա-ի հիշատակին, հրապարակումը՝ Պ. Ն. Հովհաննիսյանի, Կեն «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 1996, 7 մարտի, թ. 44, էջ 2:

3 Անդ:

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔ. ԳՈՒՇԱԿԵԱՆԻՆ

Bruxelles II, 25 յունուարի 1932

Rue O'Egmont

Ամենապարի հայր,

Սպացայ նամակդ ամենայն շնորհակալությամբ: Պարոնիկեան ազգային¹ մասին առելի բան չգիտեմ քան հաղորդեցին թերթերը: Ոչ լալը գիտեմ եւ ոչ վալը: Միանգամայն համամիտ եմ Սրբազնությանդ, որ այսպիսի անորոշ ձեռնարկների հանդեպ պէտք է միշտ ձեռնպահ մնալ: Մանաւանդ միաբանությանդ նման պարկառելի հաստատությունը պիտի խուսափէ կապուել որեւէ կերպիւ անվստահելի երեւոյթներին²:

Ինչ կը վերաբերի գերմանական կրթութեան մասին յայտնած ցանկութեանդ, եթէ յաջողի ուսուցիչ սպանալ, թերեւս, լաւագոյնն է³: Սակայն չեմ կարծում, որ Պարոնիկեանի ընկերութիւնը ընդառաջէ որեւէ նիւթական զոհաբերութիւն եւ իր հաշուով ուսուցիչ դրկէ Երուսաղէմ: Փորձը ցոյց է տալիս, որ Երուսաղէմ այսպէս կոչուած հայանպասք ընկերութիւնները միշտ աչք են ունեցել հայերից սպանալ նիւթական օգնութիւն: Սրբազնութեանդ անշուշտ յայտնի է, որ գերման, ֆրանս թէ անգլիական ուսումը բարեբեր է միայն այն դէպքում, երբ նա լրացնում է, կարարելագործում է ազգային դաստիարակութիւնը: Ասել կուզեմ, որ նախ քան օտար համալսարան դրկելը պէտք է քաջաբար քննարկուի: Պէտք է, որ նրանք անցնեն հիմնովին ազգային միջնակարգ դպրոց: Էջմիածնի [Գեորգեան] ճեմարանից եւ կամ թեմական դպրոցներից Գերմանիա գնացողները վերադարձել են իրօք առողջ գլխով եւ հոծ գիտական պաշարով: Ռուսական դպրոցների հայ աշակերտները, որքան էլ արտասահմանում դեգերեն, մնում են խորթ մեր կեանքին, չեն հասկանում մեր ոգին եւ ներկայանում են որպէս օտարականներ, թէւ երբեմն քրոջորում վեհագոյն ցանկութիւններով:

Տարաբախտաբար չգիտեմ վանական դպրոցիդ⁴ ինչ լինելը: Եթէ կը ներքո որեւէ ներշնչում, կ'ասեմ, որ միաբանութիւնդ աշխարհելու է ամենից առաջ հիմն դնել մի կանոնաւոր միջնակարգ վարժարանի: Երուսաղէմը այժմ մեր Էջմիածինն է, եւ քանի որ հորիզոնները մութ են եւ արշալոյսը հեռու, Երուսաղէմը պէտք է լռելայն, առանց թմբուկի, անէ այն, ինչ որ անում էր Էջմիածինը՝ կիրթ ազգային գործիչներ պատրաստելու գործում: Մի ճեմարան Երուսաղէմում, ահա՛ առաջին եւ անհետաձգելի պահանջը, թէ՛ վանականներ եւ թէ՛ աշխարհիկ գործիչներ սնուցանելու համար: Թող լինի փոքր ծաւալով, միայն գիշերօթիկ դպրոց. ընդհանր աշակերտներից կազմուած, որոնցից լաւագոյնները կը դրկուեն օտար համալսարաններ կարարելագործուելու համար: Եղած դպրոցներից եւ ոչ մէկը կրնայ կարարել այն, ինչ որ պահանջում է: Հասկանալի են պարճառները, ոմանք միջոց չունեն ընդիր ուսուցիչներ պահելու, միւսները կուսակցական աշխարհաեացք ունեն՝ բոլորն էլ անկայուն եւ վստահութիւն չներշնչող: Հայության համար այս դառն եւ ծանրագին ճգնաժամին եթէ մի խարխիս կայ, այդ ազգային դպրոցն է: [Հռոմի] պապը լաւ է հասկացել եւ անմիջապէս հրահանգել Միխայիլեաններին Փարիզում դպրոց հաստատել⁵:

Գիտեմ, որ Սրբազնութեանդ իղծերը յանգում են ի վերջո միեւնոյն բանին, ինչ որ գրում եմ: Եթէ յաջողի վանքի նիւթականը կարգի բերել այնպէս որ հնարաւորութիւն ունե-

DL-10-2004 12:55

HERNIM NATIONAL INST

200 300 9002 P.12/425

CLUB DE LA FONDATION UNIVERSITAIRE

Téléphone : 010 11 55 00
 Fax : 010 11 55 00
 E-mail : club@club.univ.ac

Établi le 25, septembre 1992
 A. M. M. M. M.

Chers amis,

Après une longue période de réflexion, nous avons décidé de créer un club de la Fondation Universitaire. Ce club a pour but de rassembler tous les étudiants de la Fondation Universitaire et de leur offrir un cadre de travail et de réflexion. Nous espérons que ce club sera un lieu de rencontre et de collaboration pour tous les étudiants de la Fondation Universitaire. Nous espérons également que ce club sera un lieu de travail et de réflexion pour tous les étudiants de la Fondation Universitaire. Nous espérons également que ce club sera un lieu de rencontre et de collaboration pour tous les étudiants de la Fondation Universitaire.

Un très sincère

նաքզիչերօթիկ վարժարան պահելու, լաւագոյնն է, ինչոր կարելի է անել: Դրսից թշակառուներ եւս կ'ունենաք: Անգլիական միջավայրը եւ լեզուն ամենամեծ հրապոյրը կլինեն մեր ծնողների համար իրենց զաւակները վստահանալ Երուսաղէմին:

Մոռանալու չէ նաեւ, որ դպրոցը կը բերէ վանք կիրթ ուսուցիչներ, որոնք պիտանի կը լինեն միաբանութեանդ, ինչպէս Էջմիածնի [Գեորգեան ճեմարանի] ուսուցիչները, որ երկար փարին եղան կաթողիկոսական քաղաքականութեան իսկական ներշնչողները:

Լսեցի, որ Ոսկան Մարտիրոսեանին⁶ հրավիրել էք վանքի փնտրութիւնը հսկելու եւ վարելու համար: Ուրախ եմ եւ ողջունում եմ Ձեր այս քայլը: Մարտիրոսեանը, Պոլիս եղած ժամանակ⁷, լաւագոյն փպաւորութիւն թողեց վրաս եւ լիայոյս եմ, որ վանքի այդ ցաւփ հարցը վերջապէս կը բուժուի:

Մնամ համբարիւ աջոյդ
Ձերդ Ն. Ադունց

Ն. Գ. Սրբազան հայր, մի համեստ խնդիր ունեմ, որ թողնում եմ Ձերդ հաճութեան: Նայական նորաբաց ամբիոնը⁸ պէտք ունի համապատասխան գրադարանի, որի հիմը դնելու է պրոֆ. Գրեգուարը⁹, որ միեւնոյն ժամանակ հայասեր մ'է. շատ է աշխատել ամբիոնի յաջողութեան համար: Եթէ հաճէիք վանքի հրապարակութիւններից մի գիրք մի շնորհատրական գրութեամբ ուղղել պ. Գրեգուարին, կարծեմ, վատ չէր լինիլ, եւ ուշադրութեան մի դուգնաքեայ նշան կը լինէր, որը զլացան մեր հաստատութիւնները¹⁰: Յամենայն դէպս նշանակում եմ պարոնի հասցէն.

Prof. Henri Greguire, president de la faculte de lettres et Philosophie de l'Universite
libre de Bruxelles

45 rue des Bollandistes.

Կամ համալսարանի հասցէով՝

50 Avenue des Nations.

2

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔ. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆԻՆ

Bruxelles 15 ապրիլի 1940

31 av. Des Crusses.

Սիրելի սրբազան,

Ուրախ եմ, որ վերջապէս մի լուր ստացայ քեզանից: Նարկա թերթերից հետեւում եմ, որքան հնարատր է, փեղիդ անցքերին: Բայց անմիջական աղբիւրի ջուրն աւելի անուշ է: Ինչ ասել կ'ուզի, որ խորապէս վշտացած եմ անհաճոյ անցքերի առթիւ¹¹: Մեր հասարակութիւնն, երեւում է, ի բնէ կռուազան է եւ աղմուկ է որոնում եւ սրեղծում նաեւ այնպեղ, ուր պիտի փրկէ խաղաղութիւն եւ ուր երկպառակութեան փեղիք չկայ: Անձիդ դէմ չէ կռիւր, ի հարկէ: Կրքերն արդեն լարուած եւ միմեանց դէմ զինուած էին: Դու զոհ ես, բայց վիհափելու չէ: Կանչի ր մօտդ Վրացեանին¹², Դարբինեանին¹³, եթէ այնքան կրօնական են դարձել, որ կ'ուզեն սեպհական աղօթարան ունենալ եւ չխառնուել մաքսատրների¹⁴ հետ, թող պահեն առանձին եկեղեցի,

բայց պիտի հասկանան, որ [եկեղեցու] պեպը չի կարող բաժանուել երկուսի: Չեմ կարծում, որ չըմբռնեն: Այնպիսի օրեր չեն, որ ոյժեր վապենեք չնչին հարցերի շուրջը: Նամառությւն է կամ կուսակցական ինքնասիրութեան թիւր ըմբռնում: Մենք այսօր եւ վաղուան համար պէպք ունենք Ամերիկայում մի եւ միակ եկեղեցու պեպի, իբրեւ Էջմիածնի ներկայացուցչի: Պէպք չէ սպասել մինչեւ որ վերահաս հանգամանքները եւ սպիպողական պայմաններն մղեն մտածելու այդ մասին: Յուսով եմ, որ Էջմիածնի հեպ կապերդ պահում ես սերփօրէն: Ես գրել եմ այդպեղ որոնց հարկ է¹⁵ եւ բացապրել, որ անձիդ շուրջ յարուցած ցոյցերը այլ կերպ կըմբռնուեն մեր երկրում¹⁶ եւ այնպեղի պեպերը կարող են նկատել որպէս ցոյց իրենց դէմ, մի երեսոյթ, որ ցանկալի չէ ներկայ պայմաններում:

Իմ մասին առանձին ասելիք չունիմ: Իրաքանչիւր մարդու կեանքում թույլ կայ, երբ վճռական բեկում է յառաջանում, ինչպէս ասում են՝ «փութը նսպում է»: Իմ թույլն եկել է: Լուռումունջ, սենեակումս փակուած խոհերի, յոյզերի եւ ընթացիկ աշխարհաքննչների մէջ մոլորում: Վիպութիւն է, անյոյս հորիզոնները, որ քակարացնում են մարդու ատելի քան հիւանդութիւնները: Ինչ վերաբերում է աշխարհաքննչիս, պարարտաբար եմ Նայոց պարմութեան Ուրարպական շրջան (Ֆրանսերէն), մօտ 200 էջ¹⁷: Մեքոնեան կոմիտէն ցանկութիւն յայտնեց «Նայրենիք»-ի մէջ երեւցած պարմական յօդվածներս վերահրապարակելու: Առանձին պրամադրութիւն չունէի վերստին նայել, ուղղել սխալաշար գրութիւններ, բայց սպիպուեցայ անել: Առանձին հապորներ կը կազմեն՝

1. Նայ - բիզանդական դէմքեր, Պարմականք.
2. Նայոց պարմութեան վերաբերեալ յօդուածներ,
3. Բանասիրականք:

Տարաբախտաբար չկարողացայ գնալ Պարիս՝ քեսնելու ի՞նչ վիճակի մէջ է գործը:

Մեր թրքահայ եղբայրները այլ հասկացողութիւն ունեն պարմութեան եւ գրականութեան մասին: Տեսնենք:

Յանկամ առայժմ յաջողութիւն եւ առողջութիւն: Տիրայրին¹⁸ հարկաւ քեսնում ես, ի՞նչ է անում: Բարեւ իմ կողմից:

Կարօպ օրհնութեանդ
միշտ անձնուէր Ն. Ադունց:

3

ԱՐՏԱՇԷՍ ՉԻԼԻՆԳԱՐԵԱՆԻՆ

Բրիտել
Ապրիլ 15, 1940

Սիրելի Արտաշէս,

Նամակդ սրացայ շար եւ շար ուշ, կարծեմ փեպրուարի վերջերը, ուստի եւ հնար չկար ցանկացածդ յօդուածն ղրկել մարտ ամսուան համար¹⁹:

Նարկաւ, խնդիրը միայն ժամանակը չէ: Անցեալ քարի Պարիս մի դասախօսութիւն արի «Սասունցի Դաւիթ» վէպի մասին, քարաբախտաբար առանց գրի առնելու: Նոյն խնդրին

դառնալու համար, պէտք է նոր աշխատություն թափել, որի համար, ավանդ, ոչ ընթացիկ զբաղմունքներն են ժամանակ թողնում եւ ոչ էլ արամադրություն կայ: Խռովայոյզ մթնոլորտն այնպէս է ազդել, որ զգացի այն թուլությունը, որ գալիս է ծերությունից, թէ վիսպությունից: Ոչ անձնական, ոչ հայրենիքեան եւ ոչ ամենուրեքեան, ոչ մի նշոյլ չմնաց պայծառ եւ զուարթ յոյսի, որ ողջագործէր սառած էությունն նոր յոյսերով: Վախում եմ, որ ծրագրած գործերս էլ մնան թերի եւ կամ նոյնչափ վիսպ, ինչպէս ես:

Ուրախ եմ, որ դու փակալին լի ես ախնով, միշտ նոյն հեծեալը, մարակը ձեռքիդ եւ պարբարաւ մեծ քարաւանը մարտնչելու, ինչպէս կ'ասէր Ջիւանին: Սակայն, կարծում եմ, որ վաւ չէր լինի, եթէ սակաւ մի պայքարող եռանդդ խնայէիր, մարակդ ձգէիր եւ աւելի հաշիւ եւ սրբացաւ աչքով նայէիր մեր աղքատիկ հայրենի հիւղին, մեր խեղճ **սոխակեր** հայրենիքին²⁰: Գիտես, որ մեր ժողովուրդն ուրիշ սնունդ չունի քան սոխը: Խոհեմություն չէ աննպատակ քննադատություններով սառեցնել փարաշխարհիկ հայությունը յոյսի միակ աղօք ճրագէն, նրա ապագայի միակ երաշխիքէն: Թող որ նոյնիսկ աշխարհահալած հայութեան բախտը կապուած է դարձեալ նոյն սոխ սննդին: Համադամ կերակուրներ առաջարկող չկայ:

Այս կարգի մրաժանությունն է նաեւ, որ սփիւղում է խորապէս ցաւել ամերիկահայ գծարտությունների առթիւ²¹: Գարեգին սրբազանի ժամանումը մի առիթ էր վերջ դնելու անիմաստ երկպառակութեան: Մի քանի քահանաների պարզաբանով վիրատրել Գարեգինի նման մի պարկառուի անձ, բացարձակապէս աններելի է եւ անհասկանալի²²: Մոռանալու չէ մանաւանդ, որ նրա հանդէպ ցուցադրուած վարմունքը մեկնում են հեռու երկրում որպէս մի ընդդիմադրական ցոյց [այն] երկրի դէմ, որի հետ փակալին կապուած է սրբազանը: Իսկ ի՞նչ շահ ունենք աւելի խորացնելու վիճը, որ արդէն գոյություն ունի:

Նամակիս նիւթից հեռացայ ակամայ: Բայց երբ մարդու գլուխը լի է անհանգիստ եւ փազնապող մտքերով, շեղումն դառնում է հասկանալի: Եթէ ամառը կարողացայ, կը գրեմ ասելիքս «Սասմա ծռերի» մասին եւ ուրախութեամբ կը դրկեմ²³: Յատու եմ, որ ոչ մի հնարատրություն կայ գլուխ հանելու այն յօդուածները, որ ծրագրել եմ փարիներ ի վեր «Հայրենիք»-ի համար:

Մելքոնեան ֆոնդը ցանկություն է յայտնել հրապարակել առանձին գրքով «Հայրենիք»-ում երեւցած պարմական գրություններս: Ըճմարիպն ասած, ես ընդդիմացայ, բայց վերջը յօժարություն փութի այն յոյսով, որ այս առթիւ միանգամ եւս աչքի կ'անցնեմ այդ յօդուածները եւ կը սրբագրեմ բազմաթիւ սխալները եւ թերեւս թարմացնեմ:

Վրացեանին բարեւ. թող շաւր չխօսի քիչ խօսելի նիւթերի մասին, մանաւանդ հրապարակաւ:

Ողջոյն կ'նոջող եւ յաջողութիւն քեզ՝

Ն. Ադոնց:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1

Խոսքը Բեռլինի Համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետի շրջանավարտ Ս. Պարոնիկյանի մասին է: 1920-1930-ական թվականներին Ս. Պարոնիկյանը դործուն մասնակցություն է ունեցել գերմանահայ մշակութային կյանքին, անդամակցել գեռեւս 1914 թվականին դուրս գալու Իոհ. Լեփսիուսի նախաձեռնությամբ ստեղծված «Գերմանա-Հայկական ընկերություն» աշխատանքներին:

2 «Գերմանա-Հայկական ընկերություն» նախաձեռնել էր Բեռլինում Հիմնադրել «Խրիմյան ճեմարան» անունը կրող ուսումնական Հաստատություն, որի Համար ընկերության անունից Ս. Պարոնիկյանը բանակցություններ է վարել Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի Հետ՝ «Իրենց տրամադրություն տակ գնելով վարդապետ մը եւ աշակերտացուներ» (ավելի մանրամասն տե՛ս մեր հրապարակումը՝ «Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան եւ պրոֆեսոր Նիկողայոս Ագոնց», «Հասկ». Հայադիտական տարեգիրք, նոր շրջան, Է-Ը, Անթիլիաս, 1995-1996, էջ 469-470):

3 Ն. Ագոնցին ուղղված 1931 թ. գեկտեմբերի 29-ի նամակում Թորգոմ պատրիարքը անվստահություն հայտնելով Բեռլինում «Խրիմյան ճեմարան» Հիմնադրելու եւ Երուսաղեմից աշակերտներ տրամադրելու դադարարին, միեւնույն ժամանակ հակառակ տեսակետն է առաջադրել. «Ըստ մեզ, լավագույն պիտի ըլլար, որ “Գերման միությունը” (խոսքը «Գերմանա-Հայկական ընկերություն» մասին է- Պ. Հ.) բավականանար առայժմ մեզ տրամադրելով գերման ուսուցիչ մը, որ հոս վանքի մեջ գերմաներեն սորվցնե մեր ընծայացուններուն, ամբողջ իր ծախքովը» (տե՛ս անդ., էջ 469):

4 Ակնարկը վերաբերում է Երուսաղեմի Ժառանգավորաց վարժարանին, որը պատրաստում էր եկեղեցու սպասավորներ: Վարժարանն ուներ երկու բաժանմունք՝ երկրորդական վարժարան (5 տարով) եւ ընծայարան (3 տարով):

5 Խոսքը 1846 թ. իտալական Պադուա քաղաքից Փարիզ տեղափոխված Սամուել Մուրադյան վարժարանի մասին է:

6 Ոսկան Մարտիկյան - Թուրքական պետական դործիչ, Մահմուդ Շեվքեթ փաշայի վարչապետության օրոք (1913 հունվար - 1913 հունիս) Օսմանյան կայսրության փոստի եւ հեռադրատների նախարար:

7 Ն. Ագոնցը Կ. Պոլիս է այցելել 1912 թ. գեկտեմբերի 28-ին եւ այնտեղ մնացել մինչեւ 1913 թ. հունվարի կեսերը: Այցելության նպատակների մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Ագոնց, Հայկական հարց. կազմել, ծանոթագրել եւ ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Երեւան, 1996, էջ 25-48:

8 «Հայկական նորաբաց ամբիոնը» - խոսքը վերաբերում է Բլյուսելի Ադատ Համալսարանի Արեւելագիտության ինստիտուտի կազմում 1931 թ. նոյեմբերին բացված Հայադիտություն ամբիոնին, որի առաջին վարիչ է նշանակվել Ն. Ագոնցը:

9 Անրի Գրեգուար (1881-1964) - Բելգիացի նշանավոր Հայագետ, «Byzantion»

ամսագրի խմբագիր, Բրյուսելի Ազատ Համալսարանի Արեւելագիտության ինստիտուտի անօրեն, Հայագիտության ամբիոնի հիմնադիր:

10 Թորգոմ պաարիարքը, ընդառաջելով Ն. Ազոնցի առաջարկությանը, 47 անուն գիրք է նվիրել Բրյուսելի Ազատ Համալսարանի Արեւելագիտության ինստիտուտի գրադարանին (գրքերի ցանկը աե՛ս «Թորգոմ պաարիարք...», էջ 471):

2

11 Հյուսիսային Ամերիկայի արեւելյան թեմի 1939 թ. ապրիլի 16-ին գումարված երեսփոխանական ժողովը թեմակալ առաջնորդ է ընարել Հայրապետական ներկայացուցիչ եւ նվիրակ Գարեգին արք. Հովսեփյանին: Այս ընարությանը Մամբրե եպս. Գալֆայանի գլխավորութեամբ ընդգրմացել են թեմի որոշ հոգեւորականներ: Գարեգին արք. Հովսեփյանի ընարությանը ղեմ են արահայտվել նաեւ ԱՄՆ-ի ՀՅ Դաշնակցության ղեկավար մարմինները, որոնք փորձել են պառակաել աեղի Հայ Առաքելական Եկեղեցին եւ ընարել կուսակցության շահերն արահայտող նոր թեմակալ առաջնորդ: Սակայն այդ փորձերը հաջողության չեն հասել:

12 Սիմոն Վրացյանը (1882-1969) 1938 թվականից սկսյալ ղեկավարել է ԱՄՆ-ի ՀՅ Դաշնակցության օղակները եւ կարեւոր գեր խաղացել եկեղեցական աադնապը բորբոքելու գործում:

13 Ռուբեն Դարբինյան (Արաաշես Սաեփանի Զիլինգարյան, 1883-1968), հասարակական, քաղաքական գործիչ, ՀՅ Դաշնակցության ղեկավարներից: Եղել է Բոսսոնում լույս աեանող «Հայրենիք» օրաթերթի եւ ամսագրի խմբագիրը:

14 Հալանաբար ակնարկում է էջմիածնական գծի հեաեւորգներին ու պաշապաններին:

15 Տե՛ս աա, 3-րդ նամակը Ա. Զիլինգարյանին (15 ապրիլի, 1940 թ.):

16 Նկաաի ունի Խորհրդային Հայասաանը:

17 Ակնարկվում է իր «Քննական պաամություն Հայոց» ֆրանսերեն բաղմահաոր աշխաաության առաջին՝ Ուրարաուի պաամությանը նվիրված գիրքը, որ հեամահու լույս աեսալ «Հայասաանի պաամություն: Ակունքները (X-VI դար Ք. ա.)» խորագրով (Փարիզ, 1946, աե՛ս նաեւ Հայերեն թարգմանությունը, Երեւան, 1972):

18 Տիրայր արք. Տեր-Հովհաննիսյան (Տիգրան Հովսեփի Մելիք-Մուշկամբարյան, 1867-1956), նշանավոր հոգեւոր - եկեղեցական գործիչ, մանկավարժ, Հայագետ: Եղել է Հյուսիսային Ամերիկայի Հայոց թեմի առաջնորդ (1921-1927):

3

19 1939 թ. ինչպես Մայր Հայրենիքում, նույնպես եւ Սփյուռքում մեծ հանգիսավորութեամբ նշվեց «Սաանա ծուեր» հերոսավալի 1000-ամյակը: Այդ առիթով Ն. Ազոնցը հաաուկ գասախոսություն է կարգացել փարիզահայ գրական

Հասարակության համար: Բացի այդ, հոբելյանի առիթով «Հայրենիք» ամսադիրը նախապես նրան պատվիրել էր հատուկ հոդված, որը, սակայն, Ադոնցը չի կարողացել դրել:

20 Կարծում ենք՝ այստեղ դործ ունենք այլաբանության հետ: «Սովետներ Հայրենիք» արտահայտությունը հավանաբար մատնանշում է խորհրդային համակարգը:

21 Այդ մասին տե՛ս թ. 2, ծան. 1:

22 1937 թ., որպես հայրապետական լիազոր պատվիրակ Գարեգին արք. Հովսեփյանի ժամանելն ԱՄՆ, հետապնդել է Հայոց Եկեղեցու միասնականությունը պահպանելու, տարադիր Հայությունը Մայր Հայրենիքի շուրջը համախմբելու, թեմի ներսում դոյություն ունեցող տարածայնությունները հարթելու նպատակ: Սակայն նրա այդ նշանակումը խիստ բացասական անդրադարձ է ունեցել ՀՅ Դաշնակցության տեղական ղեկավար մարմինների կողմից: «Հայրենիք» օրաթերթում տպադրվել են անպատշաճ եւ Սրբազանի անձը անարդող հոգվածներ: Հոգվածադիրները վիրավորել են նրա արժանապատվությունը, անվանել «Չեկայի լրտես», «Սովիեթի դրածո» եւ այլն [տե՛ս «Գարեգին Սրբազանը Քալիֆորնիոյ մէջ» («Հայրենիք», 1937, 30 մայիսի), «Էջմիածնի լիազօրի շնորհները» (նույնը, 1937, 12 հունիսի), «Անհարկի առաքելութիւն մը» (նույնը, 1937, 1 հուլիսի), «Գարեգին արքեպիսկոպոսի նոր կոչումը» (նույնը, 1938, 25 հունվարի) եւ այլն]:

23 Որքան մեզ հայտնի է, Ն. Ադոնցը «Սասնա ծռերի» մասին որեւէ հոդված չի դրել (տե՛ս ծան. 19):

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Տ. ՍԵՊՈՒՆԵՐԻԱՆԻ ՉՈՒԼՔՅԱՆ

Առաջնորդ Գուգարաց թեմի

ՈՒԽՏԱԳՆԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԵՒՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

2007 թվականի օգոստոսին ծննդավայրի ու հայրենիքի կարոտով եւ հոգու ծարավը հագեցնելու պահանջով Շիրակի թեմի առաջնորդ Տ. Միքայել եպս. Աջապահյանի հետ, առաջին անգամ ուխտավորաբար մեկնեցի Արեւմտյան Հայաստան:

Շրջելով երգրի կիսականգուն, ավերակ ու հիմնահարակ քանդված երբեմնի հրաշակերպ վանքերով ու եկեղեցիներով, ինչպես նաեւ հնամենի քաղաքներով ու գյուղերով՝ անցյալի փառավոր, սակայն նաեւ դժնդակ պատմությունը վերապրեցինք՝ փեսնելով ու երկյուղած շոշափելով այն ամենը, ինչը դեռ պահպանում է հայի շունչն ու ոգին, հայաբույր ու հայադրոշմ է եւ կարոտյալի հույս ու հավատով է սպասում իր զավակներին:

Ուխտագնացությունը, որքան բաղձալի ու փափակությամբ, այնուհանդերձ, ծանր ապրումներ ու հիշողություններ արթնացրեց մեր հոգիներում, քանզի երկուսս էլ թե՛ հարազատ հողին էինք կանգնած եւ թե՛ օփարի. հարազատ՝ քանզի նախնիների նման, մենք եւս ծնվել ենք այդպեղ ու սնվել այդ հողի անսպառ բարիքներից, հոգու ծարավը հագեցրել փրկի անապակ ու ակնակալի արքայությունների սառնորակ ջրով: Հողը հայրենի որքան մոտ, այնքան հեռու էր սակայն...

2007 թվականի ուխտագնացությունը ներառում էր մի քանի հանգրվաններ՝ Կարս, Անի, Վան, Աղթամար, Շապուհ, Տիգրանակերպ, Մալաթիա, Ադիյաման, Արաբկիր, Էրզնու (Երզնկա), Թերջան (Դերջան), Բաբերդ, Արդվին եւ հոփա: Այցելեցինք հինավուրց Անի մայրաքաղաքի ավերակներ, Կարսի Ս. Առաքելոց եկեղեցի, Տեգորի, Հոսկան որդի, Վարագա, Աղթամարի Ս. Խաչ, Կարմիր, Թորդան, Ապրանք գյուղի Ս. Դանիելի վանքերն ու Ս. Գրիգոր Նարեկացու ճգնարանը, փեսանք մեր հայրենիքի ավերակ մասունքները:

Նոր ուխտագնացություն երկու փարի անց

2009 թ. հունիս - հուլիս ամիսներին Շիրակի թեմի առաջնորդ Տ. Միքայել եպս. Աջապահյանի հետ, ի մերի ունենալով առաջին ուխտագնացության ընթացքում փեսածն ու լսածը, կրկին ուխտագնացության մեկնեցինք Արեւմտյան Հայաստան՝ այս անգամ արդեն այցելելով նաեւ Կիլիկյան Հայաստան: Առավել ընդարձակ էր երկրորդ ուխտագնացության աշխարհագրությունը: Մեկ ամիս փեսած շրջագայության ընթացքում, եղանք Արդահան, Կարս, Իգդիր, Աիլաթ (Խլաթ), Դոդու Պեյազիթ (Բայազետ), Մուշ, Չենգիլի (Ս. Կարա-

պետ), Թաթվան (Դալվան), Բիթլիս (Բաղեշ), Սդերդ, Միդիաթ, Մարդին, Դերիկ, Մուսայ-բին (Մծբին), Ուրֆա-Խառան (Եդեսիա), Այնթափ, Քիլիս, Զեյթուն, Քըրդգիան, Մարաշ, Սամանդաղ-Վազըֆ (Մուսալեռ), Անթաքիա (Անտիոք), Իսկենդերուն (Ալեքսանդրեթ), Պալաս, Դյորթյոլ (Զորեք մարզպան), Այաս, Անավարզա, Ադանա, Միսիս (Մամեստիա), Կոռիկոս, Տարսուս (Տարսոն), Կոզան-Սիս, Կեսարիա-Կապադովկիա, Սվազ (Սեբաստիա), Դերիկ, Էլազըղ-Խարբերդ, Բալու, Բինգյոլ (Ճապաղջուր), Էրզրում (Կարին), Օլթի եւ Յուսուֆեղի քաղաքներում:

Ոչ միայն այցելեցինք, շրջեցինք ու լուսանկարեցինք նշված քաղաքներում ու հարակից գյուղերում դեռեւս պահպանված, բայց եւ խոնարհված բոլոր հայկական վանքերն ու եկեղեցիները, հանդիպեցինք հայոց մնացորդաց այն հատվածին, որ, բնակվելով պապենական հողում, կարողացել էր պահպանել ազգային ինքնությունը: Շատ ջերմ էր ընդունելությունը Մուսալեռան Վազըֆ հայկական գյուղում, որն ունի հարյուր քսան հայազգի բնակչություն: Այսպեղ ուխտավոր սրբազան հայերես Սուրբ Պապարագ մարտիկները, ինչպես նաեւ Ժամերգություն կապարեցինք գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում: Նանդիպեցինք ու զրուցեցինք Էլազըղում-Խարբերդում բնակվող հայերի հետ, որոնց թիվը հասնում է հիսուներկուսի: Նույն կերպ Սեբաստիայում բնակվում են վաթսուհինգ հայեր, Կեսարիայում՝ չորս, այն էլ միայն փղամարդ, Իսկենդերունում՝ ութսուն եւ Ադանայում՝ վեց: Փոքրաթիվ ու հատուկ հայերի հետ երկու հոգետրականներին զրույցն ամենուր անկեղծ էր, ջերմ, նաեւ ոչ վաղ անցյալի դաժան անցուղարձերը մեկնող պատմություններով լի:

Նույնից էր նրանց հետ հանդիպումը, սակայն միսիթարական, քանի որ, 1915 թվականից հետո նրանք համառոտեն շարունակում էին ապրել ու արարել հենց Էրզրում՝ պահպանելով իրենց ինքնությունն ու ավանդությունները, ազգային նկարագիրը. թեւ գրեթե հայերեն չէին խոսում, սակայն իրենց հայ լինելն արդեն իսկ չէին թաքցնում: Ավելին՝ հպարտորեն էին խոսում ազգային պատկանելության ու քրիստոնեական հավատքի մասին: Այդուհանդերձ, հայության այդ վերջին բեկորներն իրենց ինքնությունը պահպանելու, եկեղեցի ունենալու, հայերեն սովորելու եւ լուծման կարող գոյապահպանական բազում այլ խնդիրներ ունեին:

Գյուղական եկեղեցիներից բացի, այցելեցինք մի շարք նշանավոր վանքեր: Նակառակ գրեթե անմեղմենալի ու դժվարամարտի աշխարհագրական դիրքին՝ ուխտավորներս կարողացանք նաեւ հասնել ու աղոթել Մուշի Իքիզլեր (Խզանք) գյուղի սարերի մեջ ծվարած Աղբրիկ վանքում:

Եղանք Մշո (Չենգելի) հոջակավոր Ս. Կարապետ, Մշո (Քեփենեկ) Ս. Առաքելոց, Վանի հարավային ափին գտնվող Արծվաբեր (Ալթըն Սաչ) վանքերում, Դեղիմեն Ալթը (Փոր) գյուղի Նարեկ եկեղեցում, ուր վաղ միջնադարի գլուխգործոց մեծադիր խաչքարերի հանդիպեցինք նաեւ գյուղից դուրս գտնվող մեկ այլ վանքում: Էլազըղի ճանապարհին այցելեցինք Շահին Քալա գյուղի մոտ գտնվող Նուլե կոչվող վանքը: Միդիաթի եւ Մարդինի աստրական վանքերում հյուրընկալվեցինք հոգետր առաջնորդների կողմից, Ս. Նակոբ Մծբնա Նայրապետի (Մծբին) վանքում աղոթք առաքեցինք առ Աստված՝ հայցելով սրբի բարեխոսությունը, Ուրֆայում այցելեցինք Նոր Երանելուն եւ Նայր Աբրահամին նվիրված սրբավայրեր:

Զարմանալի զուգադիպությամբ ես եւ Միքայել Սրբազանը հոգելույս Տ. Ներսես արք. Պողոսյանի մահվան օրը վերջինիս ծննդավայր Քըրդգիանում (Անտիոքի շրջան) էինք,

ուր եւ Կրեդի անփանիք եկեղեցում հոգեհանգիստ կապարեցինք. հենց այս՝ այժմ արդեն խոնարհված աղոթափառն է մկրտվել լուսահոգի սրբազանը: Ապա եղանք Անփիոքի Ս. Պողոս առաքյալի եկեղեցում, Տարսոնում՝ Պողոս առաքյալի ծննդավայրում ու ջրհորի մոտ, ինչպես նաեւ մյուս սրբավայրերում ու կապադովկյան նշանավոր քարայր-եկեղեցիներում: Չորջանցեցիք հիշափակության արժանի բազում կանգուն բերդեր, պալատներ, այդ թվում՝ Կիլիկյան Նայասարանի, նաեւ Մուսա լեռան գյուղերը, Պայասի, Լամբրոնի, Վահկա, Նաճընի, Լետոն Կլայի, Անավարզայի, Կոռիկոսի եւ Սսի բերդերը. Սսում Կրեդի Ս. Սոփիայի փառարկի ավերակներն ու բազմաթիվ կամուրջներ: Յավոք, վերոնշյալ հայկական բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները, որոշ բացառություններով, գրեթե ավերակ էին, կամ հափուկներ քարեղեն վկայություններ էին մնացել դրանցից:

Զարմանալիորեն կանգուն եւ անհամեմատ լավ վիճակում էին Էրզրումի շրջանի (Տայքի) հայ քաղկեդոնական վանքերն ու եկեղեցիները: Վանքերի մոտ Կրեդի քաղաքում գոցանակներում գրեթե ճշգրիտ գրված էին Կրեդի վանքի՝ հայերին պարկանելու մասին պատմական փաստաթուղթեր: Մեր զարմանքը ի չիք դարձավ, երբ հասկացանք, որ այդ փարածաշրջանների բնակիչների մի սովոր հափուկ իսլամացած վրացիներ են: Եվ ցուցաբերակներում գրվածքը ուղեծր էր նրանց, որ այս արժեքները հայերին են, ոչ թե վրացիներին, որպեսզի այլ անկախներ չունենան: Տարածաշրջանի վանքերից էին ինչպես, օրինակ, Յուսուֆեյի մոտ՝ Բաղբաշ գյուղում, Նահոյի եկեղեցին, Օշքի շքեղ վանքը, Իշհան (Իշխան) վանքը, Օլթիի ժուռական եկեղեցին: Զարմանահրաշ ու ազդեցիկ էր Փենեք (Բանակ) գյուղի զվարթնոցափայլ եկեղեցին, թեեւ ավերակ, բայց եւ հիշափակության արժանի: Տեսանք նաեւ Յուսուֆեյի մոտ Բարիալի, Դյորթ Զիլիսե վանքերը, Արթանուշի բերդը եւ եկեղեցին, Բուլանքի գյուղի Յենի Ռաբաթ վանքը եւ այլն:

Թուրք հասարակության պատմական հիշողությունը իննսունչորս փարի անց

Անդրադարձ կապարելով այն վայրերին, որոնցով անցել այցելել ենք, հարկ եմ համարում առանձնակի շեշտել, որ մեզ համար անակնկալ էր ու զարմանալի, որ ամեն Կրեդ, ուր հին հայկական բնակավայրեր էին, գյուղերը, անկախ անվանափոխությունից, ճանաչվում էին ոչ թե նոր՝ թուրքական, այլ հին՝ հայկական անուններով: Ներկայիս բնակիչները՝ թուրք, լուրդ, արաբ, ալավի, բոլորն էլ հաստատում էին իրենց գյուղերի հայկական լինելու փաստը: Դեռ ավելին՝ նրանցից գրեթե ոչ մեկը չհերքեց ու չդրժեց 1915 թվականի եղեղությունները (օլայար) կամ ջարդերի (քաթլիամ) փաստը: Զարմանալի էր անգամ այն, որ ոմանք նույնիսկ ցեղասպանություն (սոյ քրըմ) արտահայտությամբ էին բնորոշում 1915 թվականի Մեծ եղեղը:

Բացառություններ կային, սակայն ի դեմս հափուկներ քաղկեդոնների բնակչության, որպեսզի հայերը դիմադրություն են ցուցաբերել ու ինքնապաշտպանական կռիվներ մղել, եւ կամ այն եկվորների, ովքեր վերաբնակեցված էին եւ Կրեդի հողը, այսինքն՝ բնակության վայրը, կորցնելու վախի հոգեբանական դրսևորումներ էին ցուցաբերում, կարող դրժում ու մերժում էին անգամ իրենց գյուղում փաստացի գոյություն ունեցող հայկական վանքերից ու եկեղեցիներից մնացած քարեղեն վկայությունների՝ հայերին պարկանելու փաստը: «Այս-

տեղ մենք ապրել ենք դարեր շարունակ, սա մեր հողն է», - ասում էին գեղջուկները: Դա ես այս պարագային հասկանալի էր:

Ի դեպ, 90 տարի շարունակ Թուրքիայում 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը ժխտող պետական քարոզչությունը, կարելի է ասել, նվազագույն արդյունք է տվել, այն էլ պատմությունը չիմացող խավի մեջ, եւ կամ նրանց, ովքեր վերաբնակեցված էին նախկին հայկական բնակավայրերում: Բնականաբար, հասկանալի էր նաեւ պետական պաշտոնյաների կեցվածքը. օրինակ, մի թուրք ոստիկան, երբ մեզ կանգնեցրեց երթեւեկության կանոնները խախտելու պատճառով, ծանոթանալով մեր հայկական անձնագրերին, հեզմանով պոնով ասաց. «1915 թվականը ձեզ դաս չեղա՞լ: Ի՞նչ գործ ունեք այսօր»: Այնպես որ՝ թեւեւ պետական պաշտոնյաներն անմիջական կրողն ու քարոզողն են ժխտողական անհեռանկար ու անտրամաբանական քաղաքականության, սակայն երբեմն նաեւ նրանց բերանից է հնչում ճշմարտությունը: Ավաճառ փաստում է նաեւ վերջերս Բրյուսելում Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վեջդի Գյոնուլի խոստովանությունը. «Եթե հայերն ու հույները շարունակեին (գոյատևել) երկրում, մի՞թե մենք այսօր կունենայինք ազգային պետություն»:

Նախառակ հայոց ցեղասպանության հարցում Թուրքիայի որդեգրած ժխտողական դիրքորոշմանը՝ փաստ է, որ տեղաբնակները՝ պապից թոռ, տեղեկացված էին հայերի հետ պատահածի, նրանց թողած արհեստների, մշակույթի, կենցաղի, տեղանունների, վանքերի ու եկեղեցիների մասին: Գրեթե յուրաքանչյուր գյուղում հիշվում էին հայերի անուններն ու նրանցից իրենց հասած արհեստները: Նաեւ ճանաչում էին այն մարդկանց, ովքեր դավաճախով (դյունմե) էին դարձել կամ որոնց մեծ մայրերը հայ էին եղել:

Ուշագրավ մի փաստ էս անցափ հուզել էր ուխտավոր հոգեւորականներին: Դերիկից Արաբկիր քանոն ճանապարհին հանդիպեցինք Քոնսակ գյուղում բնակվող երկու կանանց. նրանցից մեկն ութսունին մոտ էր, իսկ ուղեկիցը հարսն էր՝ հիսունհինգ տարեկան: Մեզ առանձնապես զարմացրեց նրանց անկեղծ ու հուզախառն խոստովանությունը: Վերջիններս, մարմնացույց անելով դիմացի «Սարը չիչեքե» կոչվող սարը, ասացին. «Պետությունը հավաքեց այս շրջանի բոլոր հայերին ու ոչնչացրեց այդ սարի լանջին»: Իսկ նույն սարի մոտակա ճամփեզրին՝ աղբյուրի մոտ, երբ 13-15 տարեկան պատանի գեղջուկ հովվին հարցրինք, թե ի՞նչ գիտի «Սարը չիչեքե»-ի մասին, նա անմիջապես պատասխանեց. «Այնպեղ մեր զինվորները ջարդել են հայ բնակչությանը»:

Եթե փորձենք տարիների կտրվածքով համադրել մեր զրուցակիցների տեղեկացվածությունը հայ ժողովրդի եւ նրա ապրած եղեռնի մասին, ապա վստահաբար կարող ենք ասել՝ 80 տարեկան, 55 տարեկան եւ 15 տարեկան թուրք քաղաքացիները քաջատեղյակ էին: Ավելին՝ եթե այսօր 15 տարեկան հովվը գիտե հայերի ու նրանց հետ կապարված դաժան կոտորածների մասին, վստահաբար կարող ենք հավաստել, որ այս պարագային դեռ 90 տարի էս, եթե ոչ ավելի, հայությունը կապրի թուրքերի ու քրդերի հիշողության մեջ:

Տարբեր բնակավայրերում հաճախ էինք լսում թուրք, քուրդ կամ ալավի բնակչության ափսոսանքի խոսքերը: Նրանք կրկնում էին. «Ափսոս, հազար ափսոս... ինչ մարդամոտ, կիրթ, բանիմաց, արհեստների տիրապետող, հողի լեզուն հասկացող ժողովուրդ կորցրինք. այո՛, մի զարմացեք, կորցնողը մենք՝ թուրքերս եղանք»: Ի դեպ՝ երբ Մշո Ս. Կարապետ ավերակ վանքի մոտ կանգնած, տխուր ու անճար, դիտում էի վանքի արձանագրությունների, խաչքարերի, զարդաքանդակների բեկորները, որոնք տեղադրված էին սրբապաշտ քարե-

րով կառուցված դիմացի փան պարիս, հանկարծ փանքերը (մոտ 40 փարեկան մի փղամարդ) դուրս եկավ՝ դիմելով ինձ հեռվից ինքնաարդարացնող փոփոխ քացականչեց. «Այդ փարիսներին ես դեռ ծնված չեի, հետեաքար մեղավոր չեմ»:

Իսկ Մուշի Քեփենեկ (Արագ) գյուղի բարձունքին գտնվող ավերված Ս. Առաքելոց վանքի մոտ մեզ շրջապատած քրդերից մեկը, փեսնելով մեր խռովահույզ վիճակը, կարծես մխիթարելու համար ասաց. «Մեր ժողովուրդը ջահիլ (այսինքն՝ անուս) է, անմիջապես ոգետրվում է, չի կշռադատում, երկար-բարակ չի մտածում եւ անում է այն, ինչ իրեն հրամայում են: Նեփո է միայն անդրադառնում կարարվածին ու զղջում»:

Ապա քուրդ խոսակիցս պարմեց, որ 1950-ականներին կառավարությունը մոտակա գետի վրա կամուրջ կառուցելու պարզվակով քրդերին խոստանում է հողահարկից ազատել, եթե նրանք Ս. Առաքելոց վանքը քանդեն, իսկ քարերը փեղափոխեն գետի ափը՝ կամրջաշինության մեջ օգտագործելու համար:

Նայաստանի անմիջական հարեանությամբ եւ ընդհանրապես նախկին հայկական բնակավայրերում բնակիչները հիշում էին անգամ, թե ո՞ր թուրք գնեռալի, վալիի (նահանգապետի), քաղաքապետի կամ գյուղապետի հրամանով են պայթեցվել կամ քանդվել իրենց գյուղերի հայկական վանքերն ու եկեղեցիները: Թերեւս դրանով էլ նրանք ցույց էին փալիս իրենց հակազդեցությունը Նայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Թուրքիայի պաշտոնական դիրքորոշմանը՝ Ժխտողականությանը: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ Թուրքիայում չմարդ ազգայնամոլության պարագային անգամ հասարակության փարբեր շերտերում նկատվում են ճեղքեր՝ ճշմարտության գիտակցման առումով:

Արդահանից հասնելով Չըլդըր լճի ափին գտնվող Աքչե Քալե (Աղջկա բերդ) գյուղ՝ 85 փարեկան մի կնոջ հարցրի, թե այս գյուղի անունը ո՞րպեղից է գալիս: Նա պարասխանեց՝ հայերից: Ես երկրորդեցի հարցս. «Մի՞թե այսպեղ հայեր են ապրել»:

«Այս բոլոր գյուղերը գյավուրներին են եղել, փղա՛ս: Այ, այն դիմացի սարից թնդանոթներով կրակեցին Աթաթուրքի զինվորները, եւ կոտորեցինք ու դուրս քշեցինք նրանց», - հնչեց պարասխանը: «Բայց, այ մայրիկ, գիշեր-ցերեկ հեռուստացույցով ասում են, թե թուրքերը հայերին չեն ջարդել», - շարունակեցի ես: «Չէ՛, փղաս, չէ՛, նրանք ի՛նչ գիպեն, դու մե՛զ հարցրու», - ասաց թրքուհին: «Բայց մի՞թե մեղք չէին հայերը», - հարցրի: «Եթե չջարդեինք, այս գեղեցիկ երկիրը մեզ ո՛վ կփար, այսպես շափ լավ եղավ», - ոգետրված խոսեց Ադալեթ Քըլըն (Արդարության սուր) անունով պառավը: Անշուշտ, այս կնոջ խոսքերը կարող էին նաեւ այլ լինել, եթե նա իմանար, որ մենք հայ ենք:

Ենթադրելի է նաեւ, որ թուրք ժողովրդի այն բարեպաշտ հասկանքը, որ օրը հինգ անգամ աղոթք (նամազ) է անում մզկիթի վերածված հարյուրավոր եկեղեցիներում, եթե անգամ չի աղոթում այդ շինությունը կառուցող հայերի համար, գոնե հիշում է նրանց երբեմնի ներկայության մասին: Եւ կամ իր փունը հայկական եկեղեցու սրբափառ քարերով կառուցած, ինչպես նաեւ հայի հիմնադրած փանը բնակություն հաստատած թուրք եւ քուրդ բնակչությունը, ամեն գիշեր անկողին մտնելիս կամ ճաշելիս, հիշում է հայերին ու զգում նրանց ներկայությունը:

Անգամ Թուրքիայի ղեկավարությունն Անկարայում ամեն օր հանրապետության նախագահի «Չանքայա» (Չանգակափուն-եկեղեցի) պալատ մտնելիս հիշում է այդ փարածքի

հայազգի Գրիգոր մասին: Այս վկայակոչումների շարքն ամբողջացնում են նաև նախկինում հայապարկան բազում դպրոցները, ուսումնարանները, թափրոնի շենքերը, մեծահարուստ հայերի շքեղ առանձնավանդակները, հիվանդանոցները, գործարաններն ու արհեստանոցները, անգամ հսկա կալվածքները, որոնք այսօր եւս ծառայում են թուրք ժողովրդին, եւ որոնց պարկանելության մասին «աղաղակում» են անգամ այդ բազմաբնույթ շինությունների պարերն ու քարերը:

Վկայությունները բազում էին. որքան շափ ու երկար էինք զրուցում Գրիգորի բնակիչների հետ, այնքան ավելի ու ավելի էինք համոզվում, որ ճշմարտությունն անհնար է թաքցնել այնպես, ինչպես ասեղը չեն թաքցնի պարկում: Ժամանակի գեպն ու ժամանակի հետ փոփոխվող մարդիկ որքան էլ մեղանչեն պարմության առջեւ, միեւնոյն է՝ չեն կարողանա հակադրվել գեներիկ հիշողությամբ ժառանգված եւ անձնական կապով ամրագրված ճշմարտությանը:

Ներքալար, որպես համոզմունք, կարող ենք եւս մեկ անգամ վստահաբար ասել, որ Թուրքիայում հայերի ու հայկական վարք ու բարքի, ինչպես նաև ջարդերի մասին հիշողությունները հազիվ թե մոռացվեն, քանի դեռ դրանք ամրագրված են թուրքերի հիշողության մեջ եւ պահպանվում են ճիշտ այնպես, ինչպես այդ ջարդերին ու զրկանքներին զոհ դարձած հայության ժառանգների հիշողության թելերը, որոնք արմատներով կապված են այժմյան Թուրքիայի սահմաններում ընդգրկված հայրենի հողին եւ գեներիկորեն ժառանգել են ցեղասպանության բոլոր հետքերը: Ժողովուրդների պարմական հիշողությունն ավելին է, քան ժխտողական քարոզչությունը: Նայերը թուրք, քուրդ, ալավի, արաբ բնակչության հուշերում ամենօրյա ապրող կենդանի ներկայություն են՝ անկախ դրանց լավ կամ վատ դրսևորումներից:

Ուստի թուրքական իշխանությունների կողմից կասկածի Գրիգոր բնակչության պարմական ու հասարակական հիշողությունը՝ կնշանակի պարմականորեն անվստահություն եւ արհամարհանք դրսևորել սեփական քաղաքացիների նկատմամբ՝ վիրավորելով նրանց արժանապարկությունը, ինչը Թուրքիայում անում են ժխտողականության ջարդով պարմաբաններն ու պարմական քարոզչամեքենան: Բնարկե, նույնը չէ հայ եւ թուրք ժողովուրդների ցավը, բայց նույնն է պարմական հիշողությունը:

Փաստորեն, թուրքական հասարակությունը 1915-ի իրադարձությունների առնչությամբ իրազեկման խնդիր, որպես այդպիսին, չունի: Նայոց ցեղասպանությունը պարմական անժխտելի փաստ է նաև նրանց համար: Պարզապես թուրք պարմաբաններն ու դիվանագետները պարք է քաջություն ունենան եւ նպաստեն երկու ժողովուրդների միջեւ առկա փոխանվարական վերացմանը՝ առերեսվելով սեփական պարմության հետ եւ հրաժարվեն ցեղասպանության իրողությունը թուրքերի հասարակական հիշողությունից ջնջելու արդյունքում փորձերից:

ՊԻՐԱՎԻՍՈՍՈՒԹԻՒՆ, ԱՎՏԵՆԵԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Arméniens et Byzantins à l'époque de Photius: deux débats théologiques après le triomphe de l'Orthodoxie / par Igor Dorfmann-Lazarev, Lovanii, in aedibus Peeters, 2004 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 609, Subsidia tomus 117). p. XX + 326*.

Իգոր Դորֆման-Լազարև, Նայերը եւ բյուզանդացիները Փոփի դարաշրջանում. երկու աստվածաբանական վեճ օրթոդոքսության հաղթանակից հետո, Լուվեն, 2004, էջ XX + 326:

Նայագիւրական-աստվածաբանական գիւրական գրականությունը հարստացավ եւս մեկ հեղափոխությամբ: Աշխարհաբնութագրի հիմնված է հեղինակի դոկտորական թեզի վրա, որը պաշտպանության է ներկայացվել 2002 թ. Փարիզի Բարձրագույն հեղափոխությունների գործնական դպրոցում (Սորբոն) պ. Ժան-Պիեռ Մահեի ղեկավարությամբ:

Գրքի նախաբանում արվում է օգտագործված հապավումների ցանկը եւ օտարալեզու մատենագրությունների նկարագրի կիրառած փառադարձման սկզբունքի բացատրությունը (էջ IX-XI): Նեոխինյան նպատակն է վերստին հեղափոխել հայ-բյուզանդական կապերն իշխան Աշոտ Բագրատունու (820-890), Կաթողիկոս Զաքարիա Չագեցի Կաթողիկոսի (855-876) եւ Կ.Պոլսի պարտիարք Փոփի (858-867, 877-886) դարաշրջանում՝ հեղափոխության կիզակետում ունենալով Շիրակավանի ժողովից (862) պահպանված վավերագրերը եւ հիշատակված գործիչների փոխանակված թղթերը: Առաջաբանում ներկայացվում են նաեւ հեղափոխության մեջ օգտագործված ձեռագրերը եւ հիմնական տարագիր գրականությունը: Ի. Դորֆման-Լազարևն առաջ է քաշում երեք հիմնական հարցադրում.

ա/ Փոփի պարտիարքության շրջանում, երբ նոր մոլորություններ են նկատվում Բյուզանդիայի եւ Արեւմտեւրոպի փոխհարաբերություններում, փոխվել էր արդյոք Արեւելքի հեղափոխական վեճերի բնույթը: Ի՞նչ մասնավոր փոփոխություններ են նկատվում հայ-հունական դավանաբանական վեճերում:

բ/ Շիրակավանի՝ մարդեղությանը վերաբերող բանաձեւի ինքնատիպությունն արդյոք Փոփի եկեղեցական քաղաքականության դրսեւորման արդյունքը չէ՞:

գ/ Նայ-բյուզանդական փոխհարաբերություններն սկսվում են ուղղափառության հաղթանակից՝ պարկերամարտական բանավեճերի ավարտից (843) շուրջ 20 տարի անց, ուղղափառ եկեղեցու սինոդիկոնի (բյուզանդական դավանաբանական սկզբունքների ժողովածու) ընդունումից հետո: Արդյոք Բյուզանդիայի մշակված այս նոր աստվածաբանական հա-

* Աստվածաբանական - ծիսական խնդիրների եւ եզրույթների վերլուծություններին անդրադարձել է Տ. Շահեաբեղա Անանյանը:

մադրությունը (սինթեզ) նպաստել է «հին» հերձվածների հետ կայսրության մերձեցմանը: Արդյոք զգալի՞ է հայերի նկատմամբ դիրքորոշման փոփոխություն:

Գրքի սկզբում բերվում է հիմնական սկզբնաղբյուրների ծանոթագրված թարգմանությունը. Փոքի առաջին պատրիարքության շրջանից¹ Նիկիայի Վահան եպիսկոպոսի առաքելության հիշատակարանը (էջ 1), դավանական ճառերը (էջ 1-19), Շիրակավանի ժողովի կանոնները (էջ 19-23), Փոքի երկրորդ պատրիարքության շրջանից² Աշոտ Բագրատունու ուղղված թուղթը³ (էջ 24-32), Աշոտ Բագրատունու անունից Սահակ վարդապետի գրած թուղթը՝ ուղղված Փոք պատրիարքին (էջ 32-53): Թարգմանելով, վերլուծելով հայ-բյուզանդական դավանաբանական փոխհարաբերությունների Թ դարի ժողովածուն՝ հեղինակը խնդիր է դնում անդրադառնալու հետևյալ հարցադրումներին. ա. Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Մէկ բնութիւն Բանին մարմնացելոյ» բանաձեւի ընկալմանը Նայոց եկեղեցու Ջ դարի քրիստոսաբանական վիճաբանություններում, բ. Է - Թ դարերի հայ դավանաբանական լեզվի զարգացմանը աստվածաշին միության պետության շարադրանքում, հատկապես՝ Քրիստոսի մարդկային բնության Կյուրեղյան բանաձեւի համապետքում, գ. Երեք գլուխների բանաձեւի (553) ազդեցությանը ուշ բյուզանդական դավանաբանական ավանդույթի վրա՝ քաղկեդոնական եւ հակաքաղկեդոնական թեւերի բանավեճերում, դ. Նամեմարել հայ հեղինակների ուղղափառ մոտեցումը նույն դարաշրջանի բյուզանդական աստվածաբանների պետակետների հետ:

Գրքի հիմնական մասը բաժանված է վեց գլուխների:

Առաջին գլուխն անվանված է «Նայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունների թվագրումը. աշխարհագրությունը եւ առաջնորդները» (էջ 55-95): Քննարկելով Շիրակավանի ժողովի թվականը՝ հեղինակը հետազոտում է ժողովի մասին պարմող հիշատակարանի բովանդակությունը եւ, նկատի ունենալով Շիրակի ցրաշունչ ձմեռը, հավաքի գումարման ամենահարմար ժամանակ է համարում 862 թ. մայիս-հոկտեմբեր ամիսները: Ժողովի համար հենց այդ թվականի ընթրությունը հեղինակը պայմանավորում է քրիստոնյաների դեմ անհանդուրժող քաղաքականություն վարող ալ-Մութավաքի խալիֆի մահվանը (11 դեկտեմբերի 861) հաջորդած իրադարձություններով: Ժողովի հրավիրման թվականը համընկնում է Նիկողայոս պապի եւ Փոք պատրիարքի հակամարտության ժամանակահատվածի (860-862 թթ.) հետ: Զաքարիա Կաթողիկոսի հետ բանակցությունների սկիզբը Ի. Դորֆման-Լազարելը կապում է Արեւելքում Փոքի դիրքերի ամրապնդման խնդրի հետ: Նեղինակն այնուհետեւ ճշգրտում է Շիրակավան-Երազգավորսի պեղադրությունը, քաղաքն արտաքին աշխարհի հետ կապող ճանապարհները, կարեւորում բյուզանդական զորահրամանատար Պետրոնասի կողմից 856 թ. Եփրատի անցումը, 862 թ. կեսարի հռչակումը եւ մեկ քարի անց Մեծ Նայքում նստող մի քանի արաբ ամիրաների դեմ տարած հաղթանակ-

1 Նեղինակի ձեռքին է եղել Խ. Ներսես Ալկիւսյանի եւ Խ. Պողոս Տեր-Պողոսյանի հրապարակությունը (ՆԱ, 1968): Այս բնագրերի թարգմանության համար օգտագործված են Փարիզի Ազգային գրադարանի Ն⁶⁰ 130, Մաշպուցի անվ. Մաքենադարանի (ՄՄ) Ն⁶⁰ 500, 2174, Երուս. Ս. Յակոբեանց Մաքանեդարանի Ն⁶⁰ 623, Ն⁶⁰ 731 ձեռագրերը:

2 Այսպեղ էլ հեղինակն օգտագործում է ՆԱ-ում (1968) հրապարակված բնագրերը, որոնց թարգմանության համար օգտագործված են Զմմառի Անպոնյան հավաքածուի Ն⁶⁰ 431, 457, ՄՄ-ի Ն⁶⁰ 2174, 3076, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Ն⁶⁰ 858, 960, 999 ձեռագրերը:

3 Այս վավերագիրը եւ հիշատակարանը թարգմանված են Զմմառի Անպոնյան հավաքածուի Ն⁶⁰ 431 մասյանից, թեպետ այդ ձեռագիրն ամբողջովին հրապարակված է «Գիրք Թղթոց» ժողովածուում, Թիֆլիս, 1901, էջ 278-282:

ները, որոնք հեղափոխություն փոխում էին ուժերի հավասարակշռությունը Կարաձաղջանում՝ հնարավորություն տալով Աշոտ Ա Բագրատունուն ամրապնդել սեփական իշխանության անկախությունը Շիրակի եւ Բագրեւանդի փարածքներում՝ հենակերպ ունենալով փոխանական դամբարան դարձած Բագրանը եւ մայրաքաղաքի նշանակություն ձեռք բերող Երազգավորը: Կայսրությունն ու Բագրատունիների բարձրացող իշխանությունը, ճեղքելով արաբական սահմանապարսեղը, ընդառաջ էին գնում միմյանց: Շիրակավանի ժողովի վավերագրերում Աշոտ Բագրատունին հիշատակված է իբրեւ սպարապետ: Այս պարագան Ի. Դորֆման-Լազարեւին թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այդ ժամանակ Բագրատունի պաշտպանը Ահմադ խալիֆի ներկայացուցիչ Ալի Իբն Յահյա Էմիրից դեռեւս չէր ստացել իշխանաց իշխան (բարրիք ալ բարարիքա) փառքը: Նմանվելով Ասորիի, արաբ պարսիկներ ալ-Յակուբիի եւ ալ-Տաբարիի վկայությունների վրա՝ այդ իրադարձությունը հեղինակը թվագրում է 862 նոյեմբեր - 863 հոկտեմբեր ժամանակահատվածով⁴:

Այնուհետեւ հեղինակն անդրադառնում է հիշատակված Նիկիայի Վահան եպիսկոպոսի ինքնությանը, եւ հետեւելով Վ. Գրյունելին,⁵ նույնացնում է նրան Փոփի հրամանով Հայաստան ժամանած Թրակիայի Նիկիա քաղաքի արքեպիսկոպոս Հովհաննեսի հետ, որը դարաշրջանի բյուզանդական եւ ավելի ուշ շրջանի (1203 թ.) հայ մարտնչությանը հայրանի է իր երկերով: Այնուհանդերձ, Վահանի անունով ԺԱ դարից հայրանի երկն իր դավանական մոտեցումներով նման է Հայոց եկեղեցու պետակերպին, որ եւ հիմք է տալիս Ի. Դորֆման-Լազարեւին համարել նրան հայերենով պահպանված վիճաբանությունների բնագրի հեղինակ: Շիրակավանի Ժողովի մասնակիցների թվում հիշատակվում է նաեւ «հակոբիկ» Նանա Ասորին, որից եւ գրքի հեղինակը ենթադրում է, թե 726 թ. Մանազկերպում Հայոց եւ Ասորի ուղղափառ եկեղեցիների միջեւ հաստատված համաձայնությունը մնում էր ուժի մեջ: Ասորի հոգեւորականը, ըստ Միքայել Ասորու, Կիրակոս պարթիարքի (793-817) հրամանով Հայաստան էր ուղարկվել 816-817 թթ.՝ պայքարելու Ասորի ուղղափառ եկեղեցու կողմից արիստական հռչակված Թեոդորոս Աբու-Կուրայի⁶ վարդապետության դեմ: Ենթադրվում է, որ Նանան 862 թ. պիտի լիներ շուրջ 70 տարեկան: Լազարեւ-Դորֆմանը հայ եւ ասորի մարտնչիների կցկտուր վկայությունների հիմքի վրա փորձում է վերականգնել Նանայի մարտնչական⁷ եւ եկեղեցաքաղաքական գործունեության պարկերը (74-79): Կրկին անդրադառնալով Վահանի հիշատակարանին եւ համեմատելով Վարդան Արեւելցու համապատասխան վկայությունների հետ՝ առաջինին համարում է քաղկեդոնական միջավայրի ծնունդ:

4 Խնդրի մանրամասն քննությունը տես **А. Н. Тер-Гевондян**, Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977, էջ 233-236; **J. Laurent**, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard, Lisbonne 1980, էջ 309-336:

5 Նրան հետեւում են նաեւ Գ. Մարտիրոսյանը, Կ. Յուզբաշյանը, Վ. Արուստունովա-Ֆիդանյանը եւ Ժ.-Պ. Մահեն:

6 Նկարագրվում է, որ Այսրկովկասի մարտնչություններին Թեոդորոս Աբու-Կուրան հայրանի է իբրեւ մեկիսիս հոգեւորական (տես **Н. Марр**, Аркаун, Монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, «Византийский Временник», 1906, т. XII, N. 1-2, ст. 9-10): Նույնպեսով պահպանվել է Հայոց եկեղեցու դեմ գրված նրա մի երկը (PG, vol. 97, col. 1503-1522; **Lamoreaux John C.**, «An Unedited Tract Against the Armenians by Theodore Abu Qurrah», *Le Muséon*, vol. 105, 3-4, էջ 327-333):

7 Հայ մարտնչության մեջ Նանային է վերագրվում նաեւ արաբներն թարգմանված Յովհաննու Անարարանի մեկնությունը (տես «Նանայի Ասորոյ վարդապետի Մեկնութիւն Անարարանին Յովհաննու», ուսումն. Ն. Ք. Ա. Չրաքեանի, «Թանգարան Հայ Նին եւ Նոր Դպրութեանց», Է., Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1920):

Անդրադառնալով Փոքի երկրորդ պարիարքության շրջանի հայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունների վավերագրերին՝ հեղինակը հավաստում է, որ հայերեն եւ հունարեն 5 վավերագրերից ոչ մեկը չի պահպանվել միաժամանակ երկու լեզուներով: Քննելով յուրաքանչյուր վավերագրի բանաձեւային համակարգն ու դրանցում պարմական իրադարձությունների արձագանքները՝ Դորֆման-Լազարելը թվագրում է դրանք: Աշոպ Ա Մեծ Բագրատունուն ուղղված Փոքի նամակը պահպանվել է միայն հայերեն եւ, ըստ գրքի հեղինակի, գրված է նրա թագադրումից առաջ՝ հավանաբար 881/882 թթ.: Նայերենով պահպանված Սահակ Մուրթի՝ Փոքին ուղղված պարասխանը թվագրվում է 882 թ.: Սահակ Մուրթի թղթի պարասխանը պահպանվել է հունարեն բնագրով եւ վերագրվում է Նիկեոս Բիլիսոփային, որն իր նամակը 882/883 թ. հասցեագրել է Աշոպ Մեծին: Այս նամակն իր դավանաբանական մոտեցումներով հակադրվում է նախորդ երկուսին, ինչն էլ բացատրելով, Ի. Դորֆման-Լազարելը թվագրում է այն 882/3 թ.՝ Տարսունի՝ Բյուզանդական պարությանը հաջորդած ժամանակաշրջանով, երբ Բյուզանդական կայսրությունն ու Փոք պարիարքը կարող էին կորցրած լինել հեղափոխությունը Նայասարանի եւ նրա եկեղեցու նկարմամբ (էջ 87): Նունարենով պահպանված Փոքի երկու նամակների թվագրումը ավելի մեծ բարդությունների առջև է կանգնեցնում հեղափոխողին, որը հավանական է համարում այդ վավերագրերի թվագրումը Փոքի առաջին պարիարքության շրջանով՝ 861/2 թթ.: Աշոպ Բագրատունուն հայ մարենագրության մեջ վերագրվող մարդեղության բացատրությանը նվիրված նամակը՝ Դորֆմանը համարում է կեղծ: Այնուհետև Սահակ Մուրթին հեղինակը նույնացնում է Տալի Աշունք-Օշկի գավառի եպիսկոպոս Սահակ Ապիկուրեշի (820՝-890՝) հետ, որը հալածվել է Կարաձաշի քաղկեդոնականների կողմից (էջ 91-95): Մի խոսքով, հեղինակն անդրադառնում է Շիրակավանի ժողովի թվականին (862), Բագրատունիների պետության քաղաքական վիճակին, խալիֆայության եւ կայսրության հետ ունեցած փոխհարաբերություններին, Փոք պարիարքի եւ Զաքարիա Կաթողիկոսի միջեկեղեցական նախաձեռնությանը եւ դարաշրջանի հակաճառող անձնավորություններին (Կեղծ-Վահան, Նովհաննես Նիկիացի, Նիկիոս Բիլիսոփա, Նանա Ասորի, Սահակ Մուրթ), հայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունների աշխարհագրությանը՝ քննարկելով եւ համադրելով հայ, ասորի եւ բյուզանդական պարմիչների վկայությունները: Ներագրվում են հայերին ուղղված Փոք պարիարքի թղթերը՝ հասցեագրված Զաքարիա Կաթողիկոսին եւ Աշոպ Ա Բագրատունուն: Շարադրանքն ուղեկցվում է նուրբ պարմաբանասիրական դիպողություններով, որի ընթացքում հեղինակը հերթով թվագրում է Թ դարի հայ-բյուզանդական բանակցությունների հիմնական վավերագրերը:

Աշխատության երկրորդ գլուխը (էջ 96-129) նվիրված է միաբնակ⁹ եզրի բանաձեւային

8 Ն.Դոդարեան, Մայր ցուցակ Երուսաղեմի Ս.Յակոբեանց վանքի, հ. 3, Երուսաղեմ, 1954, էջ 525-526, ձեռ. Ն^o 960:

9 Նեղինակը, թեև ընդունում է եզրի վիճելի լինելը, այնուամենայնիվ շարունակում է օգտագործել այն՝ շրջանցելով *Արեւելյան Ուղղափառ* կամ *Արեւելյան հակաքաղկեդոնական եկեղեցիներ* անվանումների ներկայիս կիրառությունը: Ավելին, գրքի 96-րդ էջում նա, ընդունելով հանդերձ եզրի բացասական երանգը, նախընտրում է նրա գործածությունը միայն ու միայն «առի հարմարություն» (par commodité): Նեղինակն ավելի ճիշդ եւ իրական կներկայացներ եզրի նշանակությունը, եթե բյուզանդական հեղինակների կողմից դրա կիրառության մարմանը միջ հետո պարզաբաներ նաեւ եզրի՝ ուշ միջնադարի հայ աստվածաբանների ձեռակերպված խմատը՝ «միաբնադատան»։ Կենս օրինակ՝ Սիմէոն Կաթողիկոս Երեւանցի, Պարպուլճար, Երեւան 2004, փոփոխաթերթ՝

համակարգի պատմությանը: Տարօրինակն այն է, որ հեղինակը Նիկիայի հավաքող հանգանակի բանաձեռնը բացատրում է Քաղկեդոնի ժողովում եւ նրանից հետո հույն աստվածաբանների մշակած եզրաբանությամբ՝ շրջանցելով մեր ժամանակների օրթոդոքս աստվածաբան Գ. Ֆլորովսկու այն պնդումը, թե նեստորականության եւ քաղկեդոնականության հիմքում դրված են Անտիոքյան մեկնողական դպրոցի մշակած մի շարք կարեւոր սկզբունքներ¹⁰: Առաջին բաժնում հեղինակը պալիս է «բնութիւն» եզրի բացատրությունը քրիստոնեական աստվածաբանական մարքի պատմական ընթացքի մեջ՝ սկսելով 433 թ. Ալեքսանդրիայի եւ Անտիոքի դպրոցների միջեւ կայացած համաձայնագրից: Այս առաջին բաժինը հեղինակը վերնագրել է «Բնությունն իբրեւ հասարակություն էություն»: Այսպէս ըննարկվում են հիմնականում «բնութիւն» աստվածաբանական հասկացության երեք կարեւոր հասկանալիքները՝ ա. ծագումը, բ. համագոյությունը եւ գ. հասկացությունների փարոքոշումը: Ե դարի որոշ թարգմանական երկերից հաղորդվում են մեջբերելուց եւ դրանց հայերեն թարգմանությամբ «բնութիւն» բառի իմաստները որոշելուց հետո հեղինակն անցնում է Զ-Ը դարերի հայ հեղինակների, հիմնականում Նովիան Օձնեցու եւ Խոսրովիկ Թարգմանչի երկերում առկա «բնութիւն» հասկացության ընկալման քննությանը: Նիսիքիոսի «Մեկնութիւն Յոբայ» երկում պահպանված արեղեկությունը հիմք ընդունելով՝ հեղինակը փաստում է, որ 433թ. համաձայնագիրը հայտարարել է եղել Նայասփանում՝ հաշվի առնելով Նիսիքիոսի համանուն երկի թարգմանության ժամանակը (Ե դարի առաջին կես): Այնուհետեւ Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու «Գիրք Պարապմանց»-ի հաղորդված մեջբերելով՝ հեղինակը մարմանշում է դրա ազդեցությունը հայ հեղինակների երկերի եւ աստվածաբանական վերլուծումների վրա¹¹: Բավական հետաքրքիր է հակաքաղկեդոնական եկեղեցիների՝ Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանական բանաձեռների հերքումը երրորդաբանական ծիրից ներս քննարկելու հեղինակի միտումը (էջ 104-105): Ըստ այսմ, Քրիստոսի մարմինն էլ է կախարչալ մարդկային, աստվածությունն էլ կախարչալ՝ Նայր Աստծուն համագոյակից լինելով ըստ նիկիական հանգանակի: Սակայն, ինչպես նկատում է հեղինակը, հայ աստվածաբանների երկերի քննությունից ելնելով, հակաքաղկեդոնական քրիստոսաբանությունը մերժում է նույն պարիմը փալ մարդկային եւ աստվածային բնություններին: Քրիստոսի մարդկային բնությունն աստվածացված է, որով երկու բնությունների միությունն ընկալվում է փրկաբանական փնտրիչության՝ *oikonomia*-ի, այլ ոչ թե *theologia*-ի շրջանակներում¹²: Սույն բաժնի վերջում հեղինակը համադրական կարգով պա-

«Ի հասարակութիւն ճշմարտութեան *միաբնութեան* հաւաքոյ Սրբոյ Եկեղեցոյ Նայասփանայց...»:

10 Տե՛ս Գ. Փլորովսկի, *Восточные отцы церкви*, М., 2003, էջ 349-361:

11 Զարմանալի է, սակայն հեղինակը բնավ չի խոսում վաղ շրջանի հայ հեղինակների ու հայրերի երկերի եւ Տիեզերական երեք ժողովների արեւելի միջեւ գոյություն ունեցող սերտ աղերսների մասին, որոնք պակաս կամ առավել չափով պայմանավորել են Ե դարի հայ աստվածաբանական մարքի զարգացումը, հմմտ. Leif Frivold, "The Incarnation: A Study of the Doctrine of the Incarnation in the Armenian Church in the 5th and 6th centuries according to the Book of Letters", Oslo 1981, էջ 171-172: Ավելին, հայ աստվածաբանական միաբնութեան «բնութիւն» եզրի քննության պարագային, չի սահմանափակվել Ալեքսանդրիայի կամ Անտիոքյան աստվածաբանական դպրոցների ներկայացուցիչների երկերի թարգմանությամբ: Պնար չէ մոռանալ նաեւ Ե-Զ դարերի հայ աստվածաբանական մարքի ասորական սկզբնաղբյուրները, որպէս խոսվում է «Քրիստոսի սուրբգրային բնութեան» մասին, հմմտ. Louis Leloir, *La christologie de S. Ephrem dans son commentaire du Diatessaron*, «Նանդէս Ամսօրեայ», էջ 10-12 (1961), էջ 450-451, I. Տեր-Պետրոսյան, Գրիգոր Լուսավորչի «Վարդապետության» ասորական սկզբնաղբյուրները, «Բանբեր Մարենադարանի», թ. 15 (1986), էջ 95-109:

12 Պնար է նշել, սակայն, որ հեղինակը մոռացել է ընգծել մի շարք կարեւոր պարագա: Քրիստոսի մարդեղությունն ինքնին աստվածային փնտրիչություն է, եւ այս առումով է, որ մարդկային բնությունը «ենթարկվում

լիս է «բնութիւն» բառի սպուգաբանական-աստվածաբանական նշանակությունը հունարեն, հայերեն եւ վրացերեն լեզուներում: Վերջին երկու լեզուներում բառիս իմաստային եւ սպուգաբանական նմանությունները հեղինակին ենթադրել են տալիս, որ այն վերոնշյալ լեզուներում ինքնաբերաբար ընկալվել է ծնունդ/ծագում եւ արմատի իմաստով:

Գլխի երկրորդ բաժինը նվիրված է բնությունների միությանը կամ «միություն առանց խառնակման» հասկացության քննությանը՝ հայրաբանական գրականության, անտիկ հռետորական արվեստի ու փիլիսոփայության մեջ եւ քաղկեդոնական ու ոչ քաղկեդոնական եկեղեցիների դավանական վավերագրերում: Նշաբժան է հասկապես այս բաժնում կատարված «միություն» բառի ասորերեն եւ հայերեն եզրերի քննությունը, որը թերեւս Բ Գլխի կիզակերպն է: Նայ քրիստոսաբանական մաքի մեջ մեծ տարածում գտած «խառնումն», «խառնում» եւ «խառնումոյ» եզրերի հունարեն նախնաստների հետ քննությունը հեղինակը կատարում է Կապադովկյան հայրերի՝ Գրիգոր Նազիանզացու (†390) եւ Գրիգոր Նյուսացու (†394), Նեմեսիոս Եմեսացու (Ե դ. վերջ) եւ Կյուրել Ալեքսանդրացու (†444) աստվածաբանական համակարգերի համադրությամբ: Նախքան եզրի հայրաբանական քննությանն անցնելը հեղինակը փորձում է սահմանել դրա կիրառությունն ու մեկնաբանությունը հռետորական արվեստի տեսության մեջ, անդրադառնում է հայրաբանական մաքի հետ վերջինիս ունեցած աղերսներին: Այսպես իր ուրույն տեղն ունի Արիստոտելը, որն էլ հենց սահմանել է «գաղափարների միությունն առանց խառնակության» տեսությունը¹³: Այնուհետեւ մեջբերվում են վերը նշված հայրերի երկերից առանձին հատվածներ՝ բառական եւ իմաստային քննությամբ¹⁴: Նշելով իր հմտալից ուսումնասիրությամբ ցույց է տալիս, որ ըստ վերոնշյալ եկեղեցական հայրերի «խառնումն» եզրն անհրաժեշտաբար չի ենթադրում «խառնակումն» կամ «շփոթություն». այն ավելի շուտ անտիկ քերթության եւ իմաստասի-

է» աստվածայինի՝ տեղի տալով մարդկության անօրինությունը «որոշող» Նոր կամքին: Ավելին, Քրիստոսի այս աստվածային արարքն իր լուսնի հաստված Նայ Աստված կամքին լիակատար հնազանդությամբ եւ խոնարհությամբ: Այսպիսով, մարդկային եւ աստվածային բնությունների միությունը, համաձայն հայ դավանաբանական մաքի, ենթադրում է մեկ բնություն՝ իբրեւ մեկ եւ միակ փրկաբանական անօրինության արդյունք. հմմտ. Arch. Tiran Nersoyan, The Christological Position of the Armenian Church in "Armenian Church Historical Studies" New York, 1996.

13 Նայոց մեջ Արիստոտելի գաղափարների գլխավոր մեկնաբանի՝ Դավիթ Անհաղթի մասին որեւէ ակնարկ չկա գրքում: Այնինչ հարցի՝ փիլիսոփայական եւ հռետորական արվեստի մակարդակով քննությունն ինքնին ենթադրում է հայ իրականության մեջ հույն փիլիսոփաների երկերի թարգմանության եւ դրանց՝ հայ փիլիսոփաների գրած մեկնաբանությունների բազմակողմանի քննություն. տե՛ս Փր. Կ. Կոնիքեր, Քննությունը Գրոց Դավթի Անյաղթի, Վիեննա, 1893: Դավթ Անյաղթ, Երկասիրությունը փիլիսոփայական, համահավաք քնն. բնագրերը եւ առաջաբանը Ս. Ս. Արեւշատյան, Երևան, 1980, էջ 303-337: Արիստոտելյան վերոնշյալ գաղափարի արձագանքները նկատելի են հետևյալ դրվագներում. «Քանզի եւ հոգին, ի ձեռն որոյ կեցեալ ենք եւ տուր ունիմք եւ քաղաք, սա անպես գոյով գործովք իւրովք տեսեալ լինի» (Փր. Կ. Կոնիքեր, նշվ. աշխ., էջ 82): «Ան որս ասեն ոմանք ի մերոցն, եթէ ըստ ձեր բանումդ՝ յոռի ուրեմն է եւ երկնային անձն քան զմարդկայինսն, քանզի երկնային անձն բացակապարեաց զմեր մարմնս, որում որպէս գործոց պիտանանայ մեր հոգիս: Ան դա ասելի է, թէ եթէ հային անձն ոչ միայն զմեր մարմնս բացակապարեաց, այլ եւ զանբանիցն եւ զտնկոյն» (Դավթ Անյաղթ, Երկասիրությունը, էջ 311):

14 Կապադովկյան երկու նշանավոր հայրերի՝ Գրիգոր Նազիանզացու եւ Գրիգոր Նյուսացու ազդեցությունը հայ մատենագրության մեջ գնահատելու առումով շահեկան կլինեք օգտագործել Կ. Մուրադյանի մեկնադրությունները՝ «Գրիգոր Նազիանզացու հայ մատենագրության մեջ», Երևան, 1983 եւ «Գրիգոր Նյուսացու հայ մատենագրության մեջ», Երևան, 1993: Գրիգոր Նազիանզացու պարագային հեղինակը հաճախակի է դիմում Գի Լաֆոնտեյնի եւ Բեռնար Կուլիի հեղինակած աշխատությանը՝ La version arménienne des discours de Grégoire de Nazianze. Tradition manuscrite et historique du texte, Louvain : Peeters, 1983. (CSCO ; vol. 446 ; Subsidia ; tome 67) :

րության եկեղեցու հայրերին ավանդված ժառանգությունն է¹⁵: Արժեքավոր է հասկանալու եզրի կիրառության քննությունը բյուզանդական աստվածաբանության մեջ, որպեսզի հստակորեն ուրվագծվում է հակաքաղկեդոնական եկեղեցիների դեմ պայքարից ներշնչված եզրի միպոմնավոր անարեսումը:

Ուսումնասիրությունն ամբողջացնելու դիպավորությամբ հեղինակը քննում է Ելից ԻԶ 1-14 սուրբգրային պատմի հունարեն, ասորերեն և հայերեն տարբերակները: Սույն հավաքածու, որ Դ դարից սկսած այլաբանորեն է ընթերցվել՝ աղերսվելով Քրիստոսի մարդեղության գաղափարի հետ, ավելի է ընդգծում աստվածաբանական եզրերի ընկալման տարբերությունները երեք լեզուներում և կարևորում եզրաբանության քննությունը քրիստոսաբանական երկխոսությունը ճիշտ հասկանալու համար: Քաղկեդոնի ժողովի արդյունքում արդեն ունեցած բաժանումից հետո էլ հայ աստվածաբանները շարունակել են տարբերակել «խառնումն» և «խառնակումն» եզրերը՝ արդեն չփախելով սխալ և թյուր մեկնաբանությունների: Գալով Վահանի երկի քրիստոսաբանությանը՝ հեղինակը նկատում է, որ այս պարագային «խառնումն» եզրը միության ամենավերջին աստիճանն է, որին շարունակաբար անդրադառնում է թղթի հեղինակը: Փոքր պատրիարքը հայերին հասցեագրված իր նամակներում հետևողականորեն հերքում է «խառնում-միության» այս գաղափարը: Հեղինակի հավաստմամբ եզրի առկայությունն ու ընդունումը Վահանի թղթի հեղինակի կողմից և նրա մեկնաբանական որոշ եզրերի նմանությունը Սահակ Մույս վարդապետի կողմից Փոքր պատրիարքին ի պատասխան ուղղված նամակին, թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Վահանի թուղթը հակաքաղկեդոնական միջավայրի ծնունդ է:

Հենց այս հարցի քննարկմանն է նվիրված Գ գլուխը (էջ 130-211), որպեսզի համեմատվում է Վահանի երկը մի քանի դար առաջ հայերենով գրված բնագրերի, հասկանալու՝ Թեոդորոս Զոթենավորի (մոտ. 4675 ?), Նովիան Օմեցու (մոտ. 4728), Խոսրովիկ վարդապետի (մոտ. 4730), և Սյուրիանոս Սյունեցու (մոտ. 4735) երկերի հետ. հեղինակներ, որոնք ձեռնարկել են վերջնական արձագանքի են բերել Հայոց եկեղեցու քրիստոսաբանական դիրքորոշումը: Վահանի երկը համեմատվում է նաև իր ժամանակի մյուս նմանատիպ աշխատությունների (Սահակի նամակը Փոքրին, Նանա Մծբնացու, Զաքարիայի և Սահակ վարդապետի հավաքածու հանգանակները) հետ: Այսպես Սահակի՝ Զաքարիային ուղղված նամակի պրոքալկեդոնական շեշտադրումները Ի. Դորֆմանը կեղծիք է հայտարարում (էջ 133): Ներառված է բավական նորարարական ոգով է ներկայացվում նամակի դավանաբանական կողմի հռետորական վերլուծումը: Այսպես հեղինակը հետևողականորեն քննում և վերհանում է փաստաթղթի կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Ըստ այսմ, ճաշի ամենատեղար մասը՝ Է բաժինը, խոսում է հիմնականում «Առանձնատրական միության» մասին և ունի Նաափամբին բնորոշ կառուցվածք: Այնուհետև վերլուծվում են արարչության վերաբերող հավաքածուները և երկի քրիստոսաբանությունը: Այսպես հեղինակն արարչության վերաբերյալ հավաքածուները քննելիս Վահանի հիմնական աղբյուրներ է մատնանշում Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ը և Գրիգոր Լուսավորչի «Վարդապետություն»-ը: Նարկ է նշել, որ հեղինակի այս թեմատիկ-բնագրային քննությունը հաստատվում է Վահանի երկի Ա և Բ

15 Ներառված կլինեն «խառնումն» եզրի կիրառության ուսումնասիրությունը նախաքաղկեդոնական հայ քրիստոսաբանության մեջ:

հապվածների՝ նույն հեղինակի գրչին պատկանելու փաստը: Նիմնականում ելնելով երկու մասերում արտահայտված քրիստոսաբանական հայացքների նույնականությունից՝ հեղինակը փորձում է հաստատել նաեւ Վահանի հակաքաղկեդոնական միջավայրից լինելու իր ենթադրությունը: Սակայն հեղինակն իրավացիորեն ընգծում է, որ Վահանը հայ-բյուզանդական երկխոսության շրջանակներում ձեռնամուխ է եղել քրիստոսաբանական ոսկե միջինի սպեղծմանը՝ կիրառելով նոր քրիստոսաբանական ձեակերպումներ եւ բանաձեւեր¹⁶: Նույն այս բաժնում՝ քաղաքակրթական ծանոթագրություններից մեկի մեջ (էջ 141, ծնթգր. 50), հեղինակը նշում է, որ «Սուրբ Աստուած» երգի մեջ ավելացված «որ խաչեցար վասն մեր» արտահայտությունը Նայոց եկեղեցու կողմից որդեգրվել է Դվինի Բ ժողովում (553-555)՝ իբրեւ հուլիանական դիրքորոշում: Նեղինակը կարծում է նաեւ, որ «Սուրբ Աստուած»-ի ծիսական կիրառությունը կապված է հիմնականում Խաչի պաշտամունքի հետ՝ Ավագ Ուրբաթ եւ Խաչվերացի օրերին, եւ որ այդ հավելումը միշտ հերքվել է բյուզանդացիների կողմից՝ իբրեւ հակաքաղկեդոնական ոգով արված մի անօրինական խմբագրում: Առ այս հարկ է նշել, սակայն, որ «Սուրբ Աստուած»-ի մասին հայոց մեջ եղել են բազմաթիվ ավանդություններ՝ կապված հիմնականում երուսաղեմական ծեսի առանձնահատկությունների հետ¹⁷: Այս առումով պակաս հիմնավորված է հնչում հեղինակի վերոնշյալ հաստատումը, թե երգի նմանատիպ որդեգրումը հուլիանական էր¹⁸:

Գլխի Դ բաժնում Վահանի քրիստոսաբանական հայացքների քննությամբ, մասնավորապես Քրիստոսի չարչարանքների եւ խաչելության դրվագների՝ Վահանի վերլուծումների հիման վրա, հեղինակը վերջնականապես հանգում է այն եզրակացության, որ երկի Ա եւ Բ մասերը պատկանում են միեւնույն հեղինակի գրչին, եւ որ այդ հեղինակը հայ հակաքաղկեդոնական միջավայրում կրթված անձնավորություն է: Ըստ հեղինակի՝ Վահանի քրիստոսաբանական համակարգում առանձնանում է հարկապես աստվածային եւ մարդկային բնությունների փոխհարաբերության մեկնաբանումը «խառնումն» երգի կիրառությամբ: Այս առումով հիշարժան են հարկապես Գրիգոր Լուսավորչի «Վարդապետութեան», Սահակ Մուրթի «Բացայայտութեան» եւ Վահանի երկերի միջեւ անցկացված զուգահեռները, որոնք

16 Այս առումով շահեկան է հարկապես գրքի վերջում առկա փոքրիկ բառարանը՝ *Lexique*-ը, որտեղ ներկայացվում են բնագրերում օգտագործված դավանաբանական եզրերի հայերեն եւ հունարեն համարժեքները (էջ 273-283):

17 Լաբին կրոնավորումի էզերիան (Դ դար), որ ուխտավորաբար գտնվում էր Երուսաղեմում, իր հայրնի «Ուղեգրութեան» մեջ ներկայացնում է Ավագ Շաբաթվա ընթացքում կատարվող Խաչի պաշտամունքի մի ծիսակատարություն, որն իր արտաքին ձևով չափ նման է Նայ Եկեղեցում կատարվող Ավագ Ուրբաթի Խաչի թափոթին (հմմտ. *Égérie, Journal de voyage (Itinéraire)*, introduction, texte critique, notes, index et cartes par Maraval Pierre, SC 296, p. 287): Երուսաղեմի Ն^Պ 121 ձեռագրում պահպանված Դ դարի երուսաղեմական ծեսի ամենավաղ վկայություններից մեկը՝ Երուսաղեմյան Ճաշոցը («Սահմանք» կամ «Տիպիկոն» է անվանվում դրա հունարեն փարբերակը, փես **Շ. Ռ-ընու**, «Ճաշոց գրքի ծագումն ու զարգացումը», ՊԲՆ, 2 (1987), էջ 28-45), վերոնշյալ ծիսակատարության եւ Սուրբ Խաչի պաշտամունքի մասին հետևյալ կերպ է խոսում. «Այգուն ուրբաթուն. դնի պատուական փայտ խաչին առաջի Սրբոյ Գողգոթայի : Եւ ժողովեալքն երկրպագեն. մինչեւ ի վեց ժամն կատարի երկրպագութիւն» (փես *u Le Codex Arménien Jérusalem 121*, II. Édition comparée du texte et de deux autres manuscrits ; introduction, textes, traduction et notes par Athanase Renoux, PO 36 ; fsc. 2, n°168, Brepols, Turnhout/Belgique 1971, 280-281):

18 Նեղինակը, այնուամենայնիվ, խոստովանում է, որ բյուզանդական ծիսական ավանդությունը որոշ դեպքերում պահպանել է օրիներգի նախնական քրիստոսաբանական բնույթը. «Dans certains cas, cependant, la liturgie byzantine a retenu le caractère christologique originel de l'hymne» (էջ 142) :

բոլորն էլ, ըստ հեղինակի, իբրեւ աղբյուր ունեն Այոսեղ Ալեքսանդրացու դավանաբանական դիրքորոշումը Քրիստոսի մարմնի եւ աստվածության փոխհարաբերության վերաբերյալ¹⁹: Նաջորդիվ հեղինակը վեր է հանում Վահանի «մի՝ յերկուց բնութեանց» սկզբունքով մշակված քրիստոսաբանական ձեւակերպումը՝ այն կապելով Նանա Ասորու (ՄԾԲնեցու) Նովիանոս Ավետարանի մեկնության մեջ արտահայտված քրիստոսաբանական գաղափարների հետ (էջ 175): Ի մի բերելով դարաշրջանի հայ քրիստոսաբանական մտքի ներկայացուցիչների հայացքները՝ հեղինակն իրավացիորեն նշում է, որ այդ շրջանի հայ աստվածաբաններին բնորոշ էր միաբնադավան կոշտ դիրքորոշման ավելի «երկխոսական» (dialogale) մեկնաբանությունը: Այս գաղափարի հաջորդական զարգացումներն են «մարդաբանական մոդելի», «հարկությունների եւ հարկացյալի վերագրման», «միության եւ դրա ստորոգությունների», «ներգործությունների եւ դրանց միակ աղբյուրի»²⁰ մեկնաբանությունները՝ մեծապես ազդված վաղ եկեղեցու հայրերի եւ Վահանի ժամանակակից աստվածաբանների երկերից քաղված մեջբերումներով: Այնուհետեւ ներկայացվում է, Վահանի խոսքերով ասած, «արքայական ճանապարհը», այսինքն՝ քրիստոսաբանական ոսկե միջինը, որ թույլ պիտի տար զարգացնել եւ իրականացնել հայ-բյուզանդական աստվածաբանական երկխոսությունը:

Գրքի Դ գլուխը (էջ 212-240) նվիրված է Շիրակավանի ժողովի կանոնների՝ իբրեւ հայ-բյուզանդական հարաբերություններում մի բացառիկ իրադարձության քննությանը: Նեղիմակը փորձում է վերականգնել այն պատմաքաղաքական ազդակները, որոնց պայմաններում Բյուզանդիան ձգտում էր Նայոց եկեղեցու հետ Շիրակավանում միություն կնքել 862 թ.: Այս իրադարձությունները քննվում են Զ - Թ դարերի բյուզանդական օրոգորչության կրողների (Մաքսիմ Խոստովանող, Զ եւ Է փիեզերական ժողովներ, Թեոփան Խոստովանող, Փոպ պապրիարք եւն.) երկերի տեսանկյունից: Շեշտվելով մասնավորապես Թ կանոնում առկա «Սուրբ Աստուած» օրհներգի բառերի քրիստոսաբանական մեկնությունը՝ հեղինակն իրավացիորեն մարմնավորում է Վահանի նամակների հետ սույն կանոնների սկզբնաղբյուրային ընդհանրությունը: Սակայն այս գլխի հիմնական արժեքը, կարելի է ասել, կանոնների քաղաքական-եկեղեցաբանական բազմակողմանի քննությունն է: Ըստ հեղինակի, ժողովի ժամանակ առկա էին միություն հաստատելու համար նպաստավոր հանգամանքներ: Բյուզանդական կողմից Փոպ պապրիարքի ուսուցիչ Գրիգոր Ասբեստասի (800-879/880) հրեաների՝ կայսերական իշխանության հրամանով բռնի մկրտության դեմ գրված երկն էր, որ ոչ ուղղափառներին եւ ոչ քրիստոնյաներին դարձի բերելու համար պարտադրում էր հավատքի մաքրության, այլ խոսքով՝ ուղղափառության քննություն: Նայելի՝ Բյուզանդիային անցած

19 Նկարագրի կլինեւ հարկապես Նայոց պատարագի մեջ կիրառվող անարաբ հացի՝ բաղաբջի գործածությունը՝ իբրեւ Քրիստոսի անարաբ եւ մեղքից զերծ մարմնի փոխակերպված օրինակ, համեմատել նշված դավանաբանական մեկնաբանությունների հետ: Այս ծիսական առանձնահատկությամբ է մասամբ պայմանավորված հայոց դիրքորոշումը Քրիստոսի մարմնի անապականության վերաբերյալ: Ի վերջո, անապականության այս մեկնաբանումն իբրեւ վերջնական նպատակ ունի քրիստոնեական փրկաբանությունը, որի ամենացայտուն արտահայտությունն ու կիզակերն է պապարագը՝ Քրիստոսի մարմնի եւ արյան հաղորդությամբ հավաքացյալին փրկություն բաշխող իրականությունը:

20 Ուշագրավ է հարկապես հեղինակի այն դիտարկումը, թե այս առումով Վահանի քրիստոսաբանական հայացքները մոտենում են միակամյա վարդապետությանը:

պարաճններում հայտնված հայ առաքելական դավանանքի հավաքացյալներին ծուլումից ետ պահելու մտավախությունն էր, որով ժողովի կանոնները մեծավ մասամբ ուղղված էին այն հավաքացյալների դեմ, ովքեր մարդահաճությամբ եւ պասիվությամբ էին ընդունել Քաղկեդոնի ժողովի ուղղափառությունը: Վերջին փաստը արտացոլված է հավկապես ԺԳ կանոնում: Գ եւ Դ գլուխներում քննելով հայ-բյուզանդական երկխոսության փեսական եւ եզրաքանական խնդիրները՝ հեղինակը ներկայացնում է նաեւ Առաջին երեք Տիեզերական ժողովների հայեցակարգը եւ 433 թ.Նամաձայնության բանաձեւը (Formule de concorde), անդրադառնում է Նայոց եկեղեցու դավանաքանական բանաձեւերի կարգավորմանը Թեոդոսուպոլիս/Կարին ժողովի (632/3) ժամանակ, առանձնացնում է Թ դարի երկրորդ կեսին նախորդող ընթացիկ աստվածաբանական խնդիրները:

Իբրեւ եզրակացություն՝ հեղինակը նշում է, որ չնայած երկխոսությունը գրեթե հաջողվել էր Շիրակավանի կանոններում, այնուամենայնիվ, ժողովից կարճ ժամանակ անց ստեղծված քաղաքական իրավիճակը մոռացնել էր փախի այն: Մասնավորապես բյուզանդացիների հաջողությունը բուլղարների շրջանում եւ նրանց համար նոր արքեպիսկոպոսի ձեռնադրությունը, ինչպես նաեւ Աշոտ Ա Բագրատունի իշխանաց իշխանի թագադրումը 884/885 թ. երկուսերեք մայրում են հետաքրքրությունը ժողովի եւ նրա սահմանած կանոնների նկատմամբ: Այս է պարզապես, որ ոչ Նովիաննես Դրասխանակերպցին եւ ոչ էլ Կիրակոս Գանձակեցին բացարձակապես չեն խոսում ժողովի մասին, իսկ բյուզանդական կողմից 882/883 թ. խմբագրված Փոպի Նոմկանոնը (ԺԴ փոփոխությունների բյուզանդական կանոնագիրք) ոչ մի արձագանք չունի վերոնշյալ ժողովի մասին: Այսպեղից հեղինակը եզրակացնում է, որ ժողովի կանոններին ծանոթ Տարոնի հայ քաղեղոնականներն են ստեղծել «Առ Զաքարիա» նամակը՝ իբրեւ մի ջափագովություն ընդդեմ ժողովի ԺԳ եւ ԺԴ կանոնների:

Գրքի վերջին՝ Ե գլուխը (էջ 241-262) Փոպ պատրիարքի՝ իշխանաց իշխան Աշոտին ուղղված նամակի²¹ եւ Սահակ Մուրթի պատասխան նամակի քննությունն է: Այս մանրակրկիտ վերլուծության մեջ կարելի է առանձնացնել Փոպի՝ «ուղղափառություն» հասկացության ըմբռնմանը եւ Սահակ Մուրթի պատասխան նամակում այդ ձեւակերպման քննարկմանը նվիրված դիտարկումները: Դարելով Սահակի եւ նրանից առաջ ու հետո եղած հայ աստվածաբանների երկերի վերլուծությունից՝ հայոց մեջ հավաքքի ուղղափառության գրավականը դեռեւս Վրթանես Քերթոլից (մոտ 550 - 620) եղել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Սահակի այս մեկնաբանությունը, ըստ հեղինակի, թերեւս մի հակահարված էր Փոպի՝ «Ընդդեմ աստվածաշարժարների» երկում Պեդրոս առաքյալի կերպարի մեկնությանը, որով Փոպն ինքն էլ հետեւում էր իր նախորդներից մեկին՝ Նիկեփոր պատրիարքին (806-815): Մյուս կարելի էր առանձնահատկությունն այս նամակի՝ Տիեզերական առաջին երեք ժողովների եւ Քաղկեդոնի հետ դրանց ունեցած հարաբերության Փոպի մեկնության ներկայացումն է: Ըստ էության միաբնադավան եկեղեցիների համար բյուզանդացիների հետ երկխոսության գալու գլխավոր խոչընդոտը Դ Տիեզերական ժողովն էր: Այս առումով Փոպն իր ջանքերը կենտրոնացնում է հիմնականում Քաղկեդոնի ժողովի մեկնության վրա՝ «արդարացնելով» այն Զ Տիեզերական՝ Կոստանդնուպոլսի Բ ժողովի (680-681) լույսի ներքո: Այս առումով Փոպը հետեւում է բյուզանդական աստվածաբանության մեջ հայտնի Նովիաննես Դամաս-

21 Նամակի թարգմանությունը տրված է գրքի Ա մասում, էջ 24-31 :

կացու ձեռակերպմանը, ըստ որի «միաբնակ» եկեղեցիները, բացի Քաղկեդոնի ժողովը մերժելու մոլորությունից, մնացած ամեն ինչում ուղղափառ են²²:

Գրքի վերջում հեղինակն ի մի է բերում աշխարհային ընթացքում իր կարարած հիմնական եզրակացությունները (էջ 263-267): Աշխարհային մեջ օգտագործված հայերեն եւ հունարեն վավերագրերի աստվածաբանական բառապաշարի յուրահատկություններն ընդգծելու միտումով Ի.Դորֆման-Լազարելը հավելվածում (էջ 269-283) դասակարգում եւ ներկայացնում է համապատասխան բառազանձը: Վերջում կցված է տարածաշրջանի քարտեզը (էջ 285), հարցի պարմությանը վերաբերող մատենագրությունը (էջ 287-318) եւ անձնանունների ցանկը (էջ 319-321):

Իզոր Դորֆմանի աշխարհային կարեւոր ներդրում է վերելում արժարժված խնդիրների, հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների հետազոտության բնագավառում: Սպասում ենք հեղինակի նոր հետազոտություններին:

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ
ՇԱՆԵ ԱԲԵՂԱ ԱՆԱՆՅԱՆ

22 Նովիաննես Դամասկացու այս մտքի մանրամասն քննությանն է նվիրված Գ. Մարցելուսի վերջերս հրապարակված հոդվածը՝ «Le refus de Chalcedoine exclut-il de l'Orthodoxie ?», A. Argyriou (խմբ.) *Chemins de la christologie orthodoxe*, Paris, éd. Desclée, 2005, էջ 191-207:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԿՐԿՆԱԿԱԶՄԵՐԸ¹

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի թանգարաններում (Ալեք եւ Մարի Մանուկյան Գանձարան, Մայր Տաճարի եւ Տին Վեհարանի թանգարաններ) ցուցադրվում են շուրջ 70 կրկնակազմեր: Դրանք *կրկնակազմեր* են կոչվում, որովհետեւ ավելացվել են ձեռագրերի կամ փայագրերի բուն կազմերի վրա, որոնք սովորաբար լինում են փախսրակե կամ սփվարաթղթե միջուկով շագանակագույն կաշիներ: Այդ կրկնակազմերը ժամանակագրական առումով ընդգրկում են 1499 թվականից մինչեւ 1914 թվականը. նրանց մեծ մասը 18-19-րդ դարերի գործեր են: Կրկնակազմերի գերակշռող մասը, ըստ պարունակած նյութի բովանդակության, ավելացվել է Ավետարանների վրա, համեմատաբար քիչ են հինկրակարանային գրքերը, կա մեկ Պարզաբուսար եւ մեկ Սաղմոս: Որոշ կրկնակազմեր էլ ժամանակի ընթացքում կորցրել են իրենց միջուկ-ներդիրները². դրանք, հավանաբար, կցված են եղել Ավետարանների: Կրկնակազմերին եւ կազմին ամրացված մետաղե խաչերին հաճախ հանդիպում են փորագրված արձանագրություններ, որոնք հիշատակագրական բնույթի են: Նրանցում հիշատակվում են՝ ա) **սպացոռների կամ հեղազա րերերի անուններ**³՝ Քնքուշ մայր (1499 թ., Արծկե), Յոհան, Մեհրաբ, Շահում, Մարտիրոս (1639 թ.), Յանա, Պողոս, Նուռն (1641 թ.), Կիրակոսի որդի Զաքարե (1677 թ.), Փարիխան, Ովանեսի կողակից Սուրում, Առաքելի կողակից Աջաբխան, Շուշան, Յակոբջան (1678 թ.), Աթուն, Վարդան, Քամել (1683 թ.), Աթան (17-րդ դ.), Առաքել (1710 թ.), Փիլիպպոսի որդի Կեր Եղիսել (1714 թ.), Մարտիրոս վրդ. ([1759] թ.), Կարապետի որդի ոսկերիչ Պետրոս (1781 թ.), մահպետի Աղեքսանդր, մահպետի Յովհաննես (1781 թ.), Զեյթունցի Յակոբ քահանայ (1788 թ.), մահպետի Յարութիւն (1793 թ.), մահպետի Օհաննես (1795 թ.), Սպեփանոս եպս. (1797 թ.), Պապանան Անթառամ (1798 թ.), Դանիելի որդի մահպետի Օհաննես (1799 թ.), Նիպոլոս, Սուլթան (18-րդ դ.), Աբրահամի դուստր Սրբուհի (1804 թ.), Սահակի որդի Մարգար եւ Փիլիպպոսի դուստր Մարթա (1814 թ.), Էդիրնեցի մահպետի Մկրտիչ (1819 թ.), Ֆիլիպեցի Դավիթ աղայի կին Մարիամ, Թագատր աղայի կին Կարաբրինե եւ Միրճան աղայի կին Եվայ (1820 թ.), րեր Յովհաննես (1824 թ.), րեր Անպոն աագ քահանայ ([1828] թ.), րեր Յարութիւն (1837 թ.), Աբրահամ (1837 թ.), հանգուցեալ Մուրաի (1846 թ.), Եղիսաբեթ, մահպետի Կարապետ եւ Մանուկ (1855 թ.), Գրիգոր արքեպս. Զուլայեցի (1879 թ.), բ) **կազմեր սրեղծողների անուններ**⁴ խոջա Թումենց Գրիգոր (1768 թ.), Փիրկալամի որդի Յովհաննես (1803 թ.), Խաչատր վրդ. (1819 թ.), գ) **սրեղծման վայրեր**⁵՝ Ս. Աստուածածին եւ Պարերազմի Ս. Նշան (Արծկե, 1499 թ.), Ս. Գեորգ (Լիմ, 1759 թ.), Ս. Աստուածածին (1768 թ.), Մշոյ Ս. Կարապետ

¹ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի թանգարանների փնթեքն Տ. Ասողիկ քին. Կարապետյանի եւ Գանձարան աշխատակիցների աջակցությամբ գրված այս հոդվածի համար հայտնում եմ իմ խորին շնորհակալությունը:

² Տես Գանձարան, թ. 65, 153, 248, 275, 276, 280-282:

(1769, 1799, [1861] թթ.), Ս. Թեոդորոս (1781, 1793, 1795 թթ.), Ս. Թադեոս Առաքեալ (1797, 1814 թթ.), Կ. Պոլիս (1798 թ.), Ս. Կիրակոս (18-րդ դ.), Ս. Էջմիածին (18-րդ դ., 1819 թ.), Վա-
նի Ս. Էջմիածին (1803 թ.), Քիշինեի Ս. Աստուածածին ([1828] թ.), Շխնոց Ս. Յովհաննէս
(1837 թ., Էրզրում), Կարնոյ Ս. Աստուածածին (1837 թ.), Նազրու Ս. Շամցունկա եկեղեցի
(1846 թ.), Ս. Պողոս եւ Պետրոս եկեղեցի (1855 թ.), Կալկաթա (1879 թ.):

Սույն կրկնակազմերը պատրաստված են արծաթից եւ ոսկուց եւ հաճախ զարդար-
ված են թանկարժեք ու հասարակ գունավոր քարերով: Կրկնակազմերն ընդհանրապէս
պատրաստում էին ոսկերիչ կամ արծաթագործ կազմարարները: Նրանք հիմնականում օգ-
տագործում էին արծաթ եւ ոսկի, որոնցից կրկնակազմեր էին սպեղծում ձուլման,³ ճնշման,
կռման, դրվագման, ոսկեթելի եւ արծաթաթելի ու հալարիկավոր հյուսվածքի (շիֆթիշ)⁴ եղա-
նակներով, փորագրությամբ, սեւադով, արծնապատմով (էմալապատմով),⁵ ոսկեզօծմամբ
եւ այլն⁶: Հաճախ ձուլման հետ միասին կիրառվել են նաեւ կռելու եւ դրվագելու եղանակ-
ները, իսկ երբեմն էլ թելահարիկավոր եղանակը կիրառված է դրվագման եւ փորագրման
ճարտարավեսարի հետ խառը⁷:

Կրկնակազմերի զարդարումը սերտորեն կապված է մանրանկարչության, քանդա-
կագործության եւ զարդարվեսարի ընդհանուր զարգացման հետ: Նրանք զարդարված են
սրբանկարական պատկերագրություններով, զարդանախշերով ու ծաղկազարդերով⁸: Ինչ-
պէս վերետում նշեցինք, կրկնակազմերի մեծ մասն ավելացվել է Ավետարան բովանդակող
գրքերի վրա, ըստ այդմ էլ, սովորաբար, Ա փեղկին պատկերված է *Խաչակրություն*: Այն ունի
կարեւորագույն խորհրդաբանություն. խաչը դրվեց երկրի եւ երկնքի միջեւ որպէս Աստու

3 Տե՛ս Մայր Տաճար թ. 875, 878, 880, Գանձաբուն թ. 48, 108, 41, 248, 273 (այս եղանակով են պատրաստված
մեր արծաթե կազմերի մի մասը եւ, հատկապէս, երանց վրա եղած զարդերը):

4 Տե՛ս Մայր Տաճար թ. 871, 872:

5 Տե՛ս Մայր Տաճար թ. 881, Գանձաբուն թ. 41:

6 Տե՛ս Վ. Ա. Աբրահամյան, Արեւմտեան Նախապատմութիւն 4-13-րդ դդ., Երեւան, 1956, էջ 113, 121-153, Ա.
Մալխասյան, Նախքան ձեռագրերի կազմերը եւ երանց պատրաստման եղանակները, «Էջմիածին», 1995, թ. 2-3,
1995, էջ 75-80:

7 Տե՛ս Մայր Տաճար թ. 54, 881:

8 Մեզ հասած կրկնակազմերի միայն մի մասն ունի գեղարվեստական արժեք: Հայկ Տեր-Ղեւոնդյանը նկատում է,
որ «... թէ՛ մնացածները իրենց որակով ցանկալի արժէքներ չեն ներկայացնում, սակայն հայ ազգային գանձարանի
հագուազիւք նմոշներէն են, նշխարներ, որոնք արժանի են մեր ուշադրութեան եւ հոգապարութեան» (տե՛ս, Վ. Տեր-
Ղեւոնդյան, Երեւանի Մաքենադարանի մեթաղեայ ձեռագրակազմերու ցուցակ, Ա մաս, «Նանդէա մամօրեայ»,
Վիեննա, 1984, էջ 283): Կրկնակազմերին արված պատկերագրությունները նույնպէս գալիս են քրիստոնէական
դասական հնադարից եւ հիմնականում համաքրիստոնէական կանոնական հորինվածքներ են: Միջնադարյան
Նախապատմութիւն արվեստի ընդհանրապէս կանոնական էր, որն ինքնին փեսականորեն մշակված ու հղկված
խորհրդաբանական, պատկերագրական, դասականաբանական, գեղարվեստական սկզբունքների հանրագումար էր:
Կանոնական լինելով հանդերձ՝ հայկական միջնադարյան արվեստն ինքնապիւլ էր թե՛ պատկերագրութեամբ եւ թե՛
գեղարվեստական, ոճական բազմազանութեամբ (տե՛ս «Ավետարանական պատկերներ», հեղինակ-կազմողներ՝
Մարթնոսյան Կ., Ավերիսյան Ա., Երեւան, 1993, էջ 5-6): Համաքրիստոնէական պատկերագրության կանոնական
հորինվածքներն իրենց մեջ շարք հաճախ պարունակում են մանրամասներ, որոնք, բացակայելով ընդհանուր
կանոնում, պայմանավորված են թարգմանական որեւէ երկի հայացված փաթեթակի բովանդակությամբ: «Նայ
միջնադարյան կերպարվեստի հորինվածքային առանձնահատկություններն օրինակարգելիս,՝ նկատում է Վ.
Քյոսեյանը,՝ կարեւոր դեր է վերապահվել ինչպէս սուրբգրային պարականոններին, այնպէս էլ մեկնաբանական
գրականութեանը: Սրանք հիմք են ծառայել հորինվածքային շարք ձեւերի համար: Վերջիններս լայնորեն կիրարկվել
են մասնավորաբար ավետարանական պատկերաշարում» (տե՛ս Վ. Քյոսեյան, Դրվագներ հայ միջնադարյան
արվեստի աստվածաբանության (Նայ միջնադարյան կերպարվեստի աստվածաբանության շուրջ), Ս. Էջմիածին,
1995, էջ 7):

եւ մարդկանց հաշվության նշան, Նոր Ուխտ, որը սրբագործվեց Հիսուսի մաքրագործող Արյամբ⁹: Խաչից ձախ եւ աջ¹⁰ պարկերված են Մարիամ Աստվածածինը եւ Նովհաննես ավետարանիչը¹¹: Խաչելության վերետում դիմապարկեր արեգակ եւ լուսին¹² են, ներքետում՝ Ադամի գանգն է: Որոշ կազմերին խաչի աջ կողմում՝ Նովհաննեսից առաջ, պարկերված է ծնկաչոք, ներքեւի խաչափայտին փարված կին, որը, հավանաբար, Մարիամներից մեկն է կամ էլ պարկերված է Աստվածամայրը «յընթացս», այսինքն՝ ձախ կողմում պարկերված է Աստվածամոր գալուստը, իսկ աջում՝ նրա ողբը¹³: Երբեմն էլ Աստվածամոր եւ Նովհաննեսի կողքին հայտնվում են մեկական այլ պարկերներ¹⁴: Խաչելության փեսարանում Մարիամի եւ Նովհաննեսի փոխարեն հանդիպում է երեք կանանց եւ մեկ նիզակավոր զինվորի պարկերազրություն եւս¹⁵: Կրկնակազմերի Ա (կամ Բ) փեղկին երբեմն պարկերվում է *Ավետում*¹⁶, որը ներկայացնում է Հիսուսի մարդեղության՝ երկրային առաքելության սկզբնավորումը: Կրկնակազմերի Բ փեղկերին սովորաբար պարկերված է *Աստվածամայրը*՝ մանուկ Հիսուսը գրկին¹⁷, ուրբերի փակ դեպի վեր ուղղված կիսալուսին¹⁸: Հաճախակի հանդիպում է *Հարության* փեսարանը¹⁹, երբեմն՝ *Ծննդյան* պարկերազրությունը²⁰: Երկու փեղկերի անկյուններում փակցված են լինում ավետարանիչների կամ նրանց խորհրդանիշների (երբեմն այս երկուսն իրար հետ միասին) կամ հրեշտակների պարկերներ²¹: Կրկնակազմ փեղկերին, եզրագծում եւ ազար մնացած մասերում, երբեմն նաեւ կազմի մեջքին եւ դռնակ(ներ)ին հանդիպում են գեղեցիկ զարդապարկերներ եւ ծաղկազարդեր²²: Պարկերազրություն ունեցող

9 «Ավետարանական պարկերներ», էջ 75:

10 Բոլոր դեպքերում նկարի ունենք դիմառայաց փարբերակը:

11 Տե՛ս Գանձապուն թ. 36, 100, 101, 105, Մայր Տաճար թ. 886 եւս:

12 Երկու լուսավորների միաժամանակյա պարկերումը ցույց է տալիս խաչելության հետեւանքով առաջացած բնության եւ ժամանակի օրինաչափության խախտումը (տե՛ս Ն. Քյոսեյան, նշվ. աշխ., էջ 18): Արեւն ու լուսինը խորհրդանշում են Հիսուսի գալիք դարապարանը եւ Աստուծո հաստատում, անփոփոխ վիճակը (արեւ)՝ ի հակադրություն Սափանայի (լուսին) փոփոխական անկափարությունը (տե՛ս, «Ավետարանական պարկերներ», էջ 76):

13 Տե՛ս Գանձապուն թ. 107, 148, 248, Մայր Տաճար թ. 883, 855 եւս:

14 Տե՛ս Գանձապուն թ. 33, 35, 273 եւս:

15 Տե՛ս Գանձապուն թ. 280-281, 1768 թ.:

16 Տե՛ս Գանձապուն թ. 157, 158, 274:

17 Տե՛ս Գանձապուն թ. 33, 37, 100, 148, 153, Մայր Տաճար թ. 570, 880, 886 եւս:

18 Պարկերազրության այս շարքում առանձնանում է 1741 թ. Կեսարիայում Շահմիր Մ. Հակոբի պարասպած ձեռագիր ճաշոցի կրկնակազմը, ուր պարկերված է Աստվածամոր թագադրումը: Աստվածամոր ուրբերի փակ քանդակված է օձ, որը կանոնական պարկերազրություն չէ եւ խորհրդանշում է Եվային. օձի պարկերազրությունը փոխարինել է կիսալուսնին (տե՛ս Մաշգոցյան Մարենադարան, ձեռ. № 10356):

19 Տե՛ս Գանձապուն թ. 101, 105, 106, 107, 153, 248 եւս: Նախասարեղծ Ադամի (հին մարդ) պարվիրանազանցության հետեւանքով ողջ փեղկերը հայտնվեց մահվան ճիրաններում, եւ Ադամի հոգեղեն եւ լուսավոր մարմինը ենթակա դարձավ մահվան: Հիսուս Քրիստոսի (նոր մարդ) խաչի ճանապարհով եւ հարությամբ վերականգնվեց աղամական մարմնի նախնական անապական վիճակը, խորհրդակցեցին դժոխքի դռները, եւ մահվան հրեշտակը (Սափանան) գրկվեց իր մահաբեր խաչից՝ կապվելով Քրիստոսի կենարար խաչի եւ հաղթական հարության ամենագոր կապանքով (տե՛ս, «Ավետարանական պարկերներ», էջ 81, 83):

20 Տե՛ս Գանձապուն թ. 36, 274, 275, 276 եւս:

21 Կրկնակազմերի պարկերազրությունը հմնվ. Յ. Корхмазян, К вопросу о каноне и стиле в армянской миниатюре по памятникам XIII-XIV вв., «Հայ արվեստին նվիրված միջազգային II սիմպոզիում», հ. IV, Երևան, 1978, էջ 51-56:

22 Աս. Մնացականյանը հայկական զարդարվեստի մասին խոսելիս նկատում է, որ հայկական հին ձևերի, պարկերացումների, կենցաղի, դիցարանության, բանահյուսության, զարդարվեստի մեջ եւ այլ բնագավառներում վիթխարի փեղ են գրավում ծաղիկներին ու վարսաղապողային օրգաններին նվիրված մոտիվները: Այս

կրկնակազմերից առանձնակի հիշատակելի են Գանձարան թ. 280, 281 (Ս. Ասրվածածին, 1768 թ.), 106 (Ս. Թեոդորոս, 1781 թ.), 107 (Ս. Թեոդորոս, 1793 թ.), 108 (1799 թ.), 101 (Կ. Պոլիս, 18-րդ դ.), 105 (18-րդ դ.), 273 (Կալկաթա, 1879 թ.), Մայր Տաճարի թ. 879 (Կ. Պոլիս, 1798 թ.) կրկնակազմերը:

Յուրօրինակ պարկերագրությամբ առանձնանում են 1798 թ. Կ. Պոլսում պարբերաբար արձարեց կրկնակազմի երկու փեղկերը (նկար 1), որոնք ավելացվել են 1796 թ. Կ. Պոլսում փայտագրված Ավետարանի բուն կազմին (Մայր Տաճար թ. 879)²³: Կրկնակազմ թիթեղները պարբերաբար արձարեց, ոսկեզօծ դրվագման եղանակով: Ա փեղկի արձանագրությունից փեղկեկանում ենք, որ Ավետարանի փեղ Պապայան մահպեսի Կարապետը Կ. Պոլսում արձարեց կրկնակազմը պարբերաբար է փվել իր՝ Պապայան հայրերի հիշատակին եւ Էջմիածնի նվիրակ Գալուստ վարդապետի ձեռքով 1798 թ. նվիրաբերել Ս. Էջմիածնին. «Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԱԲԵՏ[Ա]Ր[Ա]ՆՍ ՊԱՊԱՅԱՆ ՎԱՐՍՆ՝ ԱՆԴ[Ա]Ռ[Ա]ՄԻՆ ԷՒ ԱՌՆ Ն[Ո]Ր[Ա] Ի Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս Վ(Ա)ՆԳ(ՈՒ)ՅԵ(Ա)Լ /Մ(Ա)Ն(ՏԵՍ)Ի Վ(Ա)ՅՐ(Ա)Պ(Ե) ՏԻՆ ԷՒ ՇՆՈՐՀԻՆ ԻՐԻՈՅ ՍՏ(Ե)ՓԱՆԻՆ, Ի ԴՈՒՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ԷՋՄԻԱԾԻՆ, /ՁԵՌԱՄԲ ՆԻՐԱԿ ԳԱԼՈՒՍՏ Վ(Ա)ՐԴ(Ա)Պ(Ե)ՏԻՆ, Ի ՌՄԻՆ (1798) ԹՈՒՈՋ, Ի ՄԵՇՆ ՊՕԼԻՍ», «ՊԱՊԱՅԱՆ Մ(ԱՆ)Տ(Ե)ՍԻ /Կ(Ա)Ր(Ա)Պ(Ե)ՏԻՆ Է, Ձ[Ե]Ռ[Ա]ՄԲ /ԱԲԵՏ[Ա]Ր[Ա]Մ Վ(ԱՐ)Դ(ԱՊ)ՏԻՆ»²⁴: Կրկնակազմի Ա փեղկի վերին մասում՝ ամպերից վեր, պարկերված է Ս. Երրորդություն. ձախ մասում Նիսուսն է՝ կյոթ, ճաճանջավոր լուսապսակով, աջում՝ Նայր Ասրվածը եռանկյուն, ճաճանջավոր լուսապսակով, իսկ միջնամասի վերեւում՝ աղավաղված Սուրբ Նոգին է: Փեղկի միջնամասի բարձրաքանդակ ամպերի մեջ՝ ձախ եւ աջ կողմերում, դրվագված են մեկական ծնկաչոք հրեշտակներ, որոնց միջնամասերում չորս հրեշտակների գլխապարկերներ են: Ա փեղկի ներքեւի հարվածում՝ գեղեցիկ կամարների մեջ,

երեսային հիմքում ընկած էր այն մեծ դերը, որ խաղացել է բուսական աշխարհը նախնական երկրագործների եւ անասնապահների կյանքում, որոնց կյանքի գլխավոր նյութական աղբյուրներից մեկը՝ պտղաբերությունը, սկզբնավորվում եւ զարգանում է հիշյալ օրգանների մեջ եւ նրանց շնորհիվ: Դրանք, բնականաբար, դիվիլ են որպես պտղաբերության օրգաններ, ուստի եւ նրանց ձևերով մշակվել է համապատասխան գաղափարախոսություն: Այս վերջիններս կազմել են երկու հիմնական խումբ՝ ծաղկային եւ վարսանդա-պտղային, որոնք զարգացել են՝ հիմք ունենալով բուսական աշխարհի այդ օրգանների բնական ձևերը: Բուսական այդ գաղափարաձևերի մեջ ընդգրկվել է նաեւ կենդանական աշխարհի հեղ լայնված պտղաբերության հասկացողությունը, որոնց հիման վրա էլ սպեղծվել են նոր, ավելի բարդ կենդանաբուսական մոտիվներ: Նպաստելով թրիստոնական խաչք, փոխարինելով վարսանդապտղային սիմվոլիկ, հաճախ երևան է գալիս նրա հեղ միասին՝ միշտ նրան ենթարկելով իրեն. փես և Ա. Մ. Մանգականյան, Նայրական զարդարվեստ: Նիսուսական մոտիվների ծագումն ու գաղափարական բովանդակությունը, Երևան, 1955, էջ 80-81:

23 Կազմի մեջքը պարբերաբար է 6 գույք օղակաձև շրթաններից, իսկ փակիչներն այժմ ընկած են (եղել են ձեռնանման):

24 Արձանագրությունների վերձանման համար օգտագործել ենք ընդունված հեղեղյալ նշանները.

[]- լրացվում են բացակայող կամ չպահպանված փառերն ու փառաշարքերը,

< >- փառը կամ փառաշարքը արձանագրված են, բայց ավելորդ են,

()- ա. բացվում են հապավումները, բ. նշվում է Փրկչի թվականը, գ. թավից հեղտ արգամախարվում է ճիշտ փառը,

/- նշվում է փողի սկիզբը,

// - նշվում է նույն փողի շարունակությունը հաջորդ փեղկի վրա,

... - նշվում է արձանագրության վնասված մասը (անկախ նիշերի քանակից),

? ?- լրացվում են վնասված կամ ջնջված փառերը, որոնք հասկացվում են,

X-թավ (bold) նշվում են ուղղագրական սահմանված կանոններից շեղումները,

Ճ-ընդգծված (underline) նշվում են կապգրությունները:

պարկերված են բարձրաքանդակ, գահին բազմած չորս ավեփարանիչներն իրենց խորհրդանիշների հետ միասին՝ Մարդ, Առյուծ, Եգ, Արծիվ հաջորդականությամբ: Աննկարագրելի գեղեցիկ է Բ փեղկին ամրացված ոսկեգօծ թիթեղի Ծննդյան պարկերագրությունը. մոզերի ընթացքով (երկու տեսարան միաժամանակ՝ մոտենալը քարայրին եւ երկրպագությունը), հովիվներով, հեծյալ եւ հետեւակ զինվորների բանակով, շեփոհաարողներով եւ թմբկահարողով: Ամպերի միջից դեպի նորածինն են իջնում բազմաթիվ հրեշտակներ, իսկ փայլափայտ ասպդին պարկերված է Աստվածամայրը՝ մանուկ Նիսուրը գրկին: Թիթեղի վերին ձախ կողմում՝ գալարափայտային երկաթագիր, կա Եսայի մարգարե հայրնի խոսքերը. «ԱՆԱ /ԿՈՅՍ ՅՂ(Ա)ՍՅԻ ԵԷ /ԾՆՅԻ ՈՐԴԻ ԵԷ /ԿՈԶԵՍՅԵՆ Զ(Ա)ՆՈՒՆ /Ն(Ո)Ր(Ա) ԷՄՄ(Ա) ՆՈՒԷԼ» (Ես. Է 14): Իսկ ամպերին ժապավենաձեւ երկաթագիր կա Ավեփարանի հետեւյալ հափվածը. «ՏՐ(Ե)ՇՏ(Ա)ԿՔ ԻԶԵ[Ա]Լ ՅԵՐԿ/ՆԻՑ ԵՐԳԷՆ. ՓԱՌՔ Ի /Բ[Ա]ՐԶ[Ո]ԻՆՍ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Ց ԵԷ ԵՐԿԻՐ /Խ(Ա)Ղ(Ա)ՂՈՒ(Թ)Ի(ԻԲՆ), /Ի ՄԱՐԴԻՔ ՆԱԾՈՒ(Թ)Ի(ԲՆ)» (Ղուկ. Բ 14):

Ս. Էջմիածնի թանգարանների կրկնակազմերի մեջ առանձնանում է 1669 թ. Արզնում ընդօրինակված²⁵ մագաղաթե ձեռագիր Պարզաբունարի կազմը՝ պարբերական 18-րդ դարում Կ. Պոլսում կամ Կեսարիայում (նկար 2): Կրկնակազմը 10,3x7,2 սմ մեծության է, արծաթից, արծնապար: Ա փեղկի մեջտեղում՝ 7,2x3,2 սմ չափի ուղղանկյուն շրջանակի մեջ, բարձրաքանդակ, պարկերված է Տրդատ թագավորի մկրությունը, որի գլխավերեւում՝ ամպերի մեջ, աղավնակերպ Սուրբ Նոգին է (երկինքը՝ բաց կապույտ, իսկ աղավնակերպի շուրջ՝ շագանակագույն արծն է): Աջ կողմում՝ Գր. Լուսավորչի գլխավերեւում, պարկերված է Նոյի տապանը: Փեղկի եզրերում, պարկերագրության շուրջ զետեղված են փոքրիկ զարդանախշեր եւ կարմիր (2), նռնագույն (6), կանաչ (4) գույնի քարեր: Բ փեղկի եզրագարդերը ձեւավորված են Ա փեղկի նմանությամբ (8 նռնագույն եւ 4 կանաչ քարեր): Փեղկի մեջտեղում, բարձրաքանդակ, պարկերված է «Թարգմանիչը». ձախ կողմում Ներսես Շնորհալին է՝ եպիսկոպոսական գավազանով, մեջտեղում՝ Սահակ Պարթև կաթողիկոսը, աջ կողմում՝ Մաշտոց վարդապետը՝ վարդապետական գավազանով. երեքն էլ սրբացված են եւ լուսապսակներով: Պարկերի վերեւում՝ ամպերի մեջ, երկու հրեշտակներ ձեռքերով պահել են հայոց գրերը՝ այբուբենը: Կրկնակազմի մեջքին՝ 10,1x2,2 սմ չափի արծաթե թիթեղին, ձուլման եւ դրվագման եղանակներով պարկերված են բաց կապույտ, մուգ կանաչ եւ շագանակագույն երանգներով արծնապար զարդանախշեր:

Պարկերագրությամբ առանձնանում է 18-րդ դարի վերջում Էջմիածնում պարբերական արծաթե կրկնակազմը²⁶: Այն 26,4x18,8 սմ մեծության է, պարբերական է արծաթից՝ դրվագման եղանակով: Պարկերագրությունը պարզունակ ձեւով է արված: Ա փեղկին՝ 17,7x13,5 սմ չափի ուղղապարտ շրջանակի մեջ, բարձրաքանդակ, պարկերված է Ս. Էջմիածինը: Ձախ եւ աջ կողմերում պարկերված են երկու գմբեթավոր, համաչափ խորաններ, որոնց միջեւ եղած փարածությունում կան իրար մեջ պարկերված գմբեթավոր եւս փոքր եւ մեծ այլ խորաններ (փոքրով հավանաբար փորձել են պարկերել կենսական մուրաբի դիմացի գմբեթավոր զանգակատունը): Յուրաքանչյուր գմբեթին կա մեկական ծի-

25 Գանձաբուն թ. 41. գրիչ՝ Դավիթ Երեց, սրբագող՝ Ջուղայեցի Խաչատուր: Թերթ՝ 70:

26 Մայր Տաճար թ. 877. փպագիր Անգարան, Կ. Պոլիս, 1769 թ.:

գար: Մեծ գմբեթի վերետում Հիսուսի կիսանդրին է՝ աջ ձեռքը պարզած ներքեւ, իսկ ձախում՝ ոսկե ուռ (մուրճ) բռնած: Չախ եւ աջ կողմի միջին չափի գմբեթների վրա երկնքից սրընթաց իջնում են երկու աղավնիներ: Փոքր գմբեթավոր խորանի մեջ պարկերված է Աստվածամայրը՝ կրծքի մոտ ձեռքերն իրար միացրած, ոտքերի տակ կիսալուսին: Միջին գմբեթավոր խորանների մեջ, բարձրաքանդակ, պարկերված են ս. Ստեփանոս Նախավկան եւ ս. Նովհաննեսը՝ հայացքները դեպի Հիսուսն ուղղած: Օվալաձեւ շրջանակից դուրս՝ 21,4x14,6 սմ չափի ուղղանկյուն շրջանակի ներսի չորս անկյուններում, կլոր օղակների մեջ, բարձրաքանդակ, պարկերված են ավետարանիչներն իրենց խորհրդանիշերի հետ միասին: Ավետարանիչների պարկերագրության շուրջ կան գեղեցիկ ծաղկազարդեր: Փեղկին եզրագծով դրվագված են իրար միացված գեղեցիկ ծաղկազարդեր: Կրկնակազմի Բ փեղկը, կարծես, պարբասաված է այլ ձեռքով՝ փորձելով նմանեցնել Ա փեղկի զարդերին: Փեղկի մեջտեղում՝ 20,1x13,6 սմ չափի ուղղապատյոյ, օվալաձեւ շրջանակի մեջ պարկերված է Հարության քեսարանը: Հիսուսը՝ երկնքում (լուսապսակին քառաթեւ խաչ), իսկ ամպերի փոխարեն դրվագված են հրեշտակների՝ լուսապսակով եւ առանց լուսապսակի գլխիկներ: Ներքետում՝ գերեզմանի ձախ մասում, հրեշտակ է նստած, իսկ գերեզմանի շուրջ, գեպին ընկած են չորս զինվորներ: Օվալաձեւ շրջանակից դուրս՝ 21x14,6 սմ չափի ուղղանկյուն շրջանակի ներսի անկյուններում պարկերված են երկթեւ մեկական հրեշտակների գլուխներ: Փեղկին եզրագծով արված են ծաղկազարդեր, որոնք արծաթագործը փորձել է նմանեցնել Ա փեղկի արհեստավարժ արված ծաղկապարկերներին²⁷:

Ս. Էջմիածնի թանգարանների կրկնակազմերի արձանագրություններում կիրառված քառաքեսակների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ արձանագրությունները մեծ մասամբ փորագրված կամ դրվագված են երկաթագիր կոչվող քառաքեսակով: Մակավ հանդիպում են բոլորգիր քառաքեսակով (Մայր Տաճար թ. 884. 1677 թ., թ. 24. 17-րդ դ., թ. 879. 1798 թ., Կ. Պոլիս, թ. 872. 1769 թ., Էջմիածին, թ. 869. 19-րդ դ., Գանձապուն թ. 105. 18-րդ դ., թ. 154. 18-րդ դ., Կ. Պոլիս, թ. 156. 1820 թ., Հին Վեհարան թ. 488. 1903 թ., Կուրինա), երկաթագրի եւ բոլորգրի խառը կիրառությամբ (Գանձապուն թ. 100. 1781 թ., թ. 282. 18-19-րդ դդ., Վան), երկաթագրի մեջ առանձին բոլորգիր քառքերի (Յ՝ Մայր Տաճար թ. 24. 1641, 1678 թթ., Գանձապուն թ. 152. 1759 թ., Սբ. Գեորգ (Լիմ), թ. 280-281. 1768 թ. Նոր Զուղա՝ Մայր Տաճար թ. 879, 1798 թ., Կ. Պոլիս, Գանձապուն թ. 275. 1803 թ., Վանի Սբ. Էջմիածին, թ. 276. 1803 թ., Վանի Սբ. Էջմիածին, Հին Վեհարան թ. 474. 1805 թ., Կ. Պոլիս, Հին Վեհարան թ. 363. 1837 թ., Կարին, Ծ, 2՝ Գանձապուն թ. 101. 18-րդ դ., Կ. Պոլիս, Ծ՝ Մայր Տաճար թ. 24. 1683 թ., Յ՝ Հին Վեհարան թ. 474. 1805 թ., Կ. Պոլիս, թ. 363. 1837 թ., Կարին, Խ՝ Գանձապուն թ. 156. 1820 թ., թ. 4146/Գանձապուն թ. 30. 1855, Սբ. Պողոս եւ Պեպրոս եկեղեցի) կիրառմամբ արձանագրություններ:

Արձանագրություններում տեղ խնայելու նպատակով սուրբգրային որոշ բառեր կիրառված են հապավված ձևով: Հապավված բառի վրա դրվում է պարվի նշան (հորիզոնական գծիկ, երբեմն նաեւ առանց գծիկի): Հապավումը պահպանվում է նաեւ բառաթեքման ժամանակ.

27 Կրկնակազմի Ա եւ Բ փեղկերը սխալ են տեղադրված: Ա փեղկի վրա պահպանվել են կապիչների՝ փեղկին միացված հապավածները, որոնք պետք է միանալով ամրանային Բ փեղկին պահպանված 2 բարձրադիր, մեքաղե դուրս եկած գամերին:

ԱԾ _ Աստուած (Գանձապուն թ. 98, 156, 280-281, Մայր Տաճար թ. 879, Նին Վեհարան թ. 362),

ՏՐ _ Տէր (Գանձապուն թ. 36, 98, 152, 158, 248, 282, Մայր Տաճար թ. 24, 876, 879, 883, Նին Վեհարան թ. 362),

ՅՍ _ Յիսուս (Գանձապուն թ. 98),

ՔՍ _ Քրիստոս (Գանձապուն թ. 98, Մայր Տաճար թ. 879),

ՍԲ _ Սուրբ (Գանձապուն թ. 30, 65, 98, 101, 106, 107, 108, 148, 152, 153, 157, 248, 273-276, 280-281, Նին Վեհարան թ. 362, 363, 474, Մայր Տաճար թ. 24, 876, 879, 880):

Արձանագրություններում կիրառված է նաեւ կցագրություն կամ կապգիր, որը հապավման կամ սղման այն ձեւն է, երբ փայրքեր փառերի անհրաժեշտ սպեղներն իրար ձուլվելով՝ գործածվում են իբրեւ ընդհանուր: Կցագրություններով են հանդես գալիս բազմաթիվ փառակապակցություններ:

(ԱՄ) - ԱԲՐԱՄԻՆ (Գանձապուն թ. 152), ԱԲՐԱՆԱՄԻ (Մայր Տաճար թ. 883), ՏԻՐԱՄԱՅՐ (Գանձապուն թ. 280, 281), ՁԵՌԱՄԲ (Գանձապուն թ. 30, 275, 276, 280-282), ԱՄԷՆ (Գանձապուն թ. 280), ՓԻՐԿԱԼԱՄՈՒ (Գանձապուն թ. 275, 276), ԿԱՄ (Մայր Տաճար թ. 869), ՇԱՄՅՈՒՆԿԱ (Գանձապուն թ. 65), ՔԱՄԷԻՆ (Մայր Տաճար թ. 24),

(ԱՆ, ԱՆՍ) - ԺՈՂՕՎԷՐԴԵԱՆ (Գանձապուն թ. 275, 276), ՆՕՆԱՆՆԷՍԻ (Մայր Տաճար թ. 869), ՆԱՆԳՈՒՅԵԱԼ (Գանձապուն թ. 65), ԸՍՏԵՓԱՆՈՍԻՆ, ԱԶԱԴԻՆԱՆԻՆ (Մայր Տաճար թ. 24), ՅԱՆԱՈՒՆ (Մայր Տաճար թ. 24), ԱԲԵՏԱՐԱՆԱ (Գանձապուն թ. 152),

(ԱՐ) - ՄԵՂՍԱՅՊԱՐՏ (Գանձապուն թ. 98), ԱԲԵՏԱՐԱՆԱ (Գանձապուն թ. 105, 152, 248, 275, 276, 280-281, Մայր Տաճար թ. 880, 883), ՄԱՐԳԱՐԻՆ (Գանձապուն թ. 152, 274), ԵՂԲԱՐ (Գանձապուն թ. 100), ԽԱՍԱՐԱԿ (Գանձապուն թ. 275, 276), ՎԱՐԴԱՊԷՏԻՆ (Մայր Տաճար թ. 869), ԱՐԾԱԹԱՊԱՏ (Գանձապուն թ. 248),

(ԱԲ) - ԱԲԵՏԱՐԱՆԱ (Գանձապուն թ. 107, 248, Մայր Տաճար թ. 880), ՄՈՒՐԱՆԻՆ (Գանձապուն թ. 65),

(ԳԻ) - ՅԱԶԳԻՍ (Գանձապուն թ. 30),

(ԴԻ) - ՈՐԴԻ (Գանձապուն թ. 30, 274, Նին Վեհարան թ. 362, Մայր Տաճար թ. 24),

(ԴԻԱ) - ԴԻԱՏՈՒ (Գանձապուն թ. 65),

(ԵԻ) - ԵԻ (Գանձապուն թ. 107, Մայր Տաճար թ. 879),

(ԷԻ) - ՔԱՄԷԷՆ (Մայր Տաճար թ. 24),
(ԷՍԻ) - ՆՕՏԱՆՆԷՍԻ (Մայր Տաճար թ. 869),

(ԹԱ) - ԹԱՆԻԵԼԻ (Գանձապուն թ. 108),
(ԹՎ) - ԹՎԻՆ (Գանձապուն թ. 108, Մայր Տաճար թ. 24),

(ԻՆ) - ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ (Մայր Տաճար թ. 880),

(ԿԱ) - ԿԱՆԿՆՈՒՄ (Գանձապուն թ. 30), ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ (Գանձապուն թ. 30),
(ԿԵ) - ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ (Գանձապուն թ. 30),

(Լ Է) - ՅԻՇԱՏԱԿԷ (Գանձապուն թ. 30, 65, 100, 106, 107, 108, 157, 248, Մայր Տաճար թ. 883, 869),
(ԼԷ) - ԵԿԷՂԵՅՈՅՆ (Գանձապուն թ. 65),
(ԼԸ) - ԿՐՆՈՉ (Գանձապուն թ. 30),

(ԿԻ) - ՍԱՏԱԿԻ (Նին Վեհարան թ. 362), ՄԱՆՈՒԿԻՆ (Գանձապուն թ. 30),

(ԿՈ) - ԿՈՂԱԿԻՅ (Գանձապուն թ. 65),
(ԿՐ) - ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ (Գանձապուն թ. 100),

(ՄԱ) - ՄԱՐՏԻՐՈՍ(ԻՆ) (Գանձապուն թ. 30, 35, 152, Նին Վեհարան թ. 474, Մայր Տաճար թ. 24), ՄԱՏԵՍԻ (Գանձապուն թ. 108, 157, Մայր Տաճար թ. 869), ՄԱՐԴԻՔ (Մայր Տաճար թ. 879), ՄԱՐԹԱՅԻՆ (Գանձապուն թ. 274), ՅԱՍՄԱՆ, ՄԱՆՈՒԿԻՆ (Գանձապուն թ. 30),
(ՄԱՏ) - ՄԱՏԹԵՈՍ (Նին Վեհարան թ. 487),

(ՄԱՐ) - ՄԱՐԿՈՍ (Նին Վեհարան թ. 487), ՄԱՐՔԱՐ (Գանձապուն թ. 274),

(ՄԻ) - ՄԱՐԻԱՄԻՆ (Մայր Տաճար թ. 24),

(ՆԱ) - ՆԱՎԻՐԱԿ (Գանձապուն թ. 101), ԷԶՄԻԱԾՆԱՅ (Գանձապուն թ. 275, 276),

(ՆԻ) - ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ (Գանձապուն թ. 280, 281),

(ՈԵ) - ՆԱԶՈՒՈՒՆ (Գանձապուն թ. 65),

(ՈՍ) - ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ (Մայր Տաճար թ. 880),

(ՈՐ) - ԹԵՈԹՈՐՈՍԻ (Գանձապուն թ. 106), ՈՐ (Մայր Տաճար թ. 880, 883), ՈՐԴՈՅՆ (Գանձապուն թ. 153),

(ՈՒ) - ՃՈՒՂԱՅԵՅԻ (Գանձապուն թ. 98), ԹՈՒՄԵՆՅ (Գանձապուն թ. 280, 281), ԹՈՒՌՆ (Գանձապուն թ. 106), ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ (Գանձապուն թ. 107), ՆԱՆԳՈՒՅԵԱԼ (Գանձապուն թ. 65, 157, Նին Վեհարան թ. 474, Մայր Տաճար թ. 869), ԹԱԳՈՒՆՈՅ, ՆՈԳՈՒՆ, ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ, ԷՏՐԵՆԵՈՒ (Գանձապուն թ. 157), ԳԱԼՈՒՍՏ, ԶԱՆՈՒՆ, ՆԱՃՈՒԹԻՒՆ (Մայր Տաճար թ. 879), ԴՈՒՌՆ (Գանձապուն թ. 65, 108), ՅԱԶԳՈՒԼ, ՏԻՐԱՅՈՒ, ԳՈՒՂՆ (Նին Վեհարան թ. 474), ԴՈՒՍՏՐ (Գանձապուն թ. 65, 274), ՏՈՒՆ (Գանձապուն թ. 274), ԹՈՒԻՆ (Գանձապուն թ. 248), ՏԻՐՈՒՆՈՅՆ, ՔԻՇՆՈՎՈՒ (Նին Վեհարան թ. 362), ՄՈՒՐԱՎՆԻՆ, ՇԱՄՅՈՒՆԿԱ (Գանձապուն թ. 65), ՓԱԼՈՒՅԻ, ՄՈՒՏԱՎԱՐԵՆՅ, ԼՈՒՍԱՆՈԳԻ, ԱՍՊԱՏՈՒՐԻՆ, ՄԱՆՈՒԿԻՆ (Գանձապուն թ. 30), ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ, ՆՈՒԻՐԷ (Գանձապուն թ. 273),

(ՊԱ) - ԱՐԾԱԹԱՊԱՏ (Գանձապուն թ. 153, 248), ԱՍՊԱՏՈՒՐԻՆ (Գանձապուն թ. 30),

(ՊԵ) - ԿԱՐԱՊԵՏԻ (Գանձապուն թ. 30, 100, 148), ՊԵՏՐՈՍԻՆ (Գանձապուն թ. 30, 100), ԵՂԻՍԱՊԵՏԻՆ (Գանձապուն թ. 30),

(ՊԷ) - ՎԱՐԴԱՊԷՏԻՆ (Մայր Տաճար թ. 869),

(ՊՂ) - Պ[Օ]ՂՈՍԻՆ (Մայր Տաճար թ. 24),

(ՍԲ) - Ս(ՈՒՐ)Ը (Գանձապուն թ. 107, Մայր Տաճար թ. 24), Ս[Ր]ԸՈՅՆ (Գանձապուն թ. 157),

(ՍԻ) - ՊԵՏՐՈՍԻՆ (Գանձապուն թ. 100), ՄԱՆՏԵՍԻ (Գանձապուն թ. 30, 107, 108, Մայր Տաճար թ. 869), ՆԻՊՈՂՈՍԻՆ, ՍԱՐԳՍԻՆ, ԿԻՐԱԿՈՍԻ (Գանձապուն թ. 153), ՓԻԼԻՊՈՍԻ (Գանձապուն թ. 274), ՆՐԻՔՍԻՄԷԻՆ (Նին Վեհարան թ. 362):

Արձանագրությունները փորագրված են բարբառախառն գրաբարով, որոնք արպացույում են պեղական խոսվածքներին բնորոշ նրբերանգներ: Օրինակ՝ 1740 թ. պարբերաբարված

կրկնակազմին արձանագրված է. «Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՎԵՏԱՐԱՆՍ ԸԶՅԻՇԱՏԱԿ ԻՄ ԵՒ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐԱՅԸՆՍ ԻՄՈՅ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅՍ ԵՒ ԱՅԼ ԱՐՈՒՆԱՌՈՅ ՄԵՐՁԱԵՒՈՐԱՅՍ, ՈՐ ԵՄ /ՃՈՒՂԱՅՅԵՑԻ ՄԵՐԱՍԱՅՊԱՐՏ ԽԱԶԻԿՍ՝ ՈՐԴԻ ՅԱԿ/ՈՔ/ՃԱՆԻ ԵՒ ՆԱՍԿԱՎ ԶՕՐԱՊԻԱՆՅ, ԹԻՎՆ 1740, ՌՃՁԸ (1739): // (Ա լիեղկ) ...[ԱԻՐՆ]ՆԻԱԼ Է Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ, ՈՐ ԿԱՏԱՐԻԱՅ ԶՈՒԽՏՍ ՈՒ/ԽՏԱՎՈՐԱՅ: Տ(Է)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻԱՅ ՊՏՂԱՅՏՈՒ ԻՅԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵ/ՂԵՑԻՍ, ՈՐ Է ԿԱ[Ռ]ՈՒՑԻԱԼ ՆԱՐՄՆ Ի Ս... (վնասված)»²⁸: 1769 թ. արձանագրությունում կարդում ենք. «Յ[Ի]Շ[ԱՅ][ԱՅ] Է /ԱՐԾԱԹԱՊ/ԱՏ ԱԵՏԱՐԱՆ/ԸՍ ՊԷԾՕՂԻ ԷՂԵԱԼ //ՏԸՂՕՅԸ, /Ի ԴՈՒՌՆ /ՄՈՒՇՈՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ԿԱ/ՐԱՊԵՏՈՒ. ԹՎԻՆ ՌՄԺԸ (1769)»²⁹, Իսկ 1803 թ. արձանագրությունն այսպես է. «[Յ]ԻՇԱՏ[ԱՅ] Է /Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՎԵՏ/ԱՐԱՆՍ ԷԶ/ՄԻԱԾՆԱՅ /ԽԱՍԱՐԱԿ /ԺՈՂՕՎԷՐ/ԴԵԱՆ, ՁԵ/ՌԱՄԲ ՓԻՐ//ԿԱ-ԼԱՄՈՒ /ՈՐԴԻ ՅՕ/ՎԱԿԻՄԻՆ, /ՈՐ ԵՏՈՒՆ /Ի ԴՈՒՌՆ /ՎԱՆԱՅ Ս(ՈՒՐ)Բ /ԷԶՄԻԱ/ԾՆԱՅ»³⁰:

Արձանագրություններում երբեմն հանդիպում է Յ կիսաձայնի անհարկի կիրառում, այսինքն՝ բառի քմայնացման (պալապիզացիայի) երևույթ. ՄԵՐԱՍԱՅՊԱՐՏ, ՊՏՂԱՅՏՈՒ (Գանձապուն թ. 98), ԱՌԱՅՔԵԼ (Մայր Տաճար թ. 24):

Նախկան անունների կողքին կիրառվել են ճանաչում են սպացել օգտարամուր հեղույալ անունները՝ ՍՈՒՂՈՒՄ (Մայր Տաճար թ. 24, 1678 թ.), ԱԹՈՒՆ, ՍՈՈՒԱ, ՔԱՄԷ (Մայր Տաճար թ. 24, 1683 թ.), ԱԹԱՆ (Մայր Տաճար թ. 24, 17-րդ դ.), ԶՆԱՂ, ՄՍԿԱՅԻ (Գանձապուն թ. 152, 1759 թ. Լիմի Սբ. Գետրոգ), ՆԼԷ (Գանձապուն թ. 100, 1781 թ.), ՅԱԶԳՈՒԼ, ՌԱԲԻ, ՅԱՏԻԿԱՐ (Նին Վեհարան թ. 474, 1837 թ. Շխնոց Սբ. Նովհաննես), ԴԻԱՏՕ=ՏԱՏՕ, ՍՈՒՐԱԻՆ, ՆԱՎԷ (Գանձապուն թ. 65, 1846 թ. Նազրու): Տեղային բնորոշում ունեցող (օրինակ՝ ԲԵՆԿՅԻ ԱՂԷՔՍԱՆԴԻՐ՝ Գանձապուն թ. 106, 1781 թ. Սբ. Թեոդորոս, ԶԷՅՈՒՆՅԻ ՏԷՐ ՅԱԿՈՒՐ՝ Գանձապուն թ. 158, 1788 թ., ԲԵՆԿՅԻ ՕՆԱՆՆԷՄ՝ Գանձապուն թ. 157, 1795 թ. Էդրինե, ՓԻԼԻՊԵՅԻ ԴԱԻԻԹ՝ Գանձապուն թ. 156, 1820 թ., ՏԵՐՊԵԳԻՐՅԻ ՍԱՆԱԿ՝ Նին Վեհարան թ. 362, 1828 թ. Քիշինե, ՓԱԼՈՒԼՅԻ ԹԱԹՈՍ՝ Գանձապուն թ. 30, 19-րդ դ., Սբ. Պողոս և Պեղոս եկեղեցի) և այլ (օրինակ՝ ՓԱՐԻԽԱՆ՝ Մայր Տաճար թ. 24, 1678 թ., ԱԶԱԲԽԱՆ՝ Մայր Տաճար թ. 24, 1678 թ., ՇԱՆՈՒՄ՝ Մայր Տաճար թ. 24, 1639 թ.) մականուններից բացի արձանագրություններում հիշադրակված են նաև ՍԱՌԱՖ³¹ ԱՂԷՔՍԱՆԴԻՐ (Գանձապուն թ. 106, 1781 թ. Ս. Թեոդորոս), ՍԱՌԱՖ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ (Գանձապուն թ. 107, 1793 թ. Սբ. Թեոդորոս), ԵԱԼՏԶԸԻ³² ՕՆԱՆՆԷՄ (Գանձապուն, թ. 108, 1799 թ. Մուշի Սբ. Կարապետ):

ԱՐՄԵՆ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

Պալմական գիությունների թեկնածու

28 Գանձապուն թ. 98: Արձանագրության երկու տարբեր թուղթեր են՝ երկաթագրերին հավասար:

29 Գանձապուն թ. 148:

30 Գանձապուն թ. 275, 276:

31 Սառաֆ (արաբ.) նշանակում է դրամափոխ, լուծալափոխ, սեղանավոր. փնճ Ռ. Ղազարյան, Ն. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, Խ. Բ (Ն-Ֆ), Երևան, 1992, էջ 313:

32 Եալպզճի նշանակում է ոսկեգոծիչ. փնճ «Մեծ բառարան օսմաներէնէ հայերէն», երկաթի թեկնածու՝ Պեղոս Զէրի Կարապետյան, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 940:

ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԲԵՄ

ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՆՈՐ ԷՋ ՄԸ ԲԱՅՈՒԵՅԱԲ ՊՐՈՆՋԵԱՅ ՆՈՐ ԴՈՆԵՐՈՒ ՕԾՈՒՄՈՎ

Ս. Վարդան Մայր Տաճարի մուրքի պրոնգեայ նոր դռներու օծումը պեղի ունեցաւ Հոգեգալուստի Կիրակին՝ մայիս 31, 2009, յաւարպ Ս. Պապարագի:

Ս. Վարդան Մայր Տաճարը մուրքի նոր դռներով օժտելու գաղափարը ծնունդ առած է մօտ երեսուն տարի առաջ, ազգային բարերար ողբ. Հայկ Գալուքճեանի փիկնոջ՝ ողբ. Ալիս Գալուքճեանի կողմէ, որ կը գլխատրէր Մայր Տաճարի խնամակալ Մարմինը: Զանազան ձեռնարկներով եւ առիթներով սկսած է դրամահաւաք կապարել՝ դռներու պապրասպութեան հաշտոյն: Ժամանակին որոշ գումար մը հանգանակուած է, սակայն նիւթական անբաւարարութեան պարճառաւ այս ծրագիրի գործադրութիւնը յետաձգուած է: Եօթը տարի առաջ Արժ. Տ. Մարտիրոս Քինյ. Չեւեան Մայր Տաճարի Լուսարարապետը վերակենդանացուց այս ծրագիրը եւ շնորհիւ Տապուրեան ընտանիքի առաջաձեռն նուիրապտութեան՝ կարելի եղաւ գոյացնել անհրաժեշտ գումարը: Դռներու գծագրութեան եւ բարձրաքանդակի պապրասպութեան համար կազմուած էր յանձնախումբ մը, որուն կը մասնակցէին Արժ. Տ. Մարտիրոս քինյ. Չեւեան, Արժ. Տ. Կարապետ Ա. քինյ. Քոչաքեան, երէցկին Եւգինէ Մկրեան եւ Մայքըլ Յարութիւնեան: Նախապարաստական աշխատանքները տեսնուելէ ետք՝ վերջնական պապրասպութիւնը յանձնուեցաւ այսպիսի գործերու մասնագէտ Սեդրակ Ակոնեանի: Դռներուն վրայ քանդակուած են մեր քրիստոնէութեան ծնունդը խորհրդանշող Տրդատ Թագաւորի մկրտութիւնը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի ձեռքով՝ ի ներկայութեան Աշխէն Թագուհիի՝ Ս. Էջմիածնի եւ Մասիսներու հովանիին ներքեւ:

Օրուան պապարագիչն էր Հայց. Եկեղեցոյ Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդ Գերշ. Տ. Խաժակ արք. Պարսամեան: Երգեցողութիւնը կապարեց Մայր Տաճարի դպրաց դասը՝ ղեկավարութեամբ Խորեն Մէլիսանճեանի: Ներկայ էին Գերշ. Տ. Եղիշէ արք. Կիզիլբեան, Հոգշ. Տ. Հայկազուն Ծ. վրդ. Նաճարեան՝ Առաջնորդի Փոխանորդը, Հոգշ. Տ. Սուրէն Ծ. վրդ. Չինչինեան՝ լուսարար Ս. Վարդան Մայր Տաճարի, Հոգշ. Տ. Բաբգէն արք. Սալբեան՝ Զաւախքի Փոխ Առաջնորդը, Արժ. Տ. Արսէն Ա. քինյ. Աշճեան՝ Մայր Տաճարի նախկին լուսարարապետը եւ Արժ. Տ. Կարապետ Ա. քինյ. Քոչաքեան՝ Տիթրոյթի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ Եկեղեցոյ հոգեւոր հովիւը:

Պապարագիչ Առաջնորդ Սրբազան Հայրը քարոզին բնաբան ընտրած էր Գործք Առաքելոցի Բ. գլուխ 2-4 համարները, ուր կ'ըսուէր. «Եւ եղեւ յանկարծակի հնչիւն յերկնից՝ եկեալ իբրեւ սաստիկ հողմոյ, եւ ելից զամենայն տունն յորում նստէին: Եւ երեսեցաւ նոցա բաժանեալ լեզուք իբրեւ ի հրոյ, եւ նստաւ իւրաքանչիւր ի վերայ նոցա: Եւ լցան ամենեքեան Հոգով Սրբով, եւ սկսան խօսել յայլ լեզուս որպէս եւ Հոգին տալոյ բարբառել նոցա»: Եւ պարմնց թէ ինչպէս երբ առաքեալները վերնապան մէջ հաւաքուած էին, Վարդապետի համբարձումէն ետք, եւ իրենց Միայնութիւնը կը սպասէին: Այս պահուն էր որ Սուրբ Հոգին կրակէ լեզունե-

րու նման հանգչեցաւ իրենց վրայ եւ ամոնցմէ ամէն մէկը նոր անձ մը դարձաւ եւ Քրիստոսի հրահանգով անոնք գացին աշխարհի զանազան կողմերը եւ ժողովուրդներուն քարոզեցին այն ինչ որ իրենց Վարդապետէն սորված էին, մկրտութիւններ կատարեցին Նօր, Որդիին եւ Ս. Նոգիին անունով եւ զանոնք դարձուցին Քրիստոսի աշակերտները: Այդ առաքեալներէն երկուքը՝ Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարթողիմէոս սկսան հայերէն խօսիլ եւ հայաստան գալով ցանեցին քրիստոնէութեան սերմերը, որոնք աճելով 301 թուականին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի միջոցաւ հայոց Տրդատ Թագաւորը քրիստոնէայ մկրտուեցաւ եւ Քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք հռչակուեցաւ: Եւ աւելի քան 1700 տարի մեր ժողովուրդը հաւաքարիմ մնաց Քրիստոսի եւ հակառակ բազում արհաւիրքներու եւ ցեղասպանութեան երբեք չուրացաւ իր խոր հաւաքը: Մեր ժողովուրդին վիճակուած 20-րդ դարու առաջին ցեղասպանութենէն վերապրողներն են որ իրենց հաւաքի զօրութեամբ կանգնեցին Ս. Վարդան Մայր Տաճարը եւ այսօր ալ, հոգեգալստեան փօսին, մենք հաւաքուած ենք այսպէղ օծելու արտաքին պրոնզեայ նոր դռները՝ նոր էջ մը բանալով Մայր Տաճարի պատմութեան մէջ:

Առաջնորդ Սրբազան Նօր քարոզէն ետք էր որ Մայր Տաճար մուտք գործեց Նիւ Եորքի քաղաքապետ Մայքըլ Պլումպըրկ, որ հետեւեցաւ Ս. Պատարագի արարողութեան: Մայր Տաճարի բակին մէջ քաղաքապետը դիմաւորեցին Առաջնորդարանի Թեմական Խորհուրդի անդամները եւ Ս. Վարդան Մայր Տաճարի «Շուշի» պարախումբը: Ս. Պատարագի աւարտին՝ Սրբազան հայրը, աւելի քան 800 հաւաքացեալներուն ներկայացուց քաղաքապետը հետեւեալ բառերով. «Մեզի համար մեծ հաճոյք եւ պատիւ է Մայր Տաճարին մէջ ողջունել արժանաւոր ղեկավարը եւ այս մեծ քաղաքի քաղաքապետը՝ Մայքըլ Պլումպըրկը՝ որպէս բարեկամ եւ մեր ընտանիքի անդամը: Քառասուն տարի առաջ՝ երբ Ս. Վարդան Մայր Տաճարը իր դռները բացաւ՝ օրուան քաղաքապետ Ճան Լինժին այցելեց: Յաջորդ տարիներուն պատիւը ունեցանք վայելելու ներկայութիւնը քաղաքապետներ Քաչի, Տինքինզի եւ Ճուլիանի: Այսօր, յարգելի փիար քաղաքապետ, մենք խորապէս ազդուած ենք ձեր ներկայութենէն եւ այն բացառիկ առիթէն, զոր ձեր ներկայութեամբ պատուեցիք մեզի՝ այնպիսի օր մը, որ մեծ նշանակութիւն ունի մեզի համար:

Քաղաքապետ Պլումպըրկ պատասխանելով Առաջնորդ Սրբազան Նօր ըսաւ. «Այսօր, Ս. Վարդան Մայր Տաճարի պատմութեան մէջ նոր էջ մը կը բացուի: Այս հաստատութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի ձեզի եւ ամբողջ հայութեան համար. սքանչելի աղօթքի փուն մը, որ Նիւ Եորքը հպարտ իր է «փան» մէջ ունենալու»: Անեցուց նաեւ որ երբ ի մտի ունենանք որ այս Տաճարը կառուցողները հայկական ցեղասպանութենէն վերապրողներն են՝ այդ պարագան զօրաւոր յուշարար մը կ'ըլլայ բոլոր մարդկութեան՝ որ տառապանքի մոխիրներէն յառնած հոգիներ ինչպիսի ճարտարութիւն ունեցած են սրբեղծելու այսպիսի գեղեցկութիւն մը: Առաջնորդ Սրբազան հայրը եւ քաղաքապետը դուրս ելան եւ միասնաբար վար առին նոր դռները ծածկող վարագոյրը:

Ապա՝ բոլոր հաւաքացեալները հաւաքուեցան Մայր Տաճարին բակը, հոգեւորականները, սարկաւագներն ու դպրաց դասի անդամները թափօր կազմեցին եւ յառաջացան դէպի Մայր Տաճարի մուտքը, ուր մասնաւոր արարողութեամբ Առաջնորդ Սրբազան հայրը կատարեց նոր դռներուն օծումը:

Այս հոգեպարար արարողութենէն ետք՝ «Շուշի» պարախումբը շար յաջող ելոյթ մը ունեցաւ: Պարախումբի ղեկավարն է Սեդա Փասքալեան-Գանթարճեան:

Տօնակապարտությունը շարունակուեցաւ Առաջնորդարանի Նայկ եւ Ալիս Գալուքճեան հանդիսասրահին մէջ ընդունելութեամբ եւ մասնաւոր յայտագիրով:

Յայտագիրը վերջանալէ ետք՝ բոլոր ներկաները դարձեալ բարձրացան Մայր Տաճարի բակը մօտէն տեսնելու եւ վայելելու մուրքի նոր դռները, իսկ ոմանք համբուրեցին Ս. Միւրոնով օծուած դռները:

Ներկաները այցելեցին նաեւ Առաջնորդարանի «ՃԻ» սրահին մէջ կազմակերպուած ցուցահանդէսին, ուր նկարներով կը ցուցադրուէր նոր դռներու պատրաստութեան եւ գործադրութեան պատմությունը: Այս ցուցահանդէսին պատասխանատուն էր Ալիս Տեմիրճեան՝ օժանդակութեամբ Մըլիսա Տապուրեանի եւ Նէրըր Տապուրեանի:

Մայիս 31-ի Նոգեգալստեան Տօնը եւ Ս. Վարդան Մայր Տաճարի նոր դռներու օծումը երկար ապեն պիտի ոգեւորէ, քաջալերէ ու խանդավառէ բոլոր ներկաներուն սրտերն ու հոգիները:

Դիւան առաջնորդարանի

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ԹԵՄԻ ԱՂԱՎՆԱՏՈՒՆ ՆԱՄԱՅՆՔԻ ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՅՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԻՄՆԱՐԿԵՔԻ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Նունիսի 7-ին Էջմիածնի փարածաշրջանի Աղավնապտուն համայնքում նախագահությամբ Արմավիրի թեմի Առաջնորդ Տ. Սիմոն եպս. Աղամյանի եւ մասնակցությամբ թեմի հոգեւոր դասի կապարովեց գյուղի նորակառույց եկեղեցու 16 վեմ քարերի օծման արարողություն:

Գյուղի եկեղեցին կառուցվում է Աղավնապտնից, ներկայիս մոսկվաբնակ փիար Վահան Ավագյանի բարերարությամբ:

Աղավնապտն բնակիչները մեծ ցնծության ու խանդավառության մեջ էին, որ 15 փարի առաջ եկեղեցու հիմքերը կառուցված փեղում, այժմ իրենց համագյուղացու բարերարությամբ ունենալու էին եւս մեկ շար կարեւոր փուն՝ աղոթքի փուն, որտեղ հավաքքի զորությամբ պէտք է ընտանիքներ կազմվեն, երեխաներ մկրտվեն, Սուրբ պատարգաներ մատուցվեն:

Այդ օրը գյուղում Երեւանի Մարի Իզմիրյանի անվան մանկապան 25 երեխաներ թեմի առաջնորդի ձեռամբ սպացան մկրտություն: Որտեղ երեխաներն են օթեւանում, այնպեղ իր մեծ նվիրումն ու աջակցությունն է բերում բարերար Վահան Ավագյանը, որ այսուհետ երեխաների կնքահայրն է: Սուրբ արարողության ավարտին բոլորին բաժանվեց մաքաղ, իսկ երեխաներին անահապական նվերներ :

ՆԱՆԴԻՍԱՎՈՐ ԹԱՓՈՐ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՊԱՏԱՐԱԳ. Ս. ՆՈՒՓՄԻՄՅԱՆՅ ՏՈՆԻ ԱՌԻԹՈՎ

Նունիսի 8-ին Նայասպանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին փոնախմբեց Ս. Նիփսիմյանց կույսերի պայծառ հիշատակը:

Օրվա առիթով Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պատրիարք եւ Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի առաջնորդությամբ եկեղեցականաց հանդի-

սավոր թափորով եւ Մայր Աթոռի եւ ՀԲԸՄ հովանու ներքո գործող հայորդյաց փների սաների թմբուկների ձայների ազդարարությամբ Ս. Հռիփսիմէ վանք փարվեց Ս. Էջմիածնում պահվող՝ սրբուհու մասունքով Սուրբ Աջը:

Այնուհետեւ Ս. Հռիփսիմէ վանքում մատուցվեց Ս. Պարարագ: Պարարագիչն էր Ս. Հռիփսիմէի վանահայր Տ. Մարթեոս արքեպիսկոպոս: Հընթաց սրբազան արարողության Հայր Սուրբը հավուր պարշաճի քարոզ խոսեց՝ անդրադառնալով Ս. Հռիփսիմէյանց կույսերի նահապարկության պարմությանը եւ դրա կարեւոր խորհրդին՝ Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակման սրբազան գործում:

Պարարագի ընթացքում Հայաստանի փարբեր շրջաններից վանք ժամանած բազում ուխտավորներ առիթ ունեցան մոտենալու եւ օրհնություն ստանալու Ս. Հռիփսիմէի մասունքներից:

ՆԱԿԻՍԱՎՈՐ ԹԱՓՈՐ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՊԱՏԱՐԱԳ. Ս. ԳԱՅԱՆՅԱՆՅ ՏՈՆԻ ԱՌԻՌՈՎ.

Հունիսի 9-ին Հայ Առաքելական Եկեղեցին փոխախմբեց Ս. Գայանյանց կույսերի պայծառ հիշատակը:

Առավոտյան եկեղեցականների հանդիսավոր թափորով Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պարթիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի առաջնորդությամբ, փոնի շարականների երգեցողության ներքո Մայր Աթոռից Ս. Գայանէ վանք փարվեց սրբի մասունքով Ս. Աջը:

Օրվա առիթով Ս. Պարարագ մատուցվեց սրբի նահապարկության վայրում կառուցված Ս. Գայանէ վանքում: Պարարագիչն էր Մայր Աթոռի միաբան Տ. Վարդան արքեպիսկոպոս: Հընթաց սրբազան արարողության Հայր Սուրբը հավուր պարշաճի քարոզ խոսեց՝ անդրադառնալով քրիստոնյայի կյանքում սրբության գաղափարին:

«Այսօր, Ս. Գայանյանց սուրբ կույսերի հիշատակության այս օրը, կանգնած այս սրբասուրբ փաճարի մեջ կույսերի մասունքների առջև, մեր ուխտն ենք նորոգում, աղոթք բարձրացնում առ Աստված, որպեսզի լինենք հավատարիմ մեր կյանքի սրբության կոչումի մեջ: Ուստի եկեք այս ուխտի օրը միասնաբար խնդրենք Աստծո իմաստությունը եւ շնորհները, որպեսզի մեզ առաջնորդի Իր արդար ճանապարհներով՝ ապրելու եւ արժանի լինելու այն սրբության, որով իրենց կյանքն ապրեցին ու իմաստավորեցին Ս. Գայանյանց կույսերն ու մեր լուսավոր հայրերը: Եկեղեցին միշտ կանգուն է, միշտ կենդանի է ու շնչում է իր անցյալի ու ներկայի սուրբերով, ձեզանով՝ սիրելի հավատացյալներ, որովհետեւ Ս. Հռիփսիմյանց եւ Գայանյանց կույսերը ձեզ նման ազնիվ հավատացյալներ էին, ովքեր իրենց կյանքը ուխտի ճանապարհով զոհեցին», - նշեց Հայր Վարդանն իր քարոզում:

Պարարագի վերջում Ամենայն Հայոց Հայրապետը սրբազան մասունքով վերստին օրհնեց հավատացյալներին, ապա ներկաները հնարավորություն ունեցան համբուրելու Ս. Գայանէի մասունքով Աջը եւ ստանալու

**«ԵՐԵՆԽԱՆԵՐԸ ԵՐԵՆԽԱՆԵՐԻ ՆԱՄԱՐ»
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՇԱՐԱԹ**

Նունիսի 9-ին Արմավիրի թեմի առաջնորդ Տ Սիոն եպիսկոպոս Ադամյանի օրհնությամբ Արմավիրի մարզի Մեծամոր քաղաքի մշակույթի փան փոքր դահլիճում մեկնարկեց «Երեխաները երեխաների համար» մշակութային շաբաթը:

Արդեն երկրորդ փարին է, որ հունիս ամսին երեխաները մի քանի օր շարունակ հնարավորություն են ունենում շփվելու արվեստի աշխարհի հետ:

Նախաձեռնության հեղինակը «Ջանգալապտուն» բարեգործական հասարակական կազմակերպության Մեծամորի «Սուրբ Ղազար» համայնքային զարգացման կենտրոնն է, որը վերջին փարիններին գործում է Նալաստանյան միջեկեղեցական բարեգործական «Կլոր սեղան» հիմնադրամի հովանավորության ներքո:

Բեմում կենտրոնի սաներն էին՝ «Արեւածաղիկ» երգչախումբը /ղեկավար՝ Նարինե Նակոբյան/ եւ «Փալանջ» փիկնիկային թատրոնը /ռեժիսոր՝ Գրիգոր Նովհաննիսյան/: Փոքրիկ համերգից հետո ներկայացվեց Նով. Թումանյանի «Անբան Նուրին» հեքիաթը:

Հանդիսապեսը ջերմ ծափողջույններով վարձապրեց իր հասակակից երգիչներին ու դերասաններին համայնքների երեխաները:

Այս փարի բացի Մեծամորի երեխաներից համերգն ու ներկայացումները կդիպեն նաեւ Արմավիր, Ակնալիճ, Մրգաշապ, Մայիսյան, Նազիկ եւ այլն:

ԿԱՏԱՐՎԵՅ ՆՈՐ ԽԱՂԱՆՐԱՊԱՐԱԿԻ ԲԱՅՈՒՄ

Նունիսի 11-ին կատարվեց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հարեանությամբ գրնվող մանկական խաղահրապարակի նոր հատվածի բացման արարողությունը: Դեռեւս 2003 թ. «Գուլամերյան» հիմնադրամի հովանավորությամբ կառուցված խաղահրապարակի նոր հատվածի եւ նոր սարքավորումների բարերարներն են սիրիաբնակ փեր եւ փիկին Գաբրիել Զամբարջիները, ովքեր ազգային կյանքում փարբեր ծրագրերի հետ մեկտեղ իրենց նվիրյալ եւ ազնիվ ոգով նաեւ աջակցություն են բերում Հայ Եկեղեցու հովանու ներքո գործող Հայորդյաց փների առաքելությանը եւ փարբեր կրթական ծրագրերին:

Խաղահրապարակի կարմիր ժապավենը կտրեցին Մայր Աթոռի դիվանապետ Տ. Արշակ եպիսկոպոս Խաչատրյանը, Էջմիածնի քաղաքապետ Կարեն Գրիգորյանը եւ «Փյունիկ» բարեգործական հիմնադրամի փնօրեն Սուրեն Նալջանը: Ապա հանդիսապետությամբ Արշակ Սրբազանի կատարվեց խաղահրապարակի օրհնության արարողությունը, որից հետո ներկաներին դիմեց հայորդյաց փների հոգետր փեսուհ Տ. Կոմիլպաս վարդապետ Նովնանյանը՝ անդրադառնալով մանուկների ժամանցն ու հանգիստը բարվոք կազմակերպելու գործում Մայր Աթոռի կարետր այս նախաձեռնությանը:

Ներկաներին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնությունը փոխանցեց Մայր Աթոռի դիվանապետը: Իր ուրախությունը հայտնելով նոր խաղահրապարակի բացման առիթով՝ Արշակ Սրբազանը հանուն Նորին

Սրբության մասնավոր գնահատանք հայտնեց Էջմիածնի ներկայիս եւ նախկին քաղաքապետերին՝ ծրագրին ըստ ամենայնի աջակցելու համար, ինչպես նաեւ խաղահրապարակի բարերարներին իրենց ազգօգուտ եւ եկեղեցաշեն ծառայությունների եւ այս ուրախալի ձեռնարկի համար:

Վերջում այգում ազգային պարի կատարումներով հանդես եկան Էջմիածնի Նայրոյ-յաց տան սաները:

**ԲՆԱՊԱՀՊԱՆԱԿԱՆ ՆՈՐ ԾՐԱԳԻՐ ՍԵՒԱՆԻ ՎԱՋԳԵՆՅԱՆ
ԴՊՐԱՆՈՅՈՒՄ ԲԱՅՎԵՅ ԱՐԵՒԱՅԻՆ ԶՐԱՏԱԲԱՅՈՒՑԻՉՆԵՐՈՎ
ԶՐԱՄԱՏԱԿԱՐԱՐՄԱՆ ՆԱԿԱԿԱՐԳԸ**

Նունիսի 24-ին Սեւանի Վազգենյան հոգեւոր դպրանոցում նախագահությամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ, Ծայրագույն Պապրիարք եւ Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի բացվեց արեւային ջրապաքացուցիչներով տաք ջրամատակարարման համակարգը: Բացման արարողությանը ներկա էին Գեղարքունյաց թեմի առաջնորդ Ս. Մարկոս եպս. Նովհաննիսյանը, ՆՐ Բնապահպանության փոխնախարար Սիմոն Պապյանը, Նայաստանում ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագրից՝ ՄԱԿ-ի մշտական ներկայացուցչի տեղակալ Դիրկ Բոքերգը, ԵՆՆ Նայաստանյան Միջեկեղեցական բարեգործական Կլոր սեղան հիմնադրամի տնօրեն Կարեն Նազարյանը, Մայր Աթոռի միաբաններ եւ ուսանողներ:

Դպրանոցի տարածքում տեղադրված 60 ք.մ. ընդհանուր մակերեսով արեւային ջրապաքացուցիչ կոլեկտորների համակարգի միջոցով ապահովվում են Սեւանի Վազգենյան դպրանոցի տաք ջրամատակարարման կարիքները: Նամակարգի գործարկումը հնարավորություն կընձեռի տարեկան ստանալ 1500 խ.մ., մոտավորապես 45 C° ջերմաստիճանի ջուր:

Դեռեւս 2008թ. ՆՐ Բնապահպանության նախարարության եւ ՄԱԶԾ/ԳԷՖ-ի կողմից իրականացվող «Նայաստան. քաղաքային ջեռուցման եւ տաք ջրամատակարարման էներգաարդյունավետության բարձրացում» ծրագրի եւ Կլոր սեղան հիմնադրամի միջոցով ստորագրված համագործակցության հուշագրի շրջանակներում իրականացվեցին համակարգի նախագծման եւ տնտեսական գնահատման աշխատանքները: Նամակարգի տեղադրման աշխատանքները կատարել է «Սոլարէն» մասնագիտացված ընկերությունը:

Արարողությունը բացվեց դպրանոցի տնօրէն Ս. Գեւորգ աբեղա Սարոյանի ողջունի խոսքով: Նա ներկայացրեց դպրանոցի «Կանաչ աստվածաբանություն» ծրագիրը, որի մասն է կազմում նաեւ այս ծրագիրը: Ապա արեւային ջրապաքացուցիչների համակարգի կարտորությանն անդրադարձան ՆՐ Բնապահպանության փոխնախարարը, ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագրի մշտական ներկայացուցչի տեղակալը եւ Կլոր սեղան հիմնադրամի տնօրենը:

Վերջում, մինչ ժապավենը կհավաքւեր պրն. Դիրկ Բոքերգի եւ Կարեն Նազարյանի կողմից, ներկաներին իր օրհնության խոսքը բերեց Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը: Նորին Սրբությունն իր մասնավոր գնահատանքը հայտնեց բոլոր նրանց, ովքեր նպաստել են կարեւոր այս ծրագրի իրականացմանը: Վեհափառ Նայրապետը գոհունակությամբ ողջունեց «Կանաչ աստվածաբանություն», որը մեծ նշանակություն ունի ապագա հոգեւոր հովիվների

կրթության համար, քանի որ սովորեցնում է մարդուն հոգալար լինել Աստուծո արարչագործության եւ ի մասնավորի բնության հանդեպ: Նորին Սրբությունը նկատեց, որ արեւային, էկոլոգիապես մաքուր էներգիայի օգտագործման այս ծրագիրը խանդավառող օրինակ կարող է ծառայել այլ կառույցներին եւ կազմակերպություններին՝ բնապահպանական տեսակետից նախընտրելի եւ մաքուր տեխնոլոգիայի տարածման համար: Արարողությունից հետո իրենց կապարումներով հանդես եկան դպրանոցի սաները:

Վերջին փորձերին Վազգենյան դպրանոցը, Կլոր սեղան հիմնադրամի աջակցությամբ, լրջորեն զբաղվում է բնապահպանական խնդիրներով: 2006թ. կազմակերպվեցին կլիմայի փոփոխության եւ բնապահպանության արդի խնդիրներին նվիրված ամառային դասընթացներ:

ԿԻՐԱԿՆՈՐՅԱԿ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՅԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄ ԾԱՂԿԱԶՈՐՈՒՄ

Նոյնիսի 22-26-ը՝ Ծաղկաձորում, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Հայրապետի օրհնությամբ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Քրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնը «World Vision» միջազգային բարեգործական կազմակերպության հայաստանյան գրասենյակի հետ համատեղ իրականացրեց Հայ Առաքելական Եկեղեցու հայաստանյան թեմերում գործող կիրակնօրյա դպրոցների ուսուցիչների վերապատրաստումներ, որոնց մասնակցեցին 80-ից ավելի ուսուցիչներ ավելի քան 50 կիրակնօրյա կրթօջախներից:

Դասընթացների հանդիսավոր բացումը կատարվեց Կոտայքի թեմի առաջնորդ Ս. Առաքել եպիսկոպոս Քարամյանի օրհնությամբ: Ապա ողջույնի խոսքով հանդես եկավ «World Vision»-ի հայաստանյան գրասենյակի՝ եկեղեցու հետ կապերի պատասխանատու Կարինե Հարությունյանը:

Վերապատրաստումների ընթացքում սուրբգրային, դավանաբանական, Հայոց Եկեղեցու պոնաժիական համակարգին, խորհուրդներին, բարեպաշտական սովորություններին վերաբերող, ինչպես նաեւ մեթոդաբանական թեմաներով բանախոսություններով հանդես եկան Գեորգյան հոգեւոր ճեմարանի տեսուչ Ս. Սահակ եպիսկոպոս Մաշալյանը, Ս. Արմաշկ վարդապետ Տիգրանյանը, Ս. Խորեն աբեղա Առաքելյանը, Մայր Աթոռի Քրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնի տնօրեն Ս. Վարդան աբեղա Նավասարդյանը, Ս. Պարույր քահանա Ավետիսյանը, Արարապյան Հայրապետական թեմի Երեւանի Սուրբ Երրորդություն եկեղեցու հոգեւոր հովիվ Ս. Եսայի քահանա Արթնյանը, Հայաստանյան Աստվածաշնչային ընկերության գրասենյակի ծրագրերի տնօրեն Արշավիր Գաբուշյանը, ՔԴԿ Աբովյանի տարածաշրջանի պատասխանատու Արուսյակ Տերզանյանը:

Դասախոսություններին հաջորդեցին խմբային քննարկումները, որոնց ընթացքում ուսուցիչների կողմից առաջադրվեցին մեթոդներ «Ուսուցիչ-աշակերտ», «Ուսուցիչ-ծնող», «Ուսուցիչ-եկեղեցի» եւ «Աշակերտ-ծնող» փոխգործակցության կայացման համար:

Վերջում ուսուցիչներին բաշխվեց հոգեւոր գրականություն եւ վկայականներ:

ՄԱՏԱԽՈՍԱԿԱՆ

Տ. ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԶԱՊԱԼԵԱՆ (1937-2009)

Ընթացիկ տարուայ յունիս 27-ի առաւօտեան, «Նաիրի» բժշկական կենտրոնում կեանքի 72-րդ տարում վախճանուեց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի երիցագոյն միաբաններից Նայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու նուիրեալ եւ բազմավաստակ սպասաւոր Գերաշնորհ Տ. Ներսէս արք. Պոզապալեանը:

Յունիսի 29-ին Ս. Գայանէ վանքում նախագահութեամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ Գարեգին Բ Վեհափառ Նայրապետի տեղի ունեցաւ հանգուցեալ Սրբազանի հոգեհանգստեան արարողութիւնը: Հոգեհանգստեան արարողութեանը ներկայ էր նաեւ Նայաստանի Հանրապետութեան նախագահ Սերժ Սարգսեանը:

Յունիսի 30-ին նախագահութեամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Նայրապետի Թեղենիքի Սրբոց Նահապակաց եկեղեցում տեղի ունեցաւ Ներսէս սրբազանի յուղարկատրութեան արարողութիւնը:

Ս. Ներսէս արք. Պոզապալեանը (առազանի անունը՝ Յակոբ) ծնուել է 1937թ. Կիլիկիայի Գրքիսան աւանում, որտեղից 1939թ. գաղթել է Բէյրութ: Սովորել է Բէյրութի Նուբարեան հայկական վարժարանում, Անթիլիասի դպրեւանքում, այնուհետեւ Բէյրութի կենտրոնական բարձրագոյն վարժարանում:

1957թ. ընտրանիքով տեղափոխուել է հայրենիք: Ուսումը շարունակել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գեորգեան հոգևոր ճեմարանում:

1957թ. Ս. Սրբեփանոս Նախավկայի քոնիկն երանաշնորհ Տ. Նայկազուն արքեպս. Աբրահամեանի կողմից ձեռնադրուել է սարկաւագ:

1960-1961թթ. ուսանել է Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու Զագորսկի ակադեմիայում:

1961թ. Վազգէն Ա Նայրապետի ձեռամբ դարձել է կուսակրօն քահանայ՝ վերանուանուելով Ներսէս:

1962թ. Վազգէն Ա Կաթողիկոսի կողմից ստացել է վարդապետական, ապա՝ 1965 թ. ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան:

1963-1965թթ. ուսանել է Անգլիայի Եօրքշեր նահանգի Յարութեան քոլեջի աստուածաբանական բաժնում, միաժամանակ մասնակցել է Քեմբրիջի համալսարանի անգլիական գրականութեան եւ մշակոյթի ամառային դասընթացներին:

1965-1969թթ. վարել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի տեսչի պաշտօն:

1969-1970թթ. ուսանել է Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի Բոսսէի Էկումենիկ ինստիտուտում:

1969-72թթ. եղել է Շուլցգարիայի հայոց հոգևոր հովիւ:

1973թ. ընկրտուել է Անգլիայի թեմի առաջնորդ:

1974թ. ձեռամբ Վազգէն Ա Կաթողիկոսի ձեռնադրուել է եպիսկոպոս:

1982թ. երջանկայիշարակ Վազգէն Ա Կաթողիկոսի կողմից հրաիքուել է Մայր Աթոռ և նշանակուել Մայր Աթոռի դիւանապետ: Եղել է նաև Գերագոյն հոգևոր խորհրդի անդամ:

1983թ. ընկրտուել է Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի կենտրոնական կոմիտէի անդամ:

1982-1995թթ. հիմնել և ղեկաւարել է Նայասարանի Աստուածաշնչային Ընկերութիւնը:

1986թ. ձեռամբ Վազգէն Ա Կաթողիկոսի ստացել է արքութեան պապիւ:

1991թ. ի վեր եղել է Երոպայի և Մերձաւոր Արևելքի Աստուածաշնչային ընկերութեան գործադիր կոմիտէի անդամ:

1993-2001թթ. Ջինիշեան Յիշարակի բարեգործական հիմնադրամի հիմնադիր մարմնի անդամ է եղել և ծառայել է որպէս արեւնապետ:

1999թ. ընկրտուել է Ռուսաստանի Նումանիլյար ակադեմիայի իսկական անդամ:

1999թ. յուլիսի 4-ին ընկրտուել է կաթողիկոսական րեղապահ և կազմակերպել է կաթողիկոսական ընկրտութիւնները 1999 թ. հոկտեմբերի 27-ին:

2000-2003թթ. իր հոգևոր գործունէութեան 40-ամեակի առիթով Կոպայքի շրջանի Թեղենիք գիւղում կառուցել է Սրբոց Նահապակաց եկեղեցի՝ իր ծնողների՝ Գրիգոր և Մաքրուհի Պոգապալեանների յիշարակին, որի առիթով Գարեգին Բ Վեհափառ Նայրապետի կողմից պարգեւարքուել է Նայ Եկեղեցու բարձրագոյն՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ շքանշանով:

Ներսէս սրբազանը հրապարակել է 10 անուն բանաստեղծական և քարոզիստական գրքեր: Դասախօսել է Գետրգեան հոգևոր ճեմարանում:

2000-2006թթ. եղել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Նրապարակչական մարմնի րնօրէն:

Սրբազան Տօր վախճանը մեծ կորուստ է Նայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու և նրա հաւաքաւոր գաւակների համար:

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագոյն Պարրիարք և Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը, Գերագոյն հոգևոր խորհուրդը և Նայ Եկեղեցու հոգևորականաց դասը աղօթարար սրբով սգում են Սրբազան Տօր մահը:

"ЭЧМИАДЗИН"
ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ
ЭЧМИАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА

Благословение Его Святейшества Гарегина II, Католикоса всех армян, адресованное Генриху Яйлояну по случаю награждения его орденом "Св. Григорий Просветитель".....	3.
Благословение Его Святейшества Гарегина II, Католикоса всех армян, адресованное Президенту Сирийской Арабской Республики Башару аль-Асаду по случаю награждения его орденом "Св. Григорий Просветитель".....	5
Энциклика Его Святейшества Гарегина II, Католикоса всех армян, по случаю провозглашения праздника "Обретение мощей св. Григория Просветителя" днем паломничества в Ереванскую церковь св. Григория Просветителя.....	7

ОФИЦИАЛЬНОЕ

Католикос всех армян принял посла Индии.....	9
Католикос всех армян принял Президента Сирийской Арабской Республики.....	9
Католикос всех армян принял губернатора Калининградской области...	10
Католикос всех армян вручил орден "Св.Саак - Св.Маштоц" Рубену Мирзаханяну.....	11
Католикос всех армян вручил орден "Св. Саак - Св. Маштоц" Сурену Саакяну.....	13

РЕЛИГИОЗНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ИЕРОМОНАХ НЕРСЭ ХАЛАТЯН — Исторические гипотезы о мартирологии дев Рипсимеанок.....	14
СВЯЩЕННИК АРАКЕЛ ВАРДАЗАРЯН — Цвета в богословии.....	20

ИСТОРИКО – ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЖОРЕС ХАЧАТРЯН — Размещение храма Аполлона — Тира в столице Арташате.....	26
ДИАКОН СЕЙРАН КАЗАРЯН — Особенности структуры шараканов "Мецацусцэ" ("Величание").....	45
ЛИЛИТ ПЕТРОСЯН — Неологизмы в переводах "Книги скорбных	

песнопений” Григора Нарекаци на восточноармянский и заподноармянский языки.....	55
МУРАД АСРАТЯН — Архитектура армянских церквей Тбилиси.....	67
АШОТ АЙРУНИ — Армянский вопрос во внешней политике Германии в августе 1918г.....	76
ПЕТРОС ОВАННИСЯН — Из переписки Никогайоса Адонца.....	100
 СОБЩЕНИЯ	
ЕПИСКОП СЕПУХ ЧУЛДЖЯН — Паломничество в Западную Армению.....	110
 РЕЦЕНЗИИ. БИБЛИОГРАФИЯ	
АЗАТ БОЗОЯН, ИЕРОМОНАХ ШАГЭ АНАНЯН — Игорь Дорфман — Лазарев, Армяне и византийцы в эпоху Фотия: два богословских спора триумфа победы православия, Лувен, 2004, стр. XX + 326.....	116
АРМЕН МАЛХАСЯН — Переплеты музеев Первопрестольного Св. Эчмиадзина.....	127
 КРАТКИЕ ЦЕРКОВНЫЕ НОВОСТИ.....	137
 Некролог	
Архиепископ Нерсес Позапалян.....	144

**“ETCHMIADZIN”
OFFICIAL MONTHLY REVIEW OF
HOLY ETCHMIADZIN**

Letter of Blessing of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to Mr. Henrik Yeayloyan, on the occasion of his decoration with the Medal of “Saint Gregory the Illuminator”.....	3
Letter of Blessing of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to Dr. Bashar Al-Assad, President of the Syrian Arab Republic, on the occasion of his decoration with the Medal of “Saint Gregory the Illuminator”.....	5
Encyclical of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of proclaiming the “Feast of the discovery of St. Gregory the Illuminator’s relics” as the pilgrimage day of St. Gregory the Illuminator Cathedral of Yerevan.....	7

PONTIFICAL AUDIENCES, COMMUNIQUEES AND EVENTS

Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the Ambassador of India.....	9
Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the President of the Syrian Arab Republic.....	9
Audience granted by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the Governor of the region of Kaliningrad, Russian Federation.....	10
Medal of “St-Sahak-St. Mesrop” granted to Mr. Rouben Mirzakhanian by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians.....	11
Medal of “St-Sahak-St. Mesrop” granted to Mr. Souren Sahakian by His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians.....	13

RELIGIOUS STUDIES

REV. FR. NERSEH KHALATIAN – Historical hypothesis on the martyrology of the Hripsimiantic saints.....	14
FR. ARAKEL VARDAZARIAN – Colors in theology.....	20

HISTORICAL AND PHILOLOGICAL STUDIES

ZHORES KHACHATRIAN – On the location of Apollo - Tir’s Temple in the capital city of Artashat.....	26
DEACON SEYRAN GHAZARIAN – Structural characteristics of “Magnificat” hymns.....	45
LILIT PETROSSIAN – The neologisms of the “Book of Laments” of Gregory of Narek	

according to the Eastern and Western Armenian translations.....	55
MOURAD HASRATIAN – Architecture of the Armenian Churches in Tbilisi.....	67
ASHOT HAYROUNI – The Armenian issue in the external policy of Germany in August 1918.....	76
PETROS HOVHANNISSIAN – From the Correspondence of Nikoghayos Adonts.....	100
ESSAYS AND NOTES	
BISHOP SEPOUH CHOULJIAN – Pilgrimage to the Western Armenia.....	110
LITERARY REVIEW	
AZAT BOZOYAN, REV. FR. SHAHE ANANIAN – Igor Dorfman-Lazarev, The Armenians and the Byzantines in the epoch of Photius: Two theological debates after the triumph of the Orthodoxy, Leuven, 2004, p. XX + 326.....	116
ARMEN MALKHASSIAN – Twin bindings of the museums of the Mother See of Holy Etchmiadzin.....	127
BRIEF CHURCH NEWS.....	137
IN MEMORIAM	
Eulogy of H. E. Archbishop Nerses Pozapalian.....	144

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնության գիրը Հենրիկ Եայրյանին «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանով պարգևատրելու մասին.....	3
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնության գիրը Սիրիայի Արաբական Հանրապետության նախագահի դոկտոր Բաշար Ալ Ասադին «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանով պարգևատրելու մասին.....	5
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Կոնդակը «Գիւր նշխարաց Սրբոյն Գրիգորի Լուսատրչին մերոյ» փօնը Երեւանի Սուրբ Գրիգոր Լուսատրիչ Եկեղեցու ուխտի օր հռչակելու մասին.....	7

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Հնդկաստանի դեսպանին.....	9
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Սիրիայի Արաբական Հանրապետության նախագահին.....	9
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընդունեց Կալինինգրադի մարզի նահանգապետին.....	10
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը «Ս. Սահակ - Ս. Մեսրոպ» շքանշան հանձնեց Ռուբեն Միրզախանյանին.....	11
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը «Ս. Սահակ - Ս. Մեսրոպ» շքանշան հանձնեց Սուրեն Սահակյանին.....	13

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Տ. ՆԵՐՍԵՆ ԱԲԵՂԱ ԽԱԼԱԹՅԱՆ - Պապմական վարկածներ Հռիփսիմյանց կույսերի վկայաբանության վերաբերյալ.....	14
Տ. ԱՌԱՔԵԼ ՔԱՎԱՆԱ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆ - Գույներն աստվածաբանության մեջ.....	20

ՊԱՏՄԱՔԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ

ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ - Մայրաքաղաք Արտաշատի Ապոլոն - Տիրի փաճարի փեղադրությունը.....	26
ՍԷՅՐԱՆ ՍԱՐԿԱԿԳ ՂԱԶԱՐԵԱՆ - Մեծացուցե շարականների կառուցումաժային առանձնաչափությունները.....	45
ԼԻԼԻԹ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ - Գրիգոր Նարեկացու Մաքեանի նորաբանությունները արեւմտահայերեն եւ արեւելահայերեն թարգմանություններում.....	55
ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ - Թբիլիսիի հայկական եկեղեցիների ճարտարապետությունը.....	67

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ԱՇՈՏ ՆԱՅՐՈՒՆԻ - Նայկական հարցը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ 1918 թ. օգոստոսին.....	76
ՊԵՏՐՈՍ ՆՈՎՆԱՆՍԻՅԱՆ - Նիկողայոս Ադոնցի նամակագրությունից.....	100

ՆԱՂՈՐՂՈՒՄՆԵՐ

Տ. ՍԵՊՈՒՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՉՈՒԼՋՅԱՆ - Ուխտագնացություն Արեւմտյան Նայասպան.....	110
---	-----

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ, ՇԱՆԵ ԱԲԵՂԱ ԱՆԱՆՅԱՆ - Իգոր Դորֆման-Լազարև, Նայերը եւ բյուզանդացիները Փոփի դարաշրջանում. երկու աստվածաբանական վեճ օրոգորոքության հաղթանակից հետո, Լուվեն, 2004, էջ XX + 326.....	116
ԱՐՄԵՆ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ - Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի թանգարանների կրկնակազմերը.....	127

ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԲԵՄ.....	137
---------------------	-----

Մահախօսական

Ներսէս արքեպիսկոպոս Պողոսյալեան.....	144
--------------------------------------	-----

ԳԼԽԱՒՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐ՝ ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՆՅԵԱՆ

**ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՅԷՆ
ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՆԲԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ»
ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ**

Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала "Эчмиадзин".
Republic of Armenia, Etchmiadzin, Redaction of Review "Etchmiadzin".

Էլ. փոստ՝ amsagir@etchmiadzin.am
etchmiadzinamsagir@gmail.com

ԴԱՍԻՉ՝ 77764

Ստորագրուած է տպագրութեան՝ 23.10.2009թ.:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ